

Univerzita Pardubice

Fakulta filozofická

Komenský v díle Dmytra Čyževského

Disertační práce

2021

Mgr. Jana Stejskalová

Prohlašuji:

Práci s názvem Komenský v díle Dmytra Čyževského jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnici Univerzity Pardubice č. 7/2019 Pravidla pro odevzdávání, zveřejňování a formální úpravu závěrečných prací, ve znění pozdějších dodatků, bude práce zveřejněna prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Pardubicích dne 6. 3. 2021

Jana Stejskalová v.r.

Poděkování:

Věra Schifferová byla prvotním hybatelem mého zájmu o Komenského, čímž můj život navždy změnila. Potažmo Komenský přivedl do mého života Věru – inspiraci, oporu a výjimečnou přítelkyni.

Poděkování patří lidem z katedry filosofie za to, že mi poskytli nezbytné prostředky a zázemí k mému bádání.

Nemohu zapomenout na nejlepšího starostu Chrudimi Petra Řezníčka, neboť jeho nekonečná podpora podnícená heslem „Kdo nebojuje, nezvítězí!“ mi nedovolila tuto práci nedokončit.

Děkuji své rodině, která ve mě nikdy nepřestává věřit.

ANOTACE

Předložená práce pojednává o komeniologickém bádání slavisty a filosofa ukrajinského původu Dmytra Čyževského. Pozornost je nejprve zaměřena k jeho životní cestě, která ho k zájmu o Komenského dovedla. Dále jsou analyzovány jeho studie věnované Komenského spisu *Labyrint světa a ráj srdce*. Je představena jeho koncepce celku díla Komenského, jež Čyževskyj pojímal jako originální syntézu mystiky a racionalismu. Tato část je pojata komparativně, Čyževského výklad je tu uveden do souvislosti a porovnán s výkladem Komenského v díle dalších dvou žáků Edmunda Husserla, a to jednak Dietricha Mahnkeho, jednak Jana Patočky. Pozornost je pak zaměřena k Čyževského výkladu o vztahu německých pietistů ke Komenskému. Závěrečná část práce pojednává o Čyževského objevech Komenského děl, zvláště jeho opus grande *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Předložená disertace byla vypracována – mimo jiné – na základě studia tematicky relevantní a dosud nevydané literární pozůstalosti Dmytra Čyževského.

KLÍČOVÁ SLOVA

Komenský, Čyževskyj, labyrint, mystika, racionalismus, pietismus, pansofie

TITLE

Comenius in the Work of Dmytro Chyzhevsky

ANNOTATION

The work deals with a comeniological research of Slavist and philosopher of Ukrainian origin Dmytro Chyzhevsky. At first, attention is focused on his life stories which directed him to the interest in Comenius. Subsequently, Chyzhevsky's studies devoted to Comenius' *Labyrinth of the World and Paradise of the Heart* are analyzed. His conception of the whole of Comenius' work is presented which Chyzhevsky conceived as an original synthesis of mysticism and rationalism. This part is interpreted in a comparative way, here Chyzhevsky's interpretation is compared with the interpretation of Comenius in the work of two other students of Edmund Husserl, namely Dietrich Mahnke and Jan Patočka. Afterward, attention is focused on the Chyzhevsky's interpretation of the relation of German pietists to Comenius. The final part of the thesis concerns with the Chyzhevsky's discoveries of Comenius' works, especially his opus grande *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. The thesis was prepared – among other things – on the basis of a research of thematically relevant and as yet unpublished literary estate of Dmytro Chyzhevsky.

KEYWORDS

Comenius, Chyzhevsky, labyrinth, mysticism, rationalism, pietism, pansophy

Obsah

Úvod	7
1. Komeniologické bádání Dmytra Čyževského	12
1.1. Životní cesty	12
1.2. Komeniologické cesty	20
2. Čyževského studie o <i>Labyrintu</i>	29
3. Komenského dílo jako syntéza mystiky a racionalismu	48
3.1. Je Komenský barokním myslitelem?	48
3.2. Komenský v díle Dietricha Mahnkeho	57
3.3. Komenský v díle Dmytra Čyževského	73
3.4. Komenský v díle Jana Patočky	115
4. Komenský a pietismus	121
5. Čyževského objevy Komenského děl	133
5.1. <i>Obecná porada</i> a její osudy	136
5.2. K překladu <i>Obecné porady</i>	143
5.3. <i>Obecná porada</i> v korespondenci mezi Dmytrem Čyževským a Josefem Hendrichem	146
5.4. Mají pansofické spisy pokračování?	157
5.5. K polemice o pravosti <i>Obecné porady</i>	159
Závěr	161
Bibliografie	165

Úvod

Disertační práce představuje Dmytra Čyževského jako badatele o Komenském, jehož přínos komeniologii lze zcela oprávněně považovat za průlomový. Tento slavista a filosof ukrajinského původu učinil řadu pramenných objevů, z nichž nejdůležitější je jistě nález spisu *Consultatio catholica*, jenž Komenského – filosofa ukázal v novém světle. Čyževskij velmi výrazně přispěl k poznání Komenského také svou novátorskou a originální interpretací, v níž se uplatnila jeho mimořádná erudice i nevšední sečtělост. Těmto dvěma okruhům je v práci samozřejmě věnována hlavní pozornost. Čyževského badatelské aktivity jsou tu představeny se zřetelem k dobovému politicko-historickému kontextu, bez toho by jeho příspěvek komeniologii nemohl být náležitě objasněn.

Práce je rozdělena do pěti hlavních částí. První část, která pojednává o Čyževského životních cestách, přináší nové poznatky, které jsou nesmírně zajímavé nejen pro dějiny komeniologie, nýbrž i pro evropské dějiny 20. století. Ostatně, v českém prostředí bylo dosud této problematice věnováno velmi málo pozornosti, zatímco v zahraničí, zvláště v Německu, Polsku a na Ukrajině, je Čyževskij studován intenzivněji.¹ Zahraniční badatelé však dosud

¹ Viz Янцен, В. (эд.), *Чижевський, Д. І., Избранное. В трьох томах*, т. 1. *Матеріали к біографію (1894–1977)*, Библиотека-фонд „Русское зарубежье“, Москва 2007 [Jancen, V. (ed.), *Čiževskij, D. I., Izbrannoje. V trjoch tomach*, t. 1. *Matěrialy k biografii (1894–1977)*, Bibliotěka-fond „Russkoje zarubež’je“, Moskva 2007]; Блашків, О., *Чеська і словацька культура в житті та науковій спадщині Дмитра Чижевського* (edice *Colloquia litteraria Sedlcensia* 6), Siedlce 2010 [Blashkiv, O., *Čes’ka i slovac’ka kul’tura v žytti ta naukovij spadščyni Dmytra Čyževs’koho* (edice *Colloquia litteraria Sedlcensia* 6), Siedlce 2010]; Blashkiv, O., „Dmytro Čiževskij a Pražský lingvistický krúžok“, *Zborník materiálov z XV. kolokvia mladých jazykovedcov*, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, Bratislava 2008, s. 61–66; Блашків, О., „Лабіринт світу та рай серця‘ Яна Амоса Коменського в інтерпретації Дмитра Чижевського“, *Slavica literaria* 11, 2008, 2, s. 35–49 [Blashkiv, O., „Labirynt svitu ta raj sercja“ Jana Amosa Komens’koho v interpretaciji Dmytra Čyževs’koho“, *Slavica literaria* 11, 2008, 2, s. 35–49]; Блашків, О., „Лабіринтом праць Дмитра Чижевського: чеське літературне бароко“, *Opera Slavica* 19, 2009, 1, s. 1–10 [Blashkiv, O., „Labiryntom prac’ Dmytra Čyževs’koho: čes’ke literaturne baroko“, *Opera Slavica* 19, 2009, 1, s. 1–10]; Blashkiv, O., Mních, R., *Дмитрій Чижевський versus Роман Якобсон* (edice *Opuscula Slavica Sedlcensia* 4), Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego, Siedlce 2016 [Blashkiv, O., Mních, R., *Dmitrij Čiževskij versus Roman Jakobson* (edice *Opuscula Slavica Sedlcensia* 4), Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego, Siedlce 2016]; Korthaase, W., *Der Philosophiehistoriker, Literaturwissenschaftler und Comeniusforscher Dmytro Čyževs’kij (1894–1977) in der Tschechoslowakischen Republik und in der Bundesrepublik Deutschland*. Referat, gehalten am 26. Juni 2000 in der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Deutsche Comenius-Gesellschaft, Berlin 2000; Korthaase, W., „Dimitrij [sic] I. Tschizewskij und seine hallesche Privatbibliothek“, *Studia Comeniana et historica* 34, 2004, č. 71–72, s. 246–249; Korthaase, W., „Дмитрій Чижевський и Родина его выбора Германия“ [Dmitrij Čiževskij i rodina ego vybora Germanija], in: Rachůnková, Z., Sokolová, F., Šišková, R. (eds.), *Dmytro Čyževskij. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, Praha 2004, s. 101–128; Korthaase, W., „Dmytro Chyzevsky as a Comenius Scholar“, *Journal of Ukrainian Studies* 32, 2007, č. 2, s. 47–72; Korthaase, W., „Dmitrij Tschizewskij – ein Philosophiehistoriker wird Lektor der russischen Sprache“, in: A.

soustavně nezpracovali téma Čyževského bádání o Komenském, které je zvláště významné právě pro české prostředí. Alespoň částečně zaplnit tuto mezeru, to je jedním z cílů této disertace, která samozřejmě navazuje na dosavadní české a zahraniční bádání o Čyževském, avšak je založena také na novém vlastním průzkumu jeho ineditní literární pozůstalosti uložené v Univerzitní knihovně v Heidelbergu.²

Druhá část práce se opírá o Čyževského studie věnované Komenského *Labyrintu světa*, neboť Čyževskij jako první zevrubně pojednal jak o stylistických, tak tematických aspektech tohoto Komenského básnicko-theologického díla. Zvláštní pozornost je věnovaná Čyževského studii z roku 1941, která byla publikována teprve v roce 2017.³ Je pojednáno o okolnostech jejího vzniku, peripetiích doprovázejících její ne/publikování a je načrtnuto, jaké místo zaujímá tato studie mezi ostatními vědeckými pracemi o *Labyrintu*.

Třetí část odkrývá filosofické pozadí Čyževského komeniologického zájmu. Pro náležité uchopení a správné pochopení Čyževského filosoficko-komeniologického výkladu je zapotřebí nejprve představit interpretaci Komenského, kterou předložil německý filosof a badatel o Leibnizovi Dietrich Mahnke, neboť Čyževskij na Mahnkeho v mnoha ohledech, byť také i kriticky, navázal. Lze dokonce říci, že tito dva badatelé se podstatným způsobem

Richter (ed.), *In memoriam Dmitrij Tschizewskij (1894–1977): Beiträge des Festkolloquiums am 30.04.1977*, Univerzita Martina Luthera Halle-Wittenberg, Halle nad Sálou 1997, s. 19–50; Korthaase, W., *Від Меланхтона до Коменського та Чижевського*, R. Mnich, J. Pšenyčnyj (ed.), Коло, Дрогобич 2005. [Korthaase, W., *Vid Melanchtona do Komens'koho ta Čyžev's'koho*, R. Mnich, J. Pšenyčnyj (ed.), Kolo, Drohobyč 2005]; Korthaase, W., *Dokumente und Literaturverzeichnis zu „Dmytro Čyževskij a Praha“*, 1998 (doposud nevydaný text); Korthaase, W., „Zwei Philosophen und ein dritter – Dmytro Čyževskij, Hans-Georg Gadamer und Martin Heidegger“, *Studia Comeniana et historica* 34, 2004, č. 71, s. 229–242.

Pokud jde o české prostředí, ve dnech 13. až 15. června 2002 se v pražském Klementinu uskutečnila mezinárodní vědecká konference s názvem *Dmytro Čyževskij: Osobnost a dílo*. Konferenci zorganizovala Slovanská knihovna při Národní knihovně ČR ve spolupráci se třemi akademickými ústavy, Slovanským ústavem, Filozofickým ústavem a Ústavem pro českou literaturu. Konference se zúčastnili literární vědci, filozofové, historikové a komeniologové z České republiky, Ukrajiny, Německa i USA. Konference byla doprovázena výstavou, která dokumentovala Čyževského životní osudy a dílo. Příspěvky byly publikovány ve sborníku: Rachůnková, Z., Sokolová, F., Šišková, R. (eds.), *Dmytro Čyževskij. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, Praha 2004.

Z česky psaných textů viz také Schifferová, V., Steiner, M., „Existuje další, neznámý rukopis Komenského ‚Pansofie‘? Pavlu Flossovi k významnému životnímu jubileu“, *Filosofický časopis* 58, 2010, č. 3, s. 379–386; Lachmannová, R., „Rétorická instrumentace v Komenského vzdělavatelském románu duše Labyrint světa a ráj srdce“, přel. J. Vojvodík, *Slovo a smysl* 5, 2008, č. 9–10, s. 27–47.

² Literární pozůstalost Dmytra Čyževského (materiály z doby po roce 1945) je uložena in: Abteilung Handschriften und Alte Drucke, Universitätsbibliothek, Universität Heidelberg, sign. Heid.Hs.3881. Soupis Čyževského korespondence in: Sieveking, V., *Dmitrij Ivanovič Tschizewskij (23.03./04.04.1894–18.04.1977). Heidelberger Korrespondenznachlass (1945–1977). Inventar. Heid.Hs.3881*, Vincent Sieveking, Stuttgart 2008.

³ Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, in: J. Stejskalová (ed.), *Dmytro Čyževskij. K Labyrintu světa (edice Parva philosophica 26)*, Filosofia, Praha 2017.

zasloužili o rehabilitaci Komenského jako originálního filosofa. Čyževskij v rámci svého bádání o Komenském dospívá ke stanoviskům, jež jsou důležité nejen pro poznání Komenského, nýbrž i pro církevní a duchovní dějiny slovanských národů, pro dějiny slovansko-německých duchovních vztahů. V závěru této kapitoly je představena komeniologická koncepce předního českého badatele o Komenském Jana Patočky, pro něhož se Mahnkeho a Čyževského výsledky staly jasným inspirativním vzorem.⁴

Čtvrtá část vykresluje Komenského jako předchůdce pietismu. Čyževskij průkazně dokazuje, že pietisté obhajovali myšlenky, jež jsou v Komenského díle zřejmé a jednoznačné. Pozornost je upínána zejména k pietismu německému a jeho představitelům, kteří Komenského jednak znali, jednak z jeho odkazu čerpali. Z tohoto hlediska je zvláště významné a rozmanité působení Komenského na Augusta Hermanna Frankeho a jeho okruh.

Poslední část představuje Čyževského přelomové objevy Komenského děl, z nichž je pochopitelně největší pozornost věnovaná *Obecné poradě* a jejím osudům, jež Čyževskij zevrubně analyzuje. V této kapitole se čerpá i z ineditních dopisů, které v letech 1936–1950 poslal Čyževskému Josef Hendrich⁵ a které přinášejí mnoho zajímavých detailů týkajících se i politicko-historických okolností vydávání Komenského opus grande.

Sekundární literatura z pera převážně zahraničních badatelů zaměřená k dílu Dmytra Čyževského, jeho dosahu, významu a důležitosti, je dnes již poměrně rozsáhlá. Všechny tyto texty dlouhá léta vykreslovaly a interpretovaly D. Čyževského především jako literárního vědce, historika filosofie, jazykovědce či kulturního historika. Rozsáhlá komeniologická složka Čyževského díla a její výklad však zůstávaly drahnou dobu spíše opomíjeny. Komeniologickou komponentu Čyževského spisů, již autor sám přikládal vysokou závažnost, začal jako první erudovaně prosvětlovat německý komeniolog Werner Korthaase (1937–2008).⁶ Ten vysvětluje nezájem o Komenského jednak tím, že autoři studií o Čyževském si

⁴ J. Patočka se s Čyževským osobně znal. Ke vztahu a korespondenci těchto dvou myslitelů viz pozn. 164 této disertace.

⁵ Hendrichovy dopisy Čyževskému jsou uloženy v Čyževského heidelberské pozůstalosti (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9–15).

⁶ Werner Korthaase předkládá jako první podrobnosti Čyževského života a díla, které čerpal především z detailního studia archivních materiálů uložených v Halle, Marburgu a Heidelbergu. Avšak, jak W. Korthaase uvádí, za mnoho informací o Čyževském vděčí např. Hansi-Georgu Gadamerovi. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“ [Dmitrij Čiževskij i rodina ego vyboru Germanija], in: Rachůnková, Z., Sokolová, F., Šišková, R. (eds.), *Dmytro Čyževskij. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, Praha 2004, s. 122, pozn. 36.

zkrátka neuvědomovali, jak důležitou roli sehrál Komenský v evropské intelektuální historii, jednak také samotnou skutečností, že výraznost Komenského současníků Francise Bacona či Reného Descarta prostě odsunula Komenského kamsi na druhou kolej. Neblahý vliv mělo i sovětské pokřivení a zkreslení intelektuální historie, v níž byl význam Komenského redukován na „pokrokový“ přínos pedagogice. Nicméně i v západní Evropě byl Komenský filosof převážně stavěn do stínu Komenského vychovatele. To vše zapříčinilo, že význam Komenského na poli intelektuální historie nemohl být adekvátně oceněn, ostatně podobně jako Čyževského průkopnické komeniologické objevy a studie.⁷

W. Korthaase si v jedné ze svých statí snaží odpovědět na otázku, jak je možné, že tento význačný ukrajinský myslitel je tak málo znám mezi slavisty a badateli o Komenském, přestože v mnoha svých studiích zdůrazňuje a vyzdvihuje vlastní díla věnovaná Komenskému. Čyževskij sám predikoval, že především díky velkým komeniologickým objevům budou jeho literární díla Čechy vysoce oceňována,⁸ v ukrajinských, ruských, českých, anglických či německých studiích pojednávajících o životě a díle Komenského však doposud nalezneme o Čyževském pouze velice málo. V této souvislosti je třeba mít na paměti, že svou roli zde sehrály také totalitní režimy 20. století se svou cenzurou textů a témat. A tak se mohlo stát, že ačkoli se v roce 1990 (tedy v době, kdy již bylo možné plně ocenit hloubku Komenského textů) uskutečnilo v Moskvě symposium o Komenském,⁹ o objeviteli stěžejního Komenského díla tu nepadlo ani slovo.¹⁰ W. Korthaase píše v roce 2007, že Čyževskij byl ve skutečnosti znovu objeven teprve před několika lety.¹¹

Také disertační práce W. Korthaase, kterou obhájil na Univerzitě Karlově, byla věnována Čyževskému. W. Korthaase se bádáním o Dmytru Čyževském zasloužil o rozmach německo-ukrajinské badatelské a kulturní spolupráce. O cestě a přínosu W. Korthaase ke komeniologii viz např. Steiner, M., „Udělení pamětní medaile Jana Patočky Dipl. Pol. Dr. Werneru Korthaase“, *Akademický bulletin*, 2000, č. 8.

⁷ Srov. Korthaase, W., „Dmytro Chyzhevsky as a Comenius Scholar“, *Journal of Ukrainian Studies* 32, 2007, č. 2, s. 47–48. K významu Komenského viz také Korthaase, W., Від Меланхтона до Коменського та Чижевського [*Vid Melanchtona do Komens'koho ta Čyžev's'koho*], R. Mnich, J. Pšenyčnyj (ed.), Kolo, Drohobyč 2005, s. 111–123.

⁸ Srov. Čyževskij, D., „Festreden am 5 April 1964“, in: D. Gerhardt, W. Weintraub, and H.-J. zum Winkel (eds.), *Orbis scriptus. Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag*, Fink, München 1966, s. 26.

⁹ Symposium se uskutečnilo 2. až 5. října 1990 pod názvem Человек – культура – общество в концепции Яна Амоса Коменского [Čelovek – kul'tura – obščestvo v koncepcii Jana Amosa Komenskogo]. Ze symposia vyšel v roce 1997 také sborník příspěvků: Человек – культура – общество в концепции Яна Амоса Коменского. материалы международного симпозиума к 400-летию со дня рождения Я. А. Коменского, Институт славяноведения и балканистики Российской академии наук, Москва 1997 [Čelovek – kul'tura – obščestvo v koncepcii Jana Amosa Komenskogo. Materialy Meždunarodnogo simpoziuma k 400-letiju so dnja roždenija J. A. Komenskogo, Institut slavjanovedenija i balkanistiki Rossijskoj Akademiji nauk, Moskva 1997].

¹⁰ Také v komeniologických časopisech *Acta Comeniana* a *Studia Comeniana et historica* bychom po Čyževského smrti marně hledali nekrolog či jinou zprávu. Teprve v roce 1995 se objevuje stať Slavomíra Wollmana, „Tschizewskij und die vergleichende Literaturwissenschaft“, *Acta Comeniana* 11, 1995, s. 121–128.

Srov. doposud nevydaný text W. Korthaase *Dokumente und Literaturverzeichnis zu „Dmytro Čyževs'kyj a Praha“* z roku 1998, s. 20. V roce 1957 J. Patočka píše stať „Nad komeniologickou prací Dmytra Čyževského“, *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského* 16, 1957, č. 2, s. 208–210.

¹¹ Srov. Korthaase, W., „Dmytro Chyzhevsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 50–51.

1. Komeniologické bádání Dmytra Čyževského

1.1. Životní cesty

Dmytro Čyževskij (23. 3. 1894 – 18. 4. 1977) byl zajímavou a významnou osobností vědeckého prostředí Evropy minulého století, do něhož vstoupil nejen jako slavista, filosof a literární vědec, ale také jako přední znalec života a díla Komenského. Narodil se roku 1894 v ukrajinském městě Oleksandrija do aristokratické rodiny.¹² V letech 1911–1913 studoval v Petrohradě matematiku, astronomii a jako vedlejší obor filosofii u profesora Nikolaje Onufrijeviče Losského (1870–1965). 1913–1917 následovala studia na kyjevské univerzitě, kde se jeho zájem upíral především na filosofii a ruskou filologii s vedlejšími obory indoevropskou lingvistikou a slovanskou filologií. Již při těchto studiích se věnuje vedle ukrajinských autorů i četbě Hegela a Husserla a čerpá od svých profesorů znalosti, jež později plně využije ve svém bádání o německo-slovanských kulturních vztazích. Během Říjnové revoluce se Čyževskij angažoval v politice,¹³ byl aktivním členem Ruské sociálně demokratické strany – menševiků jako jeden z předních agitátorů mladší generace (později v Německu se hlásil k německým sociálním demokratům, od roku 1924 nebyl členem žádné politické strany a byl zainteresován pouze v rámci německého křesťanského ekumenického hnutí). V roce 1916 byl uvězněn, po obsazení Kyjeva bolševiky strávil mnoho času v táborech

¹² Čyževského matka byla studentkou slavného ruského realistického malíře, portrétisty a autora historických maleb Ilji Jefimoviče Repina (1844–1930). Jeho otec byl bývalým důstojníkem, který byl vyhoštěn z Petrohradu na Sibiř a poté na Ukrajinu. Ačkoli se rodina na Ukrajině usadila, neznamenala pro ni domov. Rodným jazykem Dmytra Čyževského byla ruština a také první léta jeho studií se odehrávala v ruském Petrohradě. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 102–103.

¹³ Zastával funkci tajemníka výkonného výboru kyjevských zástupců pracovníků a zástupců rady pracujících a vojáků. Dále byl členem ukrajinského revolučního parlamentu – Centrální rady a dokonce i jeho Malé rady, avšak s ohledem na slabý vliv a sílu politické skupiny, již zastupoval, nebyl s to dosáhnout většího vlivu. Čyževskij se tak stal pouze kritikem vlády Mychajla Serhijovyče Hruševského (1866–1934, v letech 1917–1918 prezidentem Ukrajinské lidové republiky). Čyževskij a několik dalších reprezentantů Centrální rady hlasovali 22. ledna 1918 proti vystoupení Ukrajiny ze spojení s Ruskem, ačkoli drtivá většina zastupovala opačný postup. Tento čin, který se odehrál ve stěžejním okamžiku formování ukrajinského státu, byl považován za silně anti-ukrajinský a bezprostředně po něm byl Čyževskij mnohými považován za nebezpečného levicového revolucionáře. Poté, co byla krátkotrvající ukrajinská republika zničena bolševiky, Čyževskij se z politiky zcela stáhl. Vzhledem k okolnostem se Čyževskij ve své vlasti již k politice ani vrátit nemohl. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 102.

a vězeních (v roce 1918 jen šťastnou náhodou unikl trestu smrti zastřelením)¹⁴; v roce 1921 se proto rozhodl k emigraci, nejprve do Polska, potom do Německa.

Po nuceném odchodu z Ukrajiny studoval v Německu¹⁵ filosofii nejprve v roce 1921 u Karla Jasperse v Heidelbergu. Avšak vzhledem k tomu, že Jaspers ho v té době intelektuálně neuspokojoval, rozhodl se pro odchod do Freiburgu, jenž byl prodchnut fenomenologií a slávou jejího zakladatele Edmunda Husserla. V letech 1922–1924 studoval ve Freiburgu u Edmunda Husserla, Martina Heideggera,¹⁶ Jonase Cohna, Richarda Kronera a Julise Ebbinghause. Filosofie, jež je s to uspokojit nejvyšší teoretické požadavky, byla tím, co na Čyževského dělalo skutečný dojem. Čyževského manželka Lýdie Maršáková, jež uprchla z Kyjeva společně s Čyževským, studovala v té době taktéž v Německu, a to na lékařské fakultě. Jak píše W. Korthaase, dá se předpokládat, že rodina jeho manželky, která pocházela z bohaté židovské rodiny klenotníků, Čyževského finančně podporovala. W. Korthaase dále s uvedením několika příkladů dokládá, kterak Německo bylo tou zemí, jež Čyževského výhradně přitahovala. Tak např. přestože Čyževskyj odcestoval v roce 1924 do Prahy, kde mu bylo nabídnuto akademické místo, svou studentskou místnost ve Freiburgu si po celou dobu držel a zachovával. Freiburg, později též Halle a Heidelberg se staly jeho oblíbenými německými městy.¹⁷

Německo hrálo v jeho životě naprosto klíčovou roli. W. Korthaase píše, že Čyževskyj se začal zabývat duchovními dějinami Německa nejpozději roku 1919. Následuje jeho v Kyjevě napsaná práce o vedoucím představiteli německé klasiky, idealistickém básníkovi a nadšeném zastánci svobody a práv člověka Friedrichu Schillerovi (1759–1805), která reflektuje Čyževského mohutný zájem o německé intelektuální dějiny a filosofii. Jak již bylo zmíněno, Čyževskyj jako aktivní člen sociální demokracie byl kvůli bolševiky zamýšlené

¹⁴ Vyprávění, jak šťastnou náhodou popravě unikl, patří k jedné z legend, které vyprávějí badatelé o Čyževském.

¹⁵ W. Korthaase ve statí „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“ jako první podrobněji představuje období Čyževského pobytu v Německu (1918–1938) a ukazuje, co Čyževskému na Německu imponovalo, jak zde byl přijat a jak se zde dokázal realizovat i přes nepříznivé politické podmínky a okolnosti. Ačkoli od Čyževského ukrajinských přátel jsou k dispozici některé údaje z Čyževského života, podrobnější informace o tomto Čyževského období nepřinášejí. A co více, ani jeho objevy komeniologické v nich nejsou náležitě oceněny. Např. Fedenko, P., „Дмитро Чижевський“ [Dmytro Čyževs'kyj], *The Ukrainian Historian* 57–59, 1978, č. 1–3, s. 102–118; Puzjgur, E., Дмитро Іванович Чижевський [Dmytro Ivanovyč Čyževs'kyj], nakl. Ukrajina, 1955; Pricak, O., Ševčenko, I., „Памяти Дмитрия Чижевского“ [Pamjati Dmitrija Čyževskogo], Филос. и Социол. Мысль [Filos. i Sociol. Mysl'], 1990, č. 10, s. 86–99; a německá studie Wojko-Blochyn, J., Dmytro Ivanovyč Čyževskyj, Heidelberg 1988. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 101–128.

¹⁶ Srov. Korthaase, W., „Zwei Philosophen und ein dritter – Dmytro Čyževskyj, Hans-Georg Gadamer und Martin Heidegger“, *Studia Comeniana et historica* 34, 2004, č. 71, s. 229–242.

¹⁷ Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 105 a 121.

popravě nucen opustit Kyjev. W. Korthaase je přesvědčen, že Čyževskij by ukončil svá kyjevská studia, i kdyby nevypukla válka a odešel by do Německa, které platilo za světovou filosofickou velmoc, v té době zaměstnanou především novokantovstvím, neovitalismem či filosofií života. W. Korthaase si v uvedené stati také odpovídá na otázku, zda se sám Čyževskij vůbec považoval za emigranta. Odpovídá záporně. Jak k tomu dodává, od té doby, co Čyževskij upustil od politiky a začal se hluboce věnovat vědě, jako doma se cítil tam, kde se mu dostávalo dostatek nezbytného materiálu pro badatelskou práci, kde mohl svobodně bádát, studovat a publikovat.¹⁸

V roce 1924 začal psát doktorskou práci o vlivu Hegela v Rusku.¹⁹ V letech 1924–1932 působil v Praze, která se ve dvacátých a třicátých letech 20. století stala vedle Paříže, Berlína, Krakova a Varšavy významným centrem ruské a ukrajinské emigrace.²⁰ Zde od roku 1924 působil jako lektor a později docent v Ukrajinském pedagogickém institutu M. Drahoňanov²¹ a od roku 1929 přednášel také na Ukrajinské svobodné univerzitě, kde se téhož roku habilitoval.²² Během působení v Praze spolupracoval s Filozofickou společností,

¹⁸ Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 104–106.

¹⁹ V roce 1934 Čyževskij obhájil na univerzitě v Halle doktorskou disertaci *Hegel in Russland*, Halle 1934; tento text byl publikován také in: Čyževskij D. (ed.), *Hegel bei den Slaven. Im Auftrage der Deutschen Gesellschaft für slavistische Forschung in Prag, mit Unterstützung des Slavischen Institutes in Prag* (edice *Veröffentlichungen der Slavistischen Arbeitsgemeinschaft an der Deutschen Universität in Prag* 9), Gebrüder Stiepel, Reichenberg 1934. Díky této práci se stal Čyževskij uznávaným odborníkem také v Německu, neboť představil zcela nové a německým filosofům dosud neznámé informace a jeho disertace má i obecný kulturně-historický význam. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 104.

²⁰ Čyževskij v Praze působil v okruhu ruských filosofů, který představuje v rámci ruské meziválečné emigrace v Československu vysoce zajímavou skupinu reprezentovanou např. jmény Nikolaj Onufrijevič Losskij, Ivan Ivanovič Lapšin (1870–1952), Boris Valentinovič Jakovenko (1884–1949) či Sergej Iosifovič Gessen (1887–1950). O otázce ruských emigrantů v Československu pojednávají např. Gonč, V., „Ruská filosofická emigrace v Československu“, *Slovanský přehled. Časopis pro dějiny střední, východní a jihovýchodní Evropy* 79, 1993, č. 1, s. 38–44; Gonč, V., „Ruská exilová filozofie a míra jejího vzájemného ovlivňování s filozofií v Československu“, *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* 80, 2011, č. 2–3, s. 174–185; Nykl, H. (ed.), *Vybrané kapitoly z ruského myšlení 20. století*, Karolinum, Praha 2018; Nykl, H., „Русская философия в чешской научной среде – точки соприкосновения и расхождения“ [Russkaja filosofija v češskoj naučnoj srede – točki soprikošovenija i raschoždenija], *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* 80, 2011, č. 2–3, s. 186–197. Čyževskij dále udržoval kontakty s ruskými filosofy v exilu, kteří žili v Paříži, Berlíně či jinde. Publikoval také v ruských časopisech *Путь и Современные Записки* [*Put' a Sovremennye Zapiski*] vydávaných v Paříži, a v časopise *Русская школа* [Russkaja škola] vydávaném v Praze.

²¹ Ukrajinský pedagogický institut Mychajla Drahoňanov, kde Čyževskij přednášel filosofii, byl k 31. prosinci 1932 nucen propustit všechny zaměstnance a pedagogy. Po ztrátě těchto příjmů se Čyževskij ocitl ve velké finanční tísní a zoufalé situaci, neboť neexistovala naděje, že by mohl získat práci na některé z českých vysokých škol. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 106 a 121.

²² Rektor Ukrajinské svobodné univerzity Oleksandr Mychajlovyč Kolessa (1867–1945), jeho zástupce Dmytro Volodymyrovyč Antonovyč (1877–1945) a bývalý ministr zahraničí nezávislého ukrajinského státu Dmytro

Slovanským ústavem a udržoval úzké kontakty s členy Pražského lingvistického kroužku, především s Romanem Osipovičem Jakobsonem (1896–1982),²³ Nikolajem Sergejevičem Trubeckým (1890–1938) a Janem Mukařovským (1891–1975). Tyto blízké vztahy také zapříčinily, že Čyževskij se začal pod jejich vlivem orientovat od filosofie k dějinám literatury v rámci rozsáhle pojatých duchovních dějin. Čyževského práci vysoce kladně hodnotili představitelé různých škol a zaměření, např. Jan Vilikovský (1904–1946), Josef Vašica (1884–1968), Zdeněk Kalista (1900–1982), Oldřich Králík (1907–1975), Josef Hendrich (1888–1950) a jiní. V roce 1932 odešel Čyževskij do Halle nad Sálou, kam byl na základě konkursu povolán již v roce 1931 a kde pracoval na místní univerzitě²⁴ až do roku

Dorošenko (1882–1951) ocenili Čyževského navzdory jeho neustálé spolupráci s Rusy, již jiní považovali za pokračování národní zrady počínající v lednu 1918 v Centrální radě. Díky kladnému stanovisku prvních dvou jmenovaných osobností ukrajinské emigrace mohl Čyževskij na Ukrajinské svobodné univerzitě obhájit docenturu. I přes svou ruskou aktivitu byl Čyževskij aktivní také v ukrajinských emigračních vědeckých institucích v Praze, např. Ukrajinské historicko-filologické společnosti nebo Ukrajinském spolku přátel knihy. První Čyževského monografie souvisely s jeho pedagogickou činností na Ukrajinském pedagogickém institutu a byly věnovány duchovní historii Ukrajiny: *Філософія на Україні* [*Fil'osofija na Ukraïni*], Praha 1926; *Нарису з історії філософії на Україні* [*Narysy z istorii filosofii na Ukraïni*], Praha 1931. Čyževskij byl v rámci ukrajinské emigrace považován za předního filosofa a historika filosofie vedle např. Ivana Mirčuka (1891–1961), jehož však Čyževskij odborně převyšoval. Nicméně, jak W. Korthaase zdůrazňuje, Čyževskij inklinoval k Německu a viděl tam také svoji budoucnost. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 103–104 a 120.

²³ Ke srovnání těchto dvou osobností literární vědy viz např. Blashkiv, O., Mnich, R., Дмитрий Чижевский versus Роман Якобсон [*Dmitrij Čiževskij versus Roman Jakobson*] (edice *Opuscula Slavica Sedlensis* 4), Institut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego, Siedlce 2016; Pospíšil, I., „Důkladná revize, srovnání a rehabilitace jako záloha pro budoucnost (Roman Jakobson a Dmytro Čyževskij)“, *Новая русистика* [*Novaja rusistika*] 10, 2017, č. 1, s. 98–103.

²⁴ 17. prosince 1931 byl Čyževskij oficiálně jmenován na pozici pomocného lektora ruského jazyka na univerzitě v Halle. K tomuto viz Korthaase, W., „Dmitrij Tschizewskij – ein Philosophiehistoriker wird Lektor der russischen Sprache“, in: A. Richter (ed.), *In memoriam Dmitrij Tschizewskij (1894–1977): Beiträge des Festkolloquiums am 30.04.1977*, Univerzita Martina Luthera Halle-Wittenberg, Halle nad Sálou 1997, s. 19–50. Jednou z klíčových událostí, které usnadnily Čyževskému usazení v Německu a bezesporu také prohloubily jeho německou sounáležitost, byla obrovská podpora významných německých vědců v roce 1932, tedy v období Čyževského naprosté materiální a duševní krize. Když si Čyževskij nebyl jist, zda bude vůbec schopen nalézt pracovní uplatnění, neboť neměl z pohledu německého práva ani doktorský titul, Edmund Husserl a Max Vasmer (1886–1962) psali doporučující dopisy a pomoc a podporu dále poskytli také významní profesori jako Götz Briefs (1889–1974), Emil Lederer (1882–1939) či Fritz Lieb (1892–1970). Ačkoli světová hospodářská krize situaci v Německu nanejvýš komplikovala a vysokoškolské instituce byly uzavírány, Čyževskij v roce 1932 získal práci jako lektor ruského jazyka na univerzitě v Halle. V rámci strukturálního uspořádání univerzity nezaujímal vysoké místo, avšak platově si oproti Praze významně polepšil, což mu umožnilo nakupovat knihy a rozšiřovat svou vysoce ceněnou knihovnu. Co bylo však zásadní, měl svobodu pro vědeckou práci. To, že byla Čyževskému poskytnuta podpora od několika významných německých osobností, nebylo samo sebou. W. Korthaase vysvětluje tuto skutečnost tím, že Čyževskij již v té době nebyl na poli filosofie a slovanských studií postavou zcela neznámou, neboť např. v roce 1929 byl zvolen členem předsednictva společnosti Internationaler Hegel-Bund, v roce 1930 proslovil působivou řeč na téma „Hegel mezi slovanskými národy“ („Hegel bei den slawischen Völkern“, in: B. Wigersma (ed.), *Verhandlungen des Ersten Hegelkongresses vom 22. bis 25. April*

1945 (zároveň v letech 1935–1938 přednášel v Jeně). Jeho spojení s Prahou zůstávalo živé i po roce 1939. Publikoval v časopise Pražského lingvistického kroužku *Slovo a slovesnost*, v *Časopisu Matice moravské* a v *Archivu pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského*.

Čyževskij odešel do Halle ještě před tím, než se nacisté v Německu chopili moci,²⁵ avšak vzhledem k tomu, že neměl německé občanství a jeho manželka²⁶ byla židovského původu, jeho působení v Halle bylo během dvanáctileté nacistické vlády značně komplikované. Nejen, že se nemohl v Halle habilitovat a využít nabídky vést katedru

1930 im Haag (edice *Veröffentlichungen des internationalen Hegelbundes* 1), Mohr – N/V H.D. Tjeenk Willink, Tübingen – Haarlem 1931, s. 127–145) a v roce 1931 se jeho jméno objevilo vedle jmen významných filosofů na titulní straně časopisu *Archiv für Geschichte der Philosophie*.

W. Korthaase upozorňuje ještě na jeden aspekt, který demonstruje Čyževského zájem o německou filosofii; Čyževskij byl během svého pražského pobytu v kontaktu s Německou univerzitou v Praze, avšak již nebyl ve spojení s filozofy působícími na české Univerzitě Karlově. Dále se také v roce 1930 stal členem Německé společnosti pro slavistická studia v Praze, vydal dva sborníky v němčině pro slovanský seminář na pražské Německé univerzitě, publikoval v časopisech *Germanoslavica* a *Zeitschrift für slavische Philologie*. Vyšla také jeho stať „Bericht über die russische und ukrainische Literatur zur Geschichte der Philosophie in den Jahren 1929 und 1930“, *Archiv für Geschichte der Philosophie* 40, 1931, č. 2, s. 329–350. U německých historiků filosofie tak Čyževskij platil za význačného odborníka, a to již před vydáním disertace o Hegelovi. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 106–108.

²⁵ Čyževskij se stěhuje do Halle ještě v době trvání tzv. Výmarské republiky, avšak důsledky světové hospodářské krize v roce 1929 (zejména obrovská míra nezaměstnanosti) již připravovaly příhodnou výchozí pozici pro rozvoj různých extremistických uskupení, a to zejména komunistů (KPD) a národních socialistů (NSDAP). Čyževskij, ač sám bývalý socialista-internacionalista, vnímal události, k nimž docházelo v ulicích německých měst, vysoce negativně. Byl zcela rozladěn všudypřítomnými národními socialistickými bojovými jednotkami s velkým zastoupením mladých lidí. Situace se však stupňovala, 30. ledna 1933 byl Adolf Hitler jmenován německým kancléřem a započala národněsocialistická diktatura. Okolnosti zasáhly také vysoké školy, všichni nepohodlní profesori byli propuštěni. Jednoduchým a neohroženým postavením nedisponoval ani Čyževskij, avšak kancléř hallské univerzity mu poskytl plnou ochranu a hájil ho před veškerými atakami Hitlerových stoupenců. Čyževskij tedy mohl díky obrovské podpoře hallské univerzity v Německu zůstat, a co více, univerzita mu dokonce umožnila přednášet a vést doktorandy, přestože měl pouze statut lektora. Takový krok byl na hallské univerzitě zcela ojedinělý. Zajímavý je také fakt, že Čyževského jméno nebylo vedeno ve výplatním systému univerzity, jeho plat byl po celých 24 semestrů až do roku 1945 vyplácen z přebytku peněz, které pro něj byly ušetřeny v rámci univerzitního hospodaření. Čyževskij byl mezi profesory vysoce oceňován a mezi studenty oblíben. Byl pozván, aby přednášel na univerzitě v Jeně a jeho souhlas vyvolal mnohé pozitivní ohlasy. Dále proslovil příspěvek na téma „Das philosophische Grundproblem Dostojewskij“ na konferenci Kant-Gesellschaft v Halle a ve svém bytě organizoval pravidelná setkání přátel, kterých se účastnil mimo jiné např. Hans-Georg Gadamer (1900–2002), z jehož iniciativy byl Čyževskij zvolen členem Heidelberské akademie věd. Čyževskij prožíval úspěšné badatelské období a často publikoval ve vědeckých časopisech. Ve svých statích nejednou akcentuje a vyzdvihuje duchovní význam slovanských národů, a to navzdory obecně přijatým představám panujícím uvnitř Hitlerovy říše. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 108–109.

²⁶ Jak již bylo řečeno, Čyževského manželka byla židovského původu a pracovala v Československu jako lékařka. Ačkoli žili od 20. let odděleně, nikdy se nerozvedli. Čyževského manželka odešla v roce 1939, před okupací Československa německými vojsky, do USA.

slavistiky ve Vídni nebo Bratislavě,²⁷ ale také měl od roku 1941 do roku 1945 zakázáno Halle opustit²⁸ (pouze jednou navštívil Wittenberg) a některá z jeho českých a ukrajinských děl nesměla být v Praze publikována, neboť je německá cenzura nepovolila. Zároveň si uvědomoval, že jedna dominantní oblast jeho vědeckého zkoumání pojednávající o germánsko-slovanských kulturních stycích by mohla být ve Třetí říši snadno propagandisticky zneužita, a tak od publikování prací na toto téma v Německu ustoupil. Od roku 1938 udržoval kontakty se skupinou protifašistických intelektuálů v Halle. Své jasně negativní stanovisko vůči nacismu ukázal mimo jiné také materiální podporou českých židovských rodin a totálně nasazených Čechů, Poláků a Francouzů.²⁹

Co je však jisté, byl to paradoxně právě jeho služebně podřízený statut lektora, který mu dal možnost zůstat v Halle, neboť jako cizinec byl veden v kategorii zaměstnanců (Angestellter), nikoliv v kategorii úředníků (Beamter), a proto byl pod ochranou příslušných

²⁷ Josef Hendrich píše v roce 1947 Čyževskému: „Poptal jsem se v Bratislavě (u kolegy [Juraje] Čečetky [1907–1983], prof. Pedagogiky na filos. fakultě), jak se dívají na návrh, který kdysi učinili. To jest, zda návrh na Vaši profesuru dosud trvá, když tenkrát byla překážka jen na straně nacistů, kteří Vás nepustili. Odepsal mi, že návrh na Vaši profesuru byl alternativní s [Nikolajem Onufrijevičem] Loským [1870–1965], a když byl jmenován Loskij, že považovali věc za vyřízenou. Podali už návrhy na obsazení dvou profesur filosofie, jednu [Svätoplukem] Štúrem [1901–1981], druhé jméno si nemohu právě nijak vzpomenout.“ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 31. 3. 1947 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/15).

²⁸ Ačkoli byl Čyževského život od počátku 40. let ovlivněn nařízením gestapa, které mu znemožňovalo opustit Halle, jeho němečtí přátelé neoblomně stáli po jeho boku a podporovali ho.

²⁹ Ti, kteří Čyževského znali, po porážce nacistického Německa ihned potvrdili, že Čyževskij s nacisty nikdy ani nesympatizoval, ani nespolečně pracoval. Držel se dál od Ukrajinského vědeckého institutu v Berlíně, ačkoli byl od roku 1926 jeho členem. Během Hitlerovy vlády stál v čele institutu Ivan Mirčuk a institut sloužil německému Werhmachtu. W. Korthaase píše, že v žádném z Čyževského děl, jež byla publikována v letech 1933–1945, nenalezneme jedinou větu či myšlenku, která by mohla být považována za přijetí nacistické ideologie. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 110.

Pokud jde o Čyževského politický postoj, na Ukrajině byl v té době obviňován z ukrajinského nacionalismu a šovinismu a nebylo ani v nejmenším vhodné se na knihy tohoto „buržoazního socialisty“ odvolávat. V Sovětském svazu tomu bylo zrovna tak. Ještě v roce 1998 W. Korthaase upozorňuje, že Čyževského špatné politické renomé stále přetrvává v povědomí a připomíná, že neblahou roli v tom sehrávají tvrzení, že jeho názory jdou ruku v ruce s klerikálně-militaristickou ideologií západoněmeckého imperialismu, že byl vyzdvižen do popředí právě vlnou klerikalismu v západním Německu či že v duchu národního socialismu pracoval proti asijskému komunismu. Tato tvrzení byla šířena prostřednictvím publikace Ziegengeist, G. von (ed.), *Wissenschaft am Scheidewege. Kritische Beiträge über Slawistik, Literaturwissenschaft und Ostforschung in Westdeutschland*, Akademie-Verlag, Berlin 1964, s. 24, 130, 139. Domněnka, že Čyževskij byl údajně přívržencem Národně socialistické německé dělnické strany, jež se zakládala pouze na faktech, že Čyževskij byl Ukrajincem žijícím v Německé říši a vyučujícím na německé univerzitě, může být také jednoznačně vyvrácena zachovanými Čyževského osobními spisy. Z těchto spisů a dalších písemných svědectví explicitně vyplývá, že Čyževskij nebyl napojen na nacistický režim, ba že nikdy nepracoval pro žádnou vojenskou organizaci. Srov. doposud nevydaný text W. Korthaase *Dokumente und Literaturverzeichnis zu „Dmytro Čyževskij a Praha“* z roku 1998, s. 19–20. Tento nepublikovaný text mi pro účely disertační práce poskytl dr. Jiří Beneš, za což mu velice děkuji.

pracovně právních předpisů. A právě během pobytu v Halle Čyževskij učinil svůj nejzávažnější komeniologický objev, když v knihovně sirotčince Franckeho nadace našel zčásti vytištěnou, zčásti jen rukopisně dochovanou část Komenského životního díla *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*.³⁰ Avšak kvůli blížící se Rudé armádě musel z Halle uprchnout³¹ a od roku 1945 pobýval v Marburgu³² a Berlíně. V roce 1949³³ měl být

³⁰ K tomu viz s. 133–160 této disertace.

³¹ Čyževskij měl v tento zlomový moment obrovské štěstí, neboť byl doslova na poslední chvíli zachráněn svým bývalým studentem, který autem přicestoval do Halle z Wiesbadenu, a to těsně před příchodem Rudé armády. Ten Čyževského okamžitě přepravil do německé západní zóny, čímž ho zachránil před deportací do Sovětského svazu, kde by mu hrozil trest smrti. Mnoho věcí, které musel Čyževskij narychlo opustit, bylo z německé východní zóny Čyževskému ilegálně přepravováno dalšími jeho studenty. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 109. O Čyževského pobytu v Halle dále viz Korthaase, W., „Dmitrij Tschizewskij – ein Philosophiehistoriker wird Lektor der russischen Sprache“, in: A. Richter (ed.), *In memoriam Dmitrij Tschizewskij (1894–1977)*, Institut für Slavistik, Halle 1997, s. 19–50.

³² V letech 1945–1947 trpěl Čyževskij podvýživou a – přestože na něj jeho žena žijící v USA naléhala, aby se tam taktéž přesunul – Čyževskij i nadále setrval v nelehkých podmínkách v Německu a na univerzitě v Marburgu formoval slovanský seminář.

S ohledem na Čyževského nelehkou situaci v Marburgu se rovněž Roman Jakobson pokusil dostat ho do USA, kde v té době působil coby hostující profesor na Kolumbijské univerzitě v New Yorku. V říjnu 1945 píše doporučující dopis, kde se o Čyževském vyjadřuje jako o momentálně největším odborníkovi na dějiny filosofie slovanských národů a dějiny slovanské kultury, jako o vynikajícím historikovi světové filosofie a autorovi pozoruhodných studií o historii ruské, ukrajinské, české a polské literatury. Srov. dopis R. Jakobsona (píšícího pod hlavičkou Lingvistického kroužku v New Yorku) z 18. 10. 1945. Tento dopis je uložen v heidelberské části Čyževského pozůstalosti (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/I,J/1/12)

Stat' W. Korthaase obsahuje také ruský překlad Čyževského dopisu adresovaného Thomasu Mannovi (1875–1955) (uložený in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/Von D. I. T. Versandte Briefe/1/13), který jedinečně představuje Čyževského postoj k Němcům, německé kultuře a demaskuje Čyževského politické ideály, o nichž nemáme přímá svědectví, neboť Čyževskij o nich téměř nehovořil. Tento dokument odhaluje Čyževského politický program, vidíme, že Čyževskij byl stoupencem nové sjednocené Evropy, takové, která se staví proti politickému totalitarismu. Čyževskij choval náklonnost k T. Mannovi nejen proto, že byl vynikajícím německým básníkem, nýbrž také z toho důvodu, že otevřeně oponoval národnímu socialismu přesně v té době, kdy se Hitlerův vliv na německý lid neustále zvětšoval. Čyževskij si v dopise několikrát posteskl, že T. Mann návrat do Německa již neplánoval, a tak se nemohl podílet na jeho novém formování. Ačkoli plně chápal jeho argumenty, nemohl se ztotožnit s Mannovými větami, v nichž se silně ozýval tón odsuzující Německo a německý lid; Čyževskij byl silně sklíčen z pocitu méněcennosti, který se po válce šířil v celém Německu. Byl přesvědčen o tom, že v novém světě není místo pro žádné druhořadé osudy, a tak ani Německo nemůže být degradováno na nižší stupeň. Své přesvědčení dále odůvodňoval vírou, že nemůže být budována nová Evropa, jejíž srdce by ovládala ekonomická, duchovní a politická pustina. Zkrátka nová Evropa s izolovaným Německem ve svém srdci není ani možná, ani myslitelná. Čyževskij vkládal naději do významných a slavných Němců, kteří Německo během předválečných a válečných let opustili (např. právě T. Mann) a jejichž návrat by blahodárně přispěl ke zvýšení sebevědomí německých obyvatel a přinesl Německu novou naději a radost. Čyževskij vnímal postavení těchto „emigrantů“ jako klíčové, neboť v nich spatřoval zprostředkující článek mezi Německem a svobodným světem, stejně jako těch, kteří podporovali vzájemné porozumění Německa s okolním světem. Právě vědci mají napomoci vytvořit a podporovat vzájemné porozumění mezi národy a usmíření mezi nimi. Jsou to oni, kteří musí politikům ukázat, jak sbližovat lidi, s jejich pomocí mohou země začít zkvétat a rozvíjet se. Z dopisu jednoznačně také vyznívá, že Čyževskij spojuje svůj osud s osudem poválečného Německa a přiznává,

jmenován profesorem Humboldtovy univerzity v Berlíně, avšak jeho jmenování nebylo doporučeno.³⁴ Ještě téhož roku se tak přesunul do Spojených států, kde působil jako profesor na Harvardově univerzitě. K americkému stylu života však Čyževskij nikdy více nepřilnul, neboť jednak byl odříznut od své dosavadní práce, jednak nebyl spokojen ani s úrovní profesorů slavistiky v USA, kterou považoval za nízkou, ani se znalostmi amerických studentů, které považoval za chatrné. Roku 1956 se tak natrvalo usadil v Heidelbergu,³⁵ kde se stal ředitelem Ústavu slavistiky a kde roku 1977 umírá.³⁶

Jak lze vyčíst z různých zdrojů, Dmytro Čyževskij často vystupoval sebevědomě, rezolutně, důrazně, ostře a nebál se někdy až vyhoceně a přemrštně poukázat a upozornit na svou učenickou převahu či nadřazenost. Z jeho chování vždy bylo lze jasně rozpoznat, zda tu či onu osobu respektuje, nebo jí pohrdá. W. Korthaase se domnívá, že prameny takového chování vedou mimo jiné k Čyževského mládí a událostem s ním spojeným: v době, kdy

že jen v Německu se skutečně cítí jako doma. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 110–115.

³³ Čyževskij byl v roce 1949 okolnostmi donucen Německo opustit, neboť pod tíhou podezření, že je sovětským agentem, německá vláda odmítla Čyževského působení na margburské univerzitě, přestože sama univerzita nejednou předložila jeho kandidaturu. Ačkoli měl Čyževskij podporu jak univerzity, tak rektora Julise Ebbinghause (1885–1981), vláda trvala na svém stanovisku. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 116.

³⁴ Návrh na Čyževského jmenování byl předložen M. Woltnerovou, jež měla také proslovit laudatio na fakultním zasedání, na kterém však k velkému překvapení a pobouření všech přítomných jeho jmenování nedoporučila. Později k tomuto uvedla, že byla před zasedáním upozorněna, že sovětské tajné služby plánují Čyževského zatknout. Srov. Rothe, H., „Emigration als barocke Lebensform. Ein Versuch“, in: *Dmytro Čyževskij. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, c. d., s. 274–288, zvláštní příloha s titulem „Streng vertraulich. Nur für die Akten bestimmt, s. 286. Srov. také „Ediční komentář“, V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniologií II*, c. d., s. 341.

³⁵ Čyževskij byl po návratu do západního Německa šťastný jako nikdy a plný energie, nápadů a pracovního nasazení. Byl čestným profesorem na univerzitě v Heidelbergu, kde vedl seminář slavistiky. Stal se vedoucím představitelem slavistů v Německu, když byl zvolen předsedou Svazu západoněmeckých slavistů a prezentoval a prosazoval svůj průkopnický a ambiciózní projekt spočívající v zabezpečení důstojného místa německé slavistice mezi dvěma velkými vědeckými bloky, USA a SSSR (viz Čyževskij, D., „Die Lage und die Aufgaben der Slavistik in der Bundesrepublik Deutschland“, *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 115, 1963, č. 1, s. 35–52). Byl považován za vynikajícího odborníka na filosofii slovanských národů. Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 117.

³⁶ K biografii D. Čyževského viz především V. Jancen (ed.) *Д.И. Чижевский. Избранное. В трех томах, Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) [D. I. Čiževskij. Izbrannoje. V trech tomach, t. I. Materialy k biografii (1894–1977)]*, Biblioteka-fond „Russkoje Zarubež'je“ – Russkij put', Moskva 2007. Viz také Korthaase, W., *Der Philosophiehistoriker, Literaturwissenschaftler und Comeniusforscher Dmytro Čyževs'kyj (1894–1977) in der Tschechoslowakischen Republik und in der Bundesrepublik Deutschland: Referat, gehalten am 26. Juni 2000 in der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald*, Deutsche Comenius-Gesellschaft, Berlin 2000; Morávková, A., „Dmytro Čyževskij a ukrajinská emigrace“, *Akademický bulletin*, 2012, č. 7–8, s. 30–31; V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniologií II*, ОІКОУМЕНН, Praha 2011; Urbánek, V., „Komenského Obecná porada a ‚objevy‘ J. Bořeckého“, *Tvar* 39, 24. 9. 1992; Beneš, J., „Časovaná bomba se zvlhlou náloží“, *Tvar. Literární týdeník* 37, 1992.

Čyževskij navštěvoval školu v Oleksandriji, byl lídrem jedné z nelegálních studentských skupin. Jeho sebevědomí bylo zcela očividné a nepřehlédnutelné, např. na Univerzitě v Heidelbergu se velice jednoduše zbavil nežádoucích lidí z Ústavu slavistiky, kde od roku 1956 do konce života zastával funkci ředitele.³⁷

W. Korthaase velice jasně ukazuje, že na Čyževského nelze pohlížet v myšlenkově uzavřených, ohraničených a omezených rámcích 19. a 20. století, neboť Čyževskij vždy pracoval usilovně pro mnoho národů současně. Vždyť například během svého působení v německém Halle v době Hitlerovy vlády se věnoval problému německo-ruských duchovních vztahů, psal práce v ukrajinštině, překládal do ruštiny svou knihu o Hegelovi či rozvíjel svůj dalekosáhlý komeniologický výzkum.³⁸

1.2. Komeniologické cesty

W. Korthaase v řadě svých studií zevrubně načrtává cesty, které Čyževského přivedly k zájmu o Komenského. Především, že prvně se mohl Čyževskij dozvědět o Komenském ze stati Ivana Lapšina (1870–1952), kterou přečetl v roce 1924 nebo o něco později, a kde se o Komenském hovoří jako o neochvějném a vytrvalém bojovníkovi za vítězství dobra.³⁹ V úvahu připadá vliv Čyževského přítele Panase Fedenka (1893–1981), který se kolem roku 1930 zabýval Komenským, konkrétně Komenského politickými plány ve vztahu k Ukrajině.⁴⁰ Avšak politická témata netvořila v té době ústředí Čyževského zájmu, neboť byl plně zaujat problémem Hegelova vlivu na Rusko, filosofií Hryhoriije Savyče Skovorody (1722–1794) a evropskou intelektuální historií barokní doby. V jeho pracích z roku 1926⁴¹ a 1929⁴² zatím

³⁷ Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 120. Viz také Korthaase, W., „Zwei Philosophen und ein dritter – Dmytro Čyževskij, Hans-Georg Gadamer und Martin Heidegger“, *Studia Comeniana et historica* 34, 2004, č. 71, s. 232.

³⁸ Srov. Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 117–118.

³⁹ Lapšin, I., *Il grande divinatore (Pamjati J.-A. Komenskogo)* [Памяти Я.-А. Коменского], Ruské gymnázium, Praha 1924, s. 16.

⁴⁰ Fedenko, P., „Політичні плани Я.А. Коменського та Україна“ [Polityčni pljany Ja. A. Komens'koho ta Ukraina], in: Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі [Praci Ukrajs'koho Vysokoho Pedahohičnoho Instytutu im. Mychaila Drahomanova u Prazi], Praha 1932, s. 388–404.

⁴¹ Čyževskij, D., Фільософія на Україні. Спроба історіографії [Fil'osofija na Ukrajinі. Sproba istoriografiji], c. d.

⁴² Čyževskij, D., „Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722–1794)“, *Der russische Gedanke. Internationale Zeitschrift für russische Philosophie, Literaturwissenschaft und Kultur* 1, 1929, č. 2, s. 163–178; „Г. С. Сковорода и немецкая мистика“ [G. S. Skovoroda i nemeckaia mistika], *Научные труды Русского Народного Университета в Праге* [Naučnye trudy Russkogo narodnogo universiteta v Praze], 1929, č. 2, s. 283–301.

žádné zmínky o Komenském nenalezneme. Situace se ale mění v roce 1931; v jeho knize o dějinách ukrajinské filosofie⁴³ nacházíme odkaz na Komenského coby autora na Ukrajině sice známého, stále však bez hlubšího záběru. Nejpozději v roce 1932 se Čyževskij seznamuje s Komenského spisy *Labyrinth světa*, *Centrum securitatis* a *Prodromus pansophiae*. Zároveň vede v patrnosti edici *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského* a významné studie Dietricha Mahnkeho. W. Korthaase zvláště zdůrazňuje, že Čyževskij objevil Komenského skrze ukrajinskou intelektuální historii, nikoli skrze literární analýzy či pedagogická témata, s nimiž byl ovšem taktéž velice dobře obeznámen.⁴⁴ Popud jeho bádání o Komenském může být výslovně stanoven, neboť v roce 1934 píše v knize *Філософія Г. С. Сковороди*, že jeho bádání nad filosofií H. Skovorody není izolované, nýbrž úzce souvisí s bádáním o dalších představitelích slovanského mysticismu. Dále explicitně uvádí, že se ve svém výzkumu slovanské mystiky, kam řadí jak Tomáše Štítného ze Štítného (1333–1409), Jana z Jenštejna (1348–1400), Bedřicha Bridela (1619–1680), tak také Komenského, bude muset neustále vracet ke Skovorodovi, neboť při studiu právě Skovorody je možné rozpoznat a rozlišit hlavní vodítka, s jejichž pomocí by bylo lze dospět k charakteristice slovanské mystiky obecně.⁴⁵ Komenský byl tedy pro Čyževského důležitým představitelem křesťanského mysticismu a Čyževskij ho stavěl na stejnou úroveň jako další pansofistické myslitele a Skovorodovy duchovní předchůdce, např. Mistra Eckharta, Johannese Taulera (1300–1361), Sebastianiana Francka (1499–1543), Valentina Weigla (1533–1588), Jacoba Böhme (1575–1624), Angeluse Silesiuse (1624–1677).⁴⁶ Z rozsáhlé práce věnované H. Skovorodovi také vyplývá, že Čyževskij znal Komenského koncepci tří božských knih, kterou zapracoval do náležitých duchovních a historických souvislostí.⁴⁷ Čyževskij ve své *Філософія Г. С. Сковороди*

Čyževskij věnoval Skovorodovi ještě další studie: „Skovoroda-Studien. I. Skovoroda und Angelus Silesius“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 7, 1930, č. 1–2, s. 1–33; „Skovoroda-Studien. II. Skovorodas Erkenntnislehre und Philo“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 10, 1933, č. 1–2, s. 47–60; „Skovoroda-Studien. III. Skovorodas Bibel-Interpretation im Lichte der kirchenväterlichen und mystischen Tradition“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 12, 1935, č. 1–2, s. 53–78.

⁴³ Čyževskij, D., Нариси з історії філософії на Україні [*Narysy z istoriji filozofiji na Ukrajinі*], Praha 1931, s. 30.

⁴⁴ Srov. Korthaase, W., „Dmytro Chyzhevsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 54–56.

⁴⁵ Srov. Čyževskij, D., Філософія Г. С. Сковороди [*Fil'osofija H. S. Skovorody*], Ukrajinský naukový institut, Varšava 1934, s. 4.

⁴⁶ Srov. Korthaase, W., „Dmytro Chyzhevsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 56. Viz také Čyževskij, D., Філософія Г. С. Сковороди, c. d., s. 14, 22.

⁴⁷ Srov. Čyževskij, D., Філософія Г. С. Сковороди, c. d., s. 57, 59.

cituje delší úryvek z Komenského *Hlubiny bezpečnosti*, kterak viditelné stojí na neviditelném, a porovnává tento spis se Skovorodovými myšlenkami.⁴⁸

Pro vědecký růst Dmytra Čyževského bylo bezpochyby klíčové jeho působení v Halle. Při zkoumání tamějších archivů, a zejména archivu sirotčince Augusta Hermanna Franckeho, se mu začaly rýsovat vazby mezi evropským východem a západem v 17. a 18. století, především mezi tehdejší kulturou ruskou a německou.⁴⁹ Právě během svého hallského bádání o mystice v dílech Skovorody, Gogola a Dostojevského našel a objevil mnoho pozoruhodných a významných dokumentů, které podle jeho názoru tyto vazby dosvědčují. J. Patočka charakterizuje Čyževského jako člověka literatury mimořádně znalého, bystrého, velice pracovitého, s obrovským zapálením pro věc.⁵⁰ S těmito předpoklady přistoupil Čyževskij ke svému rozhodnutí přezkoumat veškerá rukopisná slavnice uložená v archivu hallského sirotčince.⁵¹ Výsledkem tohoto rozsáhlého pátrání byl nejen nález Komenského díla *Lexicon reale pansophicum*, ale především již zmíněný přelomový objev rukopisu a pak i tištěné části Komenského *Obecné porady o nápravě věci lidských*,⁵² který nejenže posílil a upevnil Čyževského vazby s Československou republikou, nýbrž především odhalil zcela nový pohled na filosofické kořeny díla Komenského a zahájil Čyževského komeniologickou aktivitu.

Z *Obecné porady* zaujala Čyževského po obsahové stránce obzvláště *Panglottia a Pansophia*, z ní pak především *Mundus possibilis*. Dále zkoumal možný vliv *Panaugie* na Spinozu. Jeho komeniologická pozornost ale neoscillovala pouze kolem *Obecné porady*.⁵³

⁴⁸ Srov. Čyževskij, D., Філософія Г. С. Сковороди, с. д., s. 77, 79, 143, 154. Čyževskij kladl velký důraz na spojitost mezi Komenským a Skovorodou.

⁴⁹ Srov. Patočka, J., „Nad komeniologickou prací Dmytra Čyževského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie I*, OIKOYMENH, Praha 1997, s. 322.

⁵⁰ Čyževskij bydlel v Heidelbergu v ulici s názvem *Unterer fauler Pelz*. K tomu dodává Klaus Schaller ve svých vzpomínkách na Čyževského: „*Nomen – v případě Čyževského – non est omen!*“, neboť, jak dále píše, „Čyževskij vždy pracoval na více knihách současně, v jedné místnosti na jedné, v druhé místnosti na jiné.“ Viz Schallerův kratičký text „Má setkání s Dmytrem Čyževským“, přel. V. Schifferová, in: V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniology II*, OIKOYMENH, Praha 2011, s. 325–328.

S podobným obdivem se o Čyževském vyjadřuje také jeho přítel Fedor Avgustovich Stepun, viz Stepun, F., „Дмитрий Иванович Чижевский“ [Dmitrij Ivanovič Čiževskij], *Русская мысль [Russkaja mysl]* 7. 7. 1964, č. 2174, s. 4.

⁵¹ Srov. Patočka, J., „Nad komeniologickou prací Dmytra Čyževského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie I*, с. д., s. 323.

⁵² D. Čyževskij o tomto nález informoval na řadě míst, viz pozn. 60–63.

⁵³ D. Čyževskij napsal např. předmluvu s názvem „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“ k německému vydání Komenského *Panaugie* (edice *Slavische Propyläen* 48), Wilhelm Fink, München 1970.

Dokladem toho jsou například některé z Čyževského *Lesefrüchte*, které v letech 1931–1962 uveřejňoval v periodiku *Zeitschrift für slavische Philologie*,⁵⁴ či statě *Komenský a západní filosofie*⁵⁵ a *Komenský a němečtí pietisté*,⁵⁶ které pod pseudonymem Fritz Erlenbusch uveřejnil v Mathesiově sborníku *Co daly naše země Evropě a lidstvu* a které dokládají, jakou roli pro pietismus hrály Komenského náboženské a vzdělávací spisy a myšlenky. Významné jsou také dvě studie pojednávající o Komenského *Labyrintu světa*⁵⁷ a rozsáhlá korespondence nejen s komeniologi.⁵⁸

V roce 1960 také vydal společně s K. Schallerem a H. Geisslerem *Pampaedii* (edice *Pädagogische Forschungen* 5), Quelle & Meyer, Heidelberg (2. opravené vydání vyšlo v roce 1965).

⁵⁴ V letech 1931–1947 pod názvem *Literarische Lesefrüchte*, v letech 1955–1962 pod názvem *Neue Lesefrüchte*.

⁵⁵ Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, in: V. Mathesius (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození*, Evropský literární klub, Praha 1940, s. 181–186. Stať vyšla také německy: „Comenius und die abendländische Philosophie“, in: Čyževskij, D., *Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen* (edice *Slavistische Drukken en Herdrukken* 10), Mouton & Co, 's-Gravenhage 1956, s. 155–164 a anglicky: „Comenius and western philosophy“, přel. P. Devlin, in: W. Korthaase, S. Hauff, A. Fritsch (eds.), *Comenius und der Weltfriede. Comenius and world peace*, Deutsche Comenius-Gesellschaft, Berlin 2005, s. 237–249.

⁵⁶ Erlenbusch, F., „Komenský a němečtí pietisté“, in: V. Mathesius (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození*, c. d., s. 185–188. Německy: „Comenius und die deutschen Pietisten“, in: Čyževskij, D., *Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen*, c. d., s. 165–171.

⁵⁷ Pokud jde o studii analyzující jeho stylisticko-formální výstavbu („Das ‚Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens‘ des J. A. Comenius. Einige Stilanalysen“, c. d.), překrývají se mnohé její výsledky s těmi, které předložil J. Bečka ve školním vydání *Labyrintu*: Bečka, J. V., „Úvod“, in: Komenský, J. A., *Labyrint světa a ráj srdce*, Státní nakladatelství, Praha 1948. Viz též Čapek, J. B., „Poutník dvou světů“, in: Komenský, J. A., *Labyrint světa a luthauz srdce*, Evropský literární klub, Praha 1941. Avšak, jak upozorňuje Jan Patočka, přináší ještě mnohem více. „Analýza stylu (...) ukazuje, že vedoucí myšlenku *Labyrintu*, již je kontrast ‚špatné nekonečnosti‘ ovládající lidská bloudění v tomto světě, s klidem křesťanského života odpočívajícího v centru jistoty, lze vycítit již v samotných postupech, jež ve stylu díla dominují.“ „Přítomný stav bádání o Komenském“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie II*, OIKOYMENH, Praha 1998, s. 36.

⁵⁸ Z komeniologického hlediska jsou významné dopisy J. Patočky D. Čyževskému z let 1932–1968, viz V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniologi II*, OIKOYMENH, Praha 2011, s. 7–38; německy in: H. Blaschek-Hahn, V. Schifferová (eds.), *Jan Patočka – Klaus Schaller – Dmitrij Tschizewskij. Philosophische Korrespondenz 1936–1977*, Königshausen & Neumann, Würzburg a OIKOYMENH, Praha 2010, s. 15–28. Velice důležitá a zajímavá je také korespondence D. Čyževského s D. Mahnkem, jejíž část vydala V. Schifferová v rámci stati „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, *Acta Comeniana* 18, 2004, s. 213–223; další Mahnkeho dopisy Čyževskému jsou uloženy v heidelberské části Čyževského pozůstalosti (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/M/1/4). Korespondenci mezi D. Čyževským a M. Blekastadovou publikovala K. Šolcová, *Comenius im Blick. Der Briefwechsel zwischen Milada Blekastad und Dmitrij Tschizewskij*, Verlag Traugott Bautz GmbH, Nordhausen 2013. Nevydané, avšak komeniologicky velmi cenné jsou také dopisy Čyževskému od J. Hendricha (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9–15), A. Škarky (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/S,Š/4/11–13), K. Schallera (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/S/1/8–11) apod. K tomu viz soupis Čyževského korespondence od Vincenta Sievekinga, *Dmitrij Ivanovič Tschizewskij (23.03./04.04.1894–18.04.1977). Heidelberger Korrespondenznachlass (1945–1977). Inventar. Heid.Hs.3881*, c. d.

Čyževskij svým objevům⁵⁹ věnoval do roku 1945 sedm českých,⁶⁰ čtyři německé,⁶¹ jednu slovenskou⁶² a dvě ruské studie.⁶³ Tyto ne příliš dlouhé statě byly spíše informativní povahy a nejvýznamnější z nich byly otištěny v časopisech *Slovo a slovesnost* (1935, 1940), *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* (1940), *Kyrios* (1937) a *Zeitschrift für slavische Philologie* (1940). Čyževskij zde pojednává o struktuře *Obecné porady*, pokouší se objasnit vztah mezi rukopisnou částí a tištěnými částmi a promýšlí cesty, jimiž se spis dostal do Halle. Je třeba mít na zřeteli, že datování Čyževského objevu rokem 1934 se vztahuje pouze k rukopisu a části fóliového tisku. Druhý, obsáhlejší exemplář fóliového vydání objevil Čyževskij v nezkatalogizovaných fondech hallské knihovny až v říjnu 1940. Ten zahrnoval do té doby postrádané části *Panorthosie* (konec kapitoly VIII., celou IX. a začátek X. kapitoly), neznámou *Pannuthesii* (dvanáct kapitol a část XIII. z plánovaných šestnácti) a *Panaugii* (jež byla tehdy známa jen z osmerkového vydání uloženého v pražské Univerzitní knihovně).⁶⁴

Po návratu ze Spojených států do Německa v roce 1956 byl Čyževskij pozván, aby se stal spoluvydavatelem chystané edice Komenského děl v České republice, jež byla

⁵⁹ K Čyževského objevům Komenského děl podrobněji viz níže.

⁶⁰ „Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny“, *Slovo a slovesnost* 1, 1935, č. 2, s. 118–119; „Foliové vydání vševědného díla Komenského“, *Archiv o životě a spisech Jana Amosa Komenského* 14, 1937, s. 6–11; „Dva nové nálezy z díla Komenského“, *Slovo a slovesnost* 3, 1937, č. 4, s. 230–232; „Hallské rukopisy děl J. A. Komenského“, *Archiv o životě a spisech Jana Amosa Komenského* 15, 1940, s. 85–107; „Několik drobných komenian“, *Slovo a slovesnost* 8, 1942, č. 1, s. 35–36; „Nová komeniana hallská“, *Slovo a slovesnost* 6, 1940, č. 4, s. 193–199; „Komeniana knihovny sirotčince v Halle“, *Časopis matice moravské* 63–64, 1939–1940, s. 392–398.

⁶¹ „Neue Comenius-Funde“, *Zeitschrift für slavische Philologie* 12, 1935, č. 1–2, s. 179–183; „Analecta Comeniana“, *Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas* 2, Berlin 1937, s. 313–330; „Ein Beitrag zur Bibliographie der Comenius-Drucke“, *Zeitschrift für slavische Philologie* 21, 1952, č. 2, s. 270–272.

V roce 1936 vydal Čyževskij v československém Rýmařově, kde jeho žena pracovala jako lékařka, osmistránkovou brožuru s názvem *Neue Comenius-Funde*. Avšak vzhledem k řadě tiskových chyb, které se týkaly latinské části textu, tuto brožuru později zničil. Dva exempláře se však dochovaly, a tak mohla být opravená brožura publikována znovu v roce 1996 in: *Comenius und unsere Zeit. Geschichtliches, Bedenkenswertes und Bibliographisches*, R. Golz, W. Korthaase, E. Schäfer (eds.), Schneider Verlag Hohengehren, Baltmannsweiler 1996, s. 92–99.

⁶² „Nový nález Komenského spisov“, *Slovenské pohl'ady* 51, 1935, č. 3, s. 141–145.

⁶³ „Новые работы о Коменском“ [Novye raboty o Komenskom], *Русская школа [Russkaja škola]* 2–3, 1935, s. 77–81; „Пансофия Коменского найдена“ [Pansofija Komenskogo najdena], *Русская школа [Russkaja škola]* 4, 1935, s. 45–47.

⁶⁴ Srov. Urbánek, V., „Komenského *Obecná porada* a ‚objevy‘ J. Bořeckého“, *Tvar. Literární týdeník* 39, 1992, s. 6 n.

podporována Komunistickou stranou Československa i československou vládou.⁶⁵ Dále obdržel pozvání od Československé akademie věd, aby jako čestný host proslovil příspěvek na mezinárodní komeniologické konferenci uspořádané 23.–26. září 1957 v Praze.⁶⁶ Čyževskij však odmítl účast, patrně jednak z důvodu osobní bezpečnosti, neboť země byla pod kontrolou Sovětského svazu, jednak kvůli tomu, že se odmítl podílet na interpretaci Komenského zabarvené a ovlivněné komunistickou a materialistickou ideologií.⁶⁷ Navštívit Prahu se odvážil až v roce 1968,⁶⁸ kdy vliv Sovětského svazu na Československou republiku relativně ochabl.⁶⁹

V roce 1956 se Ústřední výbor Komunistické strany Československa a vláda Československé republiky usnesly, že Československá akademie věd bude k 300. výročí vydání souboru Komenského spisů *Opera didactica omnia* vydávat souborné dílo Komenského ve čtyřiceti svazcích; do roku 1970 měly být publikovány dva až čtyři svazky

⁶⁵ Dopis 3/56, Jan Patočka Dmytrovi Čyževskému, Praha 29. 11. 1956, in: V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniology II*, c. d., s. 27., „Pro splnění úkolu (...) bychom rádi pro jednotlivé svazky získali spolupráci nejlepších odborníků.“ Dopis 1/56, Jan Patočka Dmytrovi Čyževskému, Praha 7. 7. 1956, tamtéž, s. 23. Zejména kvůli plánu obnovit vydávání Komenského díla se v roce 1956 J. Patočka sešel s Čyževským v Heidelbergu. K dalšímu setkání těchto dvou komeniologů v Heidelbergu došlo o rok později, v červenci roku 1957, tentokrát byla hlavním námětem k setkání nadcházející konference o Komenském. Srov. Dopis 1/57, Jan Patočka Dmytrovi Čyževskému, Praha 14. 7. 1957, tamtéž, s. 32 a Dopis 2/57, Jan Patočka Dmytrovi Čyževskému, Praha 16. 9. 1957, tamtéž, s. 33. Poslední setkání proběhlo v Heidelbergu v roce 1966, kam přijel J. Patočka na Čyževského pozvání a 18. února pronesl na půdě zdejší univerzity přednášku. Srov. Dopis 1/66, Jan Patočka Dmytrovi Čyževskému, Mohuč 1. 2. 1966, tamtéž, s. 36.

⁶⁶ Srov. Patočka, J., „Mezinárodní konference k jubileu 300. výročí vydání amsterodamského souboru děl J. A. Komenského ‚Opera didactica omnia‘, pořádaná Československou akademií věd v Praze v září 1957“, *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského* 17, 1958, č. 1, s. 131–140; taktéž in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 355–366.

⁶⁷ Jan Patočka v září 1957, těsně před konferencí, ještě jednou Čyževského naléhavě žádá, aby v Praze proslovil svůj příspěvek. „Nemohu Vám říci, jak tu všichni byli zarmoucení, když jsem vyprávěl, že pravděpodobně nepřijedete. Přijede asi 50 účastníků ze zahraničí, více než 30 ze západních zemí, a Vaše přítomnost by konferenci propůjčila lesk a význam.“ Dopis 2/57, Jan Patočka Dmytrovi Čyževskému, Praha 16. 9. 1957, in: V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniology II*, c. d., s. 33.

Snahu přesvědčit Čyževského k účasti na konferenci vyvíjel také Klaus Schaller. „[Čyževskij] bohužel teď není přístupný nikomu. Od Vašeho pobytu zde jsem se s ním několikrát zkoušel písemně nebo i osobně spojit: všechno nadarmo. Takto úplně se asi stahuje častěji. Domnívám se, že znám i důvod této poruchy. Když jej minulý měsíc navštívila dcera, spojoval si s tím naději, že u něj zůstane. Tato naděje se však nyní rozplynula; jeho dcera opět odjíždí do Ameriky. Koncem tohoto týdne jedu do Heidelbergu a znovu se pokusím se s ním setkat.“ Dopis 2/57, Klaus Schaller Janu Patočkovi, Mohuč 2. 9. 1957, in: V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniology II*, c. d., s. 79–80.

⁶⁸ Ve dnech 7. až 13. srpna 1968 se zúčastnil a se svým příspěvkem vystoupil na VI. Mezinárodním slavistickém sjezdu. Měl původně promluvit o baroku ve slovanských zemích, avšak namísto toho svou přednáškou napadl přítomné sovětské slavisty a označil je za lháře a falsifikátory dějin. Srov. Schifferová, V., „Ediční komentář“, V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniology II*, c. d., s. 342.

⁶⁹ Srov. Korthaase, W., „Dmytro Chyževskij as a Comenius Scholar“, c. d., s. 68–69.

ročně v původním jazyce a s českým překladem.⁷⁰ K tomu účelu byla vytvořena pracovní skupina, avšak Čyževskij s odvoláním na svou pracovní zaneprázdněnost spolupráci odmítl. To mu nebránilo, aby se k realizaci tohoto velkého edičního počínu nevyjadřoval kriticky, nespokojen byl např. s průtahy; první díl, který se měl objevit již v roce 1956, vyšel až v roce 1969.⁷¹

V listopadu 1970 proslovil Čyževskij před německými slavisty přednášku o významu Komenského ve snaze probudit zájem o Komenského v okruhu německých slovanských studií. W. Korthaase však upozorňuje, že v zahraničí se mezi slavisty Komenský netěšil zvláštní oblibě, což je vysvětlitelné tím, že jeho nejznámější díla byla publikována v latině, ta méně známá pak v češtině.⁷² I přesto se však Čyževskij Komenskému věnoval takřka až do konce života.⁷³

Čyževského literární pozůstalost se v Německu nachází především v univerzitní knihovně v Halle⁷⁴ (materiály z let 1921–1945)⁷⁵ a v univerzitní knihovně v Heidelbergu⁷⁶ (materiály spadající do období 1945–1977).⁷⁷ Komeniologicky relevantní texty pak zaujímají značnou část všech materiálů.⁷⁸

⁷⁰ Usnesení ÚV KSČ a vlády republiky o vydání spisů J. A. Komenského, *Rudé právo*, 28. března 1956, s. 1.

⁷¹ Srov. Korthaase, W., „Dmytro Chyzhevsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 70.

⁷² Srov. tamtéž, s. 71.

⁷³ V roce 1970 píše jednak úvod k *Panaugii* „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“, c. d., jednak stať pojednávající o přijetí Komenského děl mezi východními Slovany v 17. a 18. století, viz „Произведения Коменского у восточных славян в XVII–XVIII веке“ [„Proizvedeniia Komenskogo u vostochnykh slavian v XVII–XVIII veke“], *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* 39, 1970, č. 4, s. 512–530.

⁷⁴ In: Institut für Slavistik und Sprechwissenschaft, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Viz např. Richter, A., Augustin, A., *Dimitrij I. Tschizewskij und seine hallesche Privatbibliothek* (edice *Slavica varia Halensia* 8), Lit Verlag, Münster – Hamburg – London 2003; Korthaase, W., „Dimitrij [sic] I. Tschizewskij und seine hallesche Privatbibliothek“, *Studia Comeniana et historica* 34, 2004, č. 71–72, s. 246–249.

⁷⁵ Čyževského soukromá knihovna byla zabavena okamžitě poté, co Čyževskij uprchl z Halle. Příslušníci Rudé armády si z ní údajně půjčovali knihy (především díla Hegelova), avšak knihy byly vždy do knihovny navráceny. Cenná knihovna a četná na psacím stroji napsaná díla, dopisy a poznámky byly uzamčeny v budově univerzity. Navzdory mnohým pokusům nebylo Čyževskému umožněno získat zpět svou pracně vybudovanou knihovnu, nezákonně zabavenou komunisty. Srov. Korthaase, W., „Dmytro Chyzhevsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 66.

⁷⁶ In: Abteilung Handschriften und Alte Drucke, Universitätsbibliothek, Universität Heidelberg, sign. Heid.Hs.3881. Viz Sieveking, V., *Dmitrij Ivanovič Tschizewskij (23.03./04.04.1894–18.04.1977). Heidelberger Korrespondenznachlass (1945–1977). Inventar. Heid.Hs.3881*, Vincent Sieveking, Stuttgart 2008. Viz také Šolcová, K., „Dmytro Čyževskij a jeho heidelberská pozůstalost“, *Studia Comeniana et historica* 42, 2012, č. 87–88, s. 78–94.

⁷⁷ Hlavní výjimku tvoří Hendrichovy dopisy Čyževskému z let 1936–1945.

⁷⁸ Srov. např. Korthaase, W., „Dmytro Chyzhevsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 66–67, kde W. Korthaase zmiňuje nejvýznamnější komeniologické materiály.

Čyževskij v roce 1948 oznámil ve své knize *Geschichte der altrussischen Literatur im 11., 12. und 13. Jahrhundert. Kiever Epoche*,⁷⁹ že připravil publikaci o Komenském s názvem *J. A. Comenius und sein Völkerbundplan aus dem Jahre 1666*. V této práci pojednával o Komenského politických ideálech, o vzájemném porozumění mezi národy a světovým mírem, o Komenského projektu, jehož kardinálním cílem bylo spojení národů. Čyževskij zde interpretoval hlavní myšlenky *Panorthosie*, která podle jeho názoru zahrnuje ustavující principy organizací OSN a UNESCO.⁸⁰ Kniha nebyla nikdy vydána; zároveň se mi o ní nepodařilo dohledat žádné bližší informace.

Na mnoha místech jak Čyževského korespondence, tak jeho studií se dočítáme, že Čyževskij připravoval k vydání další publikace věnované Komenskému. O většině z nich výslovně uvádí, že jsou již téměř připraveny k vydání a že budou brzy publikovány, ba dokonce, že některé z nich jsou již v tisku. Avšak většina z nich, pokud je mi známo, se publikované podoby nedočkala, a co hůře, nemáme k dispozici ani jejich rukopisy. Jak ale můžeme vyčíst, připravoval např. německou knihu o problému pansofie, jež měla být zaměřena především ke Komenského pansofii,⁸¹ dále také menší spis o Komenském jako mystikovi⁸² či studii o Komenského spise *Centrum securitatis*.⁸³ Plánoval publikovat také stať „Welt als Buch“, která měla být rovněž zaměřena k některým komeniologickým otázkám⁸⁴ či další pokračování významné stati „Analecta Comeniana“, kde zamýšlel předložit jak detailní přehled obsahu hallských rukopisů a shrnutí Komenského tisků z majetku hallského sirotčince, tak interpretace *Hlubiny bezpečnosti* a informace o významu Peuckertových a Mahnkeho publikací pro komeniologická bádání.⁸⁵ Vzhledem k tomu, že Čyževského

⁷⁹ Čyževskij, D., *Geschichte der altrussischen Literatur im 11., 12. und 13. Jahrhundert. Kiever Epoche*, V. Klostermann, Frankfurt am Main 1948, s. 467.

⁸⁰ Srov. Korthaase, W., „Dmytro Chyzhevsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 67–68. W. Korthaase v této souvislosti upozorňuje na Čyževského dopis adresovaný německému spisovateli Thomasu Mannovi (uložený in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/Von D. I. T. Versandte Briefe/1/13), kde hovoří také mimo jiné o evropském mírovém řádu. W. Korthaase publikoval tento dopis v ruském překladu ve své stati „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“, c. d., s. 111–115.

⁸¹ Viz dopis D. Čyževského D. Mahnkemu z 27. 4. 1935, in: Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, c. d., s. 222. Srov. také dopisy J. Hendricha D. Čyževskému z 19. 1. 1944, 11. 7. 1944 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/14).

⁸² Viz Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 19, 1947, č. 2, s. 415.

⁸³ Viz Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, in: J. Stejskalová (ed.), *Dmytro Čyževskij. K Labyrintu světa*, c. d., s. 47.

⁸⁴ Viz Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 20, 1950, č. 1, s. 160.

⁸⁵ Viz Čyževskij, „Analecta Comeniana“, *Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas* 2, Berlin 1937, s. 330. Viz také Peuckert, W.-E., *Pansophie. Ein Versuch zur Geschichte der weissen und schwarzen Magie*, Erich Smidt, Berlin 1956; Mahnke D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“,

komeniologické studie jsou badateli vysoce ceněné, není pochyb o tom, že objevili-li by se některý z právě uvedených rukopisů, znamenalo by to pro komeniologii veliký přínos a nové, jistě nesmírně zajímavé, ne-li průlomové poznatky.

2. Čyževského studie o *Labyrintu*

Labyrint světa a ráj srdce je snad nejznámějším Komenského dílem, jež bylo podrobeno mnoha analýzám, a to z pera nejen českých, nýbrž i zahraničních autorů (viz níže). Svou důležitou interpretací přispěl do tohoto výčtu také ukrajinský slavista Dmytro Čyževskij. Odborné veřejnosti byly dlouhou dobu známy dva Čyževského literární počiny pojednávající o *Labyrintu* Komenského, a to anglicky publikovaná stať z roku 1953 vykreslující tematickou stránku *Labyrintu* „Comenius‘ Labyrinth of the World. Its Themes and Their Sources“,⁸⁶ a německá stať „Das ‚Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens‘ des J. A. Comenius. Einige Stilanalysen“, která je zaměřena spíše ke slohové stránce *Labyrintu* a která vyšla v roce 1956.⁸⁷ O tom, že existuje pretext těchto dvou textů, se dlouhou dobu vědělo jen velmi okrajově.⁸⁸ Jde o Čyževského strojopis s názvem „Zu Labyrinth der Welt“ pocházející pravděpodobně z roku 1941,⁸⁹ uložený v pozůstalosti Antonína Škarky v Památníku národního písemnictví.⁹⁰ V témže fondu je uložen také český překlad této studie s názvem „K Labyrintu světa“,⁹¹ který pořídil Josef Hendrich.⁹² Na základě této studie sestávající ze dvou částí Čyževskij publikoval dva výše zmíněné samostatné články. Tato

⁸⁶ Čyževskij, D., „Comenius‘ Labyrinth of the World. Its Themes and Their Sources“, in: *Harvard Slavic Studies* 1, Cambridge 1953, s. 83–135.

⁸⁷ Čyževskij, D., „Das ‚Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens‘ des J. A. Comenius. Einige Stilanalysen“, in: *Wiener slavistisches Jahrbuch* 5, Graz – Köln 1956, s. 59–85. Obě studie jsou v němčině otištěny také v knize D. Čyževskij, *Kleinere Schriften* 2, Bohemica, München 1972, s. 92–139, 145–167.

⁸⁸ Na existenci této významné studie D. Čyževského mě upozornila ukrajinská badatelka dr. Oksana Blashkiv. O. Blashkiv s touto studií pracuje ve své knize *Чеська і словацька культура в житті та науковій спадщині Дмитра Чижевського* [Čes'ka i slovac'ka kultura v žytí ta naukovij spadščyni Dmytra Čyževs'koho] (edice *Colloquia litteraria Sedlcensia* 6), Siedlce 2010, s. 103–113 a také ji zmiňuje v článku „Лабіринт світу та рай серця Яна Амоса Коменського в інтерпретації Дмитра Чижевського“ [„Labyrint svitu ta raj sercja“ Jana Amosa Komens'koho v interpretacii Dmytra Čyževs'koho], *Slavica literaria* 11, 2008, č. 2, s. 37. Příslušný fond Antonína Škarky je však touto badatelkou zmiňován častěji, např. v „Лабіринтом праць Дмитра Чижевського: чеське літературне бароко“ [Labyrintom prac' Dmytra Čyževs'koho: čes'ke literaturne baroko], *Opera Slavica* 19, 2009, č. 1, s. 4.

⁸⁹ V záhlaví strojopisu je umístěna rukou psaná dedikace Janu Mukařovskému k padesátým narozeninám, z čehož lze soudit, že text pochází z roku 1941.

⁹⁰ Strojopisný originál opatřený rukopisnými vpisky je uložen v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze na Strahově ve fondu Antonína Škarky (sign. 26/83).

⁹¹ Rozsah tohoto textu je 78 stran velikosti A4. Vlastnoručně psané poznámky jsou pouze korekturní povahy, nejedná se o zásadní nové informace ani větší zásahy do strojopisu.

Tento český překlad Čyževského studie byl publikován v roce 2017, in: J. Stejskalová (ed.), *Dmytro Čyževskij. K Labyrintu světa* (edice *Parva philosophica* 26), Filosofia, Praha 2017.

⁹² Informaci o překladateli studie lze vyčíst z korespondence mezi Dmytrem Čyževským a Josefem Hendrichem. Srov. např. dopis J. Hendricha D. Čyževskému ze 4. 7. 1943 a 28. 7. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/13).

starší podoba Čyževského práce o *Labyrintu* však přináší ucelený pohled na tento stěžejní spis Komenského a poskytuje bohatý a inspirativní materiál pro jeho hlubší promýšlení.

Vzhledem k tomu, že Čyževského studie byla věnována Janu Mukařovskému,⁹³ naznačím alespoň v obrysech vztah těchto dvou osobností, k němuž však máme pouze velmi málo průkazného materiálu.⁹⁴ D. Čyževskij spolupracoval během svého působení v Praze vedle dalších institucí také s Pražským lingvistickým kroužkem,⁹⁵ u jehož zrodu stál mimo jiných právě Jan Mukařovský. Čyževskij a Mukařovský byli v užším kontaktu především v době přípravy sborníku *Torzo a tajemství Máchova díla*, do něhož přispěl Čyževskij svou důležitou studií „K Máchovu světovému názoru“. Později spolu komunikovali také při přípravě zprávy o nálezu Komenského prací v Halle pro *Slovo a slovesnost*.⁹⁶ Kromě Mukařovského udržoval Čyževskij časté styky také s dalšími členy Pražského lingvistického

⁹³ Jak jsem již uvedla, Čyževského studie byla věnována J. Mukařovskému k padesátým narozeninám, což spadá na rok 1941, tedy na rok, kdy Mukařovský vydal své stěžejní dílo *Kapitoly z české poetiky* a kdy ještě vycházelo *Slovo a slovesnost*.

⁹⁴ Co se týče vztahu Mukařovského a Čyževského, neexistuje mnoho přímých dokladů. V Čyževského heidelberské pozůstalosti je uložen jeden Mukařovského dopis Čyževskému z roku 1938 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/M/4/13). Ve fondu Jana Mukařovského, který spravuje Literární archiv Památníku národního písemnictví (sign. 66/86), se nachází také pouze jeden německy psaný dopis Čyževského z roku 1945. Tento dopis publikovala jak O. Blashkiv v *Чеська і словацька культура в житті та науковій спадщині Дмитра Чижевського*, c. d., s. 340–342, tak se (společně s dalším dopisem Čyževského) stal součástí korespondence, kterou zpracovali a vydali Marie Havránková a Vladimír Petkevič, *Pražská škola v korespondenci. Dopisy z let 1924–1989*, Karolinum, Praha 2014. V této knize je jeden celý blok věnovaný korespondenci Čyževského s ostatními členy Pražského lingvistického kroužku. Dále např. M. Havránková (ed.), *Pražský lingvistický kroužek v korespondenci. Korespondence z let 1923–1974*, Academia, Praha 2008; J. Čermák, P. Čermák, C. Poeta, *Pražský lingvistický kroužek v dokumentech*, Academia, Praha 2012; Sládek, O., *Jan Mukařovský. Život a dílo*, Host, Brno 2015. O činnosti Dmytra Čyževského vztahující se k Pražskému lingvistickému kroužku viz také O. Blashkiv, „Dmytro Čyževskij a Pražský lingvistický kroužok“, *Zborník materiálů z XV. kolokvia mladých jazykovedcov*, Bratislava 2008.

⁹⁵ D. Čyževskij se činnosti Pražského lingvistického kroužku pravidelně účastnil, vystoupil zde s několika přednáškami: 27. ledna 1930 Phonologie und Psychologie, 9. ledna 1933 Zur Geschichte der russischen Philosophie, 23. dubna 1934 Eine neue Sprachphilosophie, 18. března 1935 Die Barockdichtung. Soustavná byla také jeho publikační činnost: v roce 1938 publikoval článek „K Máchovu světovému názoru“ v Mukařovského sborníku *Torzo a tajemství Máchova díla*, v roce 1939 pak články „Husitství a východoslovanské sekty“, „Hus a německé protestanství“, „Česká píseň reformační a vývoj protestantského chorálu“, „Komenský a západní filosofie“, „Komenský a němečtí pietisté“ v Mathesiově sborníku *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, ve sborníku věnovaném N. Trubeckému publikoval článek „O Šineli Gogolja“. Tematicky se k činnosti Pražského literárního kroužku váží také články publikované v r. 1946 „Problémy výzkumu poetického jazyka“ a „K otázkám fonologické osobitosti slovanských jazyků“. Srov. Oksana Blashkiv, „Dmytro Čyževskij a Pražský lingvistický kroužok“, c. d., s. 64 a kniha Ladislava Matějky (ed.), *Sound, Sign and Meaning. Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle* (edice *Michigan Slavic contributions* 6), Ann Arbor: Department of Slavic Languages and Literatures, The University of Michigan 1976.

⁹⁶ Čyževskij, D., „Nová komeniana hallská“, *Slovo a slovesnost* 6, 1940, č. 4, s. 193–199.

kroužku, a to hlavně s R. Jakobsonem a N. S. Trubeckým, s nimiž ho pojilo dlouhotrvající přátelství a blízký vědecký zájem.

O něco více dokladů máme k dispozici ke vztahu D. Čyževského a A. Škarky.⁹⁷ Korespondenční vztah těchto dvou badatelů trval od roku 1936 až do roku 1972. Jejich korespondence je hlavním a velmi cenným zdrojem informací o jejich vztazích, neboť osobně se tito dva badatelé setkali pouze třikrát.⁹⁸ Těžištěm jejich korespondenční komunikace byl společný zájem nejen o spisy Komenského, nýbrž také o literární historii, především barokní (Adam Michna z Otradovic, Bedřich Bridel etc.). V dopisech, v nichž nemůžeme přehlédnout vzájemnou úctu obou intelektuálů, si podávají informace o badatelských plánech, o postupech a peripetiích při vydávání jejich textů, které spolu odborně konzultují, vypomáhají si při opatrování příslušných informací a literatury a vyměňují si celou řadu publikací.

Také Antonín Škarka se zapsal do dějin komeniologie výraznou měrou, neboť právě osobnost a literární činnost Komenského byla vedle české hymnologie Škarkovým hlavním literárněhistorickým zájmem.⁹⁹ Z Komenského spisů byl pak *Labyrint*¹⁰⁰ jedním z těch, jimž se Škarka hlouběji věnoval. Nejcennější poznatky k tomuto dílu předložil A. Škarka v doslovu k *Labyrintu světa*¹⁰¹ a ve studii „Posvětšování náboženské literatury u Komenského, zvláště v *Labyrintu*“,¹⁰² v níž pojednal o beletristické fabuli a s tím souvisejícím odlišením *Labyrintu* od obdobné traktátové literatury. Škarkův doslov k *Labyrintu* je pro naše téma však zajímavější, neboť mnohé jeho výsledky se překrývají

⁹⁷ Korespondence Antonína Škarky Dmytra Čyževskému je uložena ve třech složkách v Čyževského heidelberské pozůstalosti (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/S,Š/4/11–13) a zahrnuje dopisy od roku 1939 do roku 1972 (59 dopisů, 6 pohlednic). Dopisy jsou psány strojopisně, česky. 22 dopisů Dmytra Čyževského Antonínu Škarkovi z let 1936–1967 je součástí literární pozůstalosti A. Škarky uložené v Literárním archivu Památníku národního písemnictví (sign. 26/83). Dopisy Čyževského A. Škarkovi jsou psané německy a většina z nich byla publikována in: O. Blashkiv v *Чеська і словацька культура в житті та науковій спадщині Дмитра Чижевського*, c. d., s. 310–340.

⁹⁸ Poprvé se setkali po více než třiceti letech dopisování v červnu 1967, když A. Škarka odcestoval na pozvání Čyževského do Heidelbergu. Druhé setkání proběhlo u příležitosti VI. mezinárodního slavistického sjezdu v roce 1968 a třetí pak roku 1970 v Arnoldshainu. Plánovaných setkání bylo mnohem více, avšak vždy se vyskytl nějaký problém na Čyževského straně.

⁹⁹ A. Škarka působil od roku 1958 jako vedoucí tajemník sekretariátu redakční rady pro vydávání Díla Jana Amose Komenského a od roku 1971 jako předseda redakční rady. K životu a dílu A. Škarky viz např. Jan Lehár, „Antonín Škarka“, in: *Půl tisíciletí českého písemnictví*, Odeon, Praha 1986, s. 445–459.

¹⁰⁰ A. Škarka připravil k vydání Komenského *Labyrint* (podle vydání z roku 1663) a opatřil jej doslovem a vysvětlivkami (Naše vojsko, Praha 1958).

¹⁰¹ Škarkův doslov k *Labyrintu* byl otištěn také v *Půl tisíciletí českého písemnictví*, c. d., s. 359–383.

¹⁰² Škarka, A., „Posvětšování náboženské literatury u Komenského, zvláště v *Labyrintu*“, *Studia z dawnej literatury czeskiej, słowackiej i polskiej poświęcone 5. Międzynarodowemu Kongresowi Slawistów w Sofii*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Warszawa 1963, s. 176–189. Tato studie otištěna také in: *Půl tisíciletí českého písemnictví*, c. d., s. 384–397.

s těmi, které představil ve svých studiích D. Čyževskij a je tak zřejmé, že A. Škarka výtěžil tyto Čyževského studie ve vlastní odborné práci. A. Škarka píše v dopise z 8. října 1957 D. Čyževskému: „(...) děkuji Vám srdečně za zasláný separát o stylu Komenského Labyrintu.¹⁰³ (...) Vaše práce přišla mně také velmi vhod (seznámil jsem se s ní vlastně již dříve z korekturního obtahu, který mně laskavě půjčil přítel Patočka), poněvadž jsem zrovna připravil pro tisk (...) Komenského Labyrint (...) a doprovodil jej nutnou studií. Mohl jsem se v ní s radostí přihlásit k Vašemu článku.“ V témže dopise o několik řádků níže píše dále: „Velmi bych Vám byl zavázán díky, kdybyste mně mohl poslat (jestliže ještě máte) separát své studie o pramenech k Labyrintu,¹⁰⁴ kterou jste otiskl v Harvard Slavonic Studies¹⁰⁵ 1953. U nás to nelze nikde sehnat.“ A. Škarka se k oběma Čyževského článkům ve svém vydání *Labyrintu* skutečně přihlásil.¹⁰⁶ Z tohoto tedy můžeme usuzovat, že A. Škarka znal v době přípravy *Labyrintu* obě Čyževského studie a nutno podotknout, že Čyževského výsledky (jak stylistické, tak tematické) jsou ve Škarkově doslovu k *Labyrintu* z roku 1958 nanejvýš zřejmé.¹⁰⁷

Ve Škarkově textu nalezneme místa, kde je Čyževského vliv zvláště patrný. Z nich můžeme uvést Škarkovu charakteristiku Komenského slovních řetězců¹⁰⁸ nebo literárněhistorickou analýzu alegorie a tematiky *Labyrintu*, kde téměř totožným způsobem jako Čyževskij vyjmenovává stěžejní motivy, které lze v *Labyrintu* sledovat.¹⁰⁹ Můžeme poukázat také na to, že A. Škarka zmiňuje taktéž tzv. negativní alegorii, na kterou upozornil právě Čyževskij¹¹⁰ a že zaujímá s Čyževským obdobný postoj také, pokud jde o Komenského barokní zařazení.¹¹¹ Oba badatelé analogicky interpretují kompoziční uspořádání *Labyrintu* a

¹⁰³ „Das ‚Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens‘ des J. A. Comenius. Einige Stilanalysen“, c. d.

¹⁰⁴ „Comenius‘ Labyrinth of the World. Its Themes and Their Sources“, c. d.

¹⁰⁵ Správně Harvard Slavic Studies.

¹⁰⁶ Viz. „Bibliografická poznámka“, s. 252.

¹⁰⁷ Také J. Lehár explicitně vyjádřil, že poznatky, k nimž A. Škarka došel v doslovu k *Labyrintu* světa, navazují na stylistické studie Čyževského. Viz Lehár, J., „Antonín Škarka“, in: *Půl tisíciletí českého písemnictví*, c. d., s. 457, pozn. 40.

¹⁰⁸ Srov. Škarka, A., „Komenského Labyrint světa a ráj srdce“, in: *Půl tisíciletí českého písemnictví*, c. d., s. 374–375.

¹⁰⁹ Srov. tamt., s. 377.

¹¹⁰ Srov. tamt., s. 378.

¹¹¹ „(...) plně souhlasím s Vašimi výsledky, že Komenského sloh (a arci též sám Komenský) je barokní. To jenom naši evangelíci a ještě někteří zaslepenci, kteří vidí mylně v baroku jenom projev jesuitismu, nechťejí uznat. (...) Jsem proto rád, že tu nezůstávám osamocen a že se mi Vaší studií dostává tak významné opory i podpory.“ Viz výše zmíněný Škarkův dopis z 8. října 1957 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/S,Š/4/12).

Viz také Škarka, A., „Komenského Labyrint světa a ráj srdce“, in: *Půl tisíciletí českého písemnictví*, c. d., s. 377–378.

oba si tohoto díla cení jako literárního skvostu naší minulosti, v němž se demonstruje realita skutečného života Komenského.

V dopise z 8. května 1972 Škarka zmiňuje, že se mu konečně dostala do ruky kniha *Kleinere Schriften 2*,¹¹² v níž jsou otištěny Čyževského studie k *Labyrintu* „(...) bez nadsázky lichocení skvěl[é] a stále nepřekonán[é]. (...) Je to nádherný soubor, stále se k němu vracím. Konečně pro nás, kteří neovládáme anglicky, je tu překlad Vaší objevené studie o pramenech a tematice *Labyrintu*. Znal jsem ji z českého překladu, který svého času chystal tuším prof. Mukařovský (nebo snad Havránek?) a který se, jestli jsem se Vám už o tom někdy nezmiňoval, dostal do mé úschovy. Už ani nevím, jakými cestami. Snad prostřednictvím prof. Hendricha¹¹³ pro plánovanou obnovu Archivu¹¹⁴ Komenského.“¹¹⁵

V roce 1941 žádá Josef Hendrich v jednom ze svých dopisů Čyževského o příspěvek pro 16. sešit *Archivu*.¹¹⁶ Čyževskyj mu následně oznamuje, že by zde rád vydal právě stať o básnickém stylu *Labyrintu*. V říjnu roku 1941 J. Hendrich informuje Čyževského, že *Archiv*

¹¹² V tomto souboru jsou v němčině otištěny obě Čyževského studie: „Das Labyrinth der Welt und Paradies des Herzens des Jan Amos Comenius. Die Thematik und die Quellen des Werkes“, s. 92 nn. a „Das ‚Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens‘ des J. A. Comenius. Einige Stilanalysen“, s. 145 nn. Součástí je také kratičká studie „Zur späteren Tradition der Thematik des ‚Labyrinths‘“, s. 168–176. (München 1972).

¹¹³ Pokud obdržel A. Škarka Čyževského původní studii z roku 1941 skutečně prostřednictvím J. Hendricha (zemřel 1950), musel ji mít k dispozici již v průběhu přípravy svého vydání *Labyrintu* z roku 1958.

¹¹⁴ Časopis *Archiv pro badání o životě a spisech J. A. Komenského* vycházel od roku 1910. V roce 1940 bylo jeho vydávání přerušeno a s mírně pozměněným názvem obnoveno v roce 1957. Viz Urbánek, V., „Acta Comeniana. Časopis pro komeniologii a intelektuální dějiny raného novověku“, *Akademický bulletin*, 2010, č. 7–8, s. 34–35.

D. Čyževskyj ve dvou ze svých *Lese Früchte* publikovaných v roce 1942 explicitně odkazuje na svou studii o *Labyrintu* uveřejněnou v 16. svazku *Archivu*, in: „Literarische Lese Früchte. X“, č. 83 – Die Titel der Werke des Comenius, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 2, s. 361 a „Literarische Lese Früchte. X“, č. 84 – Zu der Genealogie des „Labyrinth“ von Comenius, tamtéž, s. 363. Josef Brambora v úvodu k bibliografii článků *Archivu* in: M. Bečková (ed.), *Bibliografie článků v časopise Archiv pro badání o životě a díle J. A. Komenského. Ročník 1–20 (1910–1961)*, Státní pedagogická knihovna Komenského, Praha 1964, s. 4 uvádí, že poté, co druhá světová válka přerušila vydávání *Archivu*, materiál pro 16. svazek si někteří autoři vyzvedli z tiskárny a uveřejnili na jiných místech, část materiálů je doposud neznámá a zbytek příspěvků (např. G. H. Turnbulla) byl otištěn až v obnoveném *Archivu*.

¹¹⁵ Dopis je uložen v heidelberské části Čyževského pozůstalosti (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/S,Š/4/13). Je to poslední dopis, který Škarka Čyževskému napsal.

¹¹⁶ „Vydáme zase číslo Archivu pro badání o životě a spisech Komenského. A tu Vás velmi mile prosím o příspěvek. Máte jistě z přípravných prací [na *Obecné poradě*] dosti materiálu po ruce. A jestliže ne, pak nám můžete poslat vítaný příspěvek velmi snadno tím, že pošlete oklep některé části konsultace jako ukázkou. Myslím, že z Pampaedie, Panglottie a z Panorthosie by se daly vybrat velmi pěkné ukázky. O prázdninách bychom mohli velmi pohodlně sázet, zase ve staré tiskárně v Lošticích.“ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 26. 5. 1941 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/11).

by měl vyjít na začátku března 1942, avšak že Čyževského stat' potřebuje nejpozději v listopadu. Zároveň uvádí, že stat' o básnickém stylu *Labyrintu* bude vskutku vítána.¹¹⁷ V únoru následujícího roku Čyževskému připomíná, že zatím nedostal ani první část článku o *Labyrintu*.¹¹⁸ Čyževskij první část stati odesílá společně s dopisem ze 4. 2. 1942,¹¹⁹ načež mu J. Hendrich 9. 2. 1942¹²⁰ potvrzuje její přijetí a v dopise ze dne 17. 2. 1942 mu oznamuje, že první část stati o *Labyrintu* je již přeložena.¹²¹ J. Hendrich následně Čyževského v mnoha dopisech informuje o problémech s vydáváním *Archivu*, o tom, kterak u kolegů Mukařovského a Havránka zjišťuje bližší informace o tom, kdy stat' o *Labyrintu* konečně bude moci vyjít, neboť nakonec se začalo uvažovat o jejím vydání v druhém svazku *Čtení o jazyce a poesii*, o jehož editaci se starali právě Bohuslav Havránek a Jan Mukařovský.¹²²

4. července 1943 píše J. Hendrich Čyževskému: „Včera jsem byl u Mukařovských a odevzdal jsem mu Vaši práci, to jest jak Váš německý strojopis, tak můj český překlad. Psal jste mi nedávno, že máte k této práci některé drobné dodatky; bude tedy dobře, abyste je raději dřív nežli později kolegovi Mukařovskému poslal. Myslím, že Družstevní práce [vydavatel sborníku] bude moci svazeček své sbírky bez překážek vydat.“¹²³ Na základě tohoto dopisu Čyževskij zasílá Janu Mukařovskému poznámky ke stati o *Labyrintu*. J. Hendrich brzy na to reaguje Čyževskému dopisem, že poznámky již přeložil a chystá se je vložit do strojopisu práce.¹²⁴

„Vaše studie o Labyrinthu patří do redakce Mukařovskému; ten ji předloží censure; ta nebude mít námitek věcných; ale někdy nechává věci dlouho ležet,“ sděluje Hendrich Čyževskému v dopisu z 3. 8. 1943.¹²⁵ Další zprávu o své stati dostává Čyževskij v říjnu téhož

¹¹⁷ Srov. Dopis J. Hendricha D. Čyževskému ze 6. 10. 1941 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/11).

¹¹⁸ Srov. Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 2. 2. 1942 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/12).

¹¹⁹ Srov. Dopis D. Čyževského J. Hendrichovi ze 4. 2. 1942 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/12).

¹²⁰ Srov. Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 9. 2. 1942 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/12).

¹²¹ Srov. Dopis J. Hendricha D. Čyževskému ze 17. 2. 1942 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/12).

¹²² Srov. Dopisy J. Hendricha D. Čyževskému z 22. 1. 1943 a 4. 2. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/13).

¹²³ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému ze 4. 7. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/13).

¹²⁴ Srov. Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 28. 7. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/13).

¹²⁵ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 3. 8. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/13).

roku; Jan Mukařovský nemá ještě připraven svazek, v němž by měla Čyževského stať vyjít, neboť dosud nedokončil svůj vlastní příspěvek.¹²⁶ Tutěž skutečnost Hendrich znovu potvrzuje v dopise ze 4. 2. 1944.¹²⁷ V říjnu roku 1945 píše Hendrich Čyževskému, že bude-li to možné, J. Mukařovský už by opravdu rád poslal stať o *Labyrintu* do tisku.¹²⁸ Dopisem z 6. 2. 1946 však Čyževského zpravuje o skutečnosti, že kvůli nedostatku uhlí nemohou tiskárny pracovat na plný výkon, a tak není možné ihned přikročit k tisku.¹²⁹ Také v dopise ze 4. 10. 1946 podává J. Hendrich zprávu, že jednal s J. Mukařovským o zařazení studie do edičního programu, avšak ten si nebyl jist, jestli by byl kvůli přidělu papíru povolen tisk, a tak navrhl raději ještě vyčkat.¹³⁰ Podobně v Hendrichově dopise Čyževskému z 27. 12. 1946 se dozvídáme, že se s publikováním studie prozatím nehnulo, neboť jsou stále potíže s tiskem knih, jež neslibují výnos.¹³¹ O několik měsíců později píše Hendrich, že kolegovi Mukařovskému opět připomenul studii o *Labyrintu*, avšak že přednost je stále dáována věcem aktuálním.¹³² Zrovna tak v dalších dopisech z 26. 5. 1947 a 15. 9. 1947, kde se dozvídáme, že rukopis je stále u J. Mukařovského.¹³³

D. Čyževskij uvádí v jedné ze svých statí,¹³⁴ že právě dochází k tisku jeho práce s názvem „Do ‚Labyrintu světa‘“, která vyjde ve druhém svazku *Čtení o jazyce a poesii*. K tomu Čyževskij připojuje poznámku, že v tuto chvíli (Marburg, květen 1947) nelze s jistotou říci, zda se stať v připravovaném sborníku skutečně objeví.¹³⁵ Nakonec nebyly publikovány ani Čyževského stať, ani samotný sborník. Jak je z korespondence Čyževského a Hendricha patrné, snaha o vydání Čyževského studie o *Labyrintu* byla vskutku nemalá, avšak pokusy o její uskutečnění byly opakovaně mařeny zejména válečnými událostmi.

¹²⁶ Srov. Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 27. 10. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/13).

¹²⁷ Srov. Dopis J. Hendricha D. Čyževskému ze 4. 2. 1944 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/14).

¹²⁸ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 29. 10. 1945 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/15).

¹²⁹ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 6. 2. 1946 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/15).

¹³⁰ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému ze 4. 10. 1946 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/15).

¹³¹ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 27. 12. 1946 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/15).

¹³² Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému ze 7. 4. 1947 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/15).

¹³³ Srov. dopisy J. Hendricha D. Čyževskému z 26. 5. 1947 a 15. 9. 1947 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/15).

¹³⁴ Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 20, 1950, č. 1, s. 144–164.

¹³⁵ Srov. tamtéž, s. 154–155.

Čyževského studie „K Labyrintu světa“ pojednává v první části o stylistických a v druhé o tematických vlastnostech *Labyrintu* a vybízí k promýšlení několika nových otázek. V první části zaměřené na některé stylové zvláštnosti *Labyrintu*, na rys jeho barokního stylu sleduje Čyževskij zevrubným způsobem roli početných tzv. slovesných řetězců, které mají ve stylistice *Labyrintu* mimořádný význam. Čyževskij člení slovesné řetězce podle rozmanitých hledisek a ukazuje, jak jsou jejich členy navzájem těsněji propojovány rozličnými jazykovými prostředky. Tento Komenského stylistický nástroj prostupující celým *Labyrintem* má však „patrně jednotnou stylistickou funkci v prvním i druhém dílu knihy: tento prostředek stojí ve službách základní myšlenky *Labyrintu*, ve službách protikladu mezi rozmanitostí, „zlou nekonečností“¹³⁶ pozemských věcí, a mezi v sebe uzavřenou jednotou božského jsoucna a křesťanské existence.“¹³⁷ Čyževského slohový rozbor *Labyrintu* tak odhalil, že některé jeho myšlenkové motivy a témata lze vystopovat až do podrobností prostředků slohových.

Již v úvodní části studie Čyževskij náležitě oceňuje kvality, které se v *Labyrintu* ukrývají, a zároveň si zde vymezuje terén, jak bude ve svém bádání postupovat. Čyževskij dokazuje, že navzdory četným statím a studiím o tomto nejslavnějším Komenského díle není genealogie *Labyrintu* stále zdaleka jasná, neboť se při hledání jeho „předloh“, „vzorů“ obvykle omezily na jediné téma, a to na téma putování světem a odvrácení se od světa za účelem nalezení pokoje a blaženosti v „ráji“, v „ráji duše“ či v „Božím království“ apod. Východiskem pro své bádání se mu tedy stává skutečnost, že ačkoli máme k dispozici kvalitní studie pojednávající o tematickém obsahu *Labyrintu* (J. V. Novák, P. M. Haškovec, S. Souček), jejich nedostatkem je přehlížení rozmanitého křížení rozličných témat, které je pro *Labyrint* bytostně charakteristické a jako takové nemůže být opomíjeno. Jedině jejich probádáním můžeme plnohodnotně uchopit hlavní téma *Labyrintu* uvedené výše. A tak si Čyževskij dává za cíl co nejpřesněji vymezit alespoň ta témata, která prostupují celým dílem, a pozornost upíná zejména ke čtyřem stěžejním, jež se v *Labyrintu* neustále prolínají. Prvním

¹³⁶ Jan Patočka vyzdvihuje, kterak Čyževskij prokázal, že rozsáhlá síť slovních řetězců *Labyrintu* má jistojistě vzbuzovat dojem „špatné nekonečnosti“ lidského světa. Srov. Patočka, J., „Literární plány a díla J. A. Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie III*, OIKOYMENH, Praha 2003, s. 47. Jan Patočka se také domníval, že Komenský mohl pojem „špatné nekonečnosti“ znát z Mikuláše Kusánského a na mnoha místech svých komeniologických studií o vztahu *Labyrintu* ke spisům Mikuláše z Kusy také pojednal.

¹³⁷ Viz Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, in: J. Stejskalová (ed.), *Dmytro Čyževskij. K Labyrintu světa*, c. d., s. 49.

z nich je téma, které bylo v 17. století dalece rozšířené, a to téma duchovní cesty,¹³⁸ tedy života jako cesty napříč světem – labyrinthem, která je vyobrazením lidských osudů. Čyževskij se zamýšlí, zda může být obsahu *Labyrintu* skutečně porozuměno ve světle geneze duchovních cest a předkládá celou řadu podnětů z této tradice, které mohly mít na složení *Labyrintu* vliv.¹³⁹ Dospívá k tomu, že *Labyrint* se od literatury duchovních cest zcela zásadně

¹³⁸ Josef Hendrich, jenž Čyževského stat' o *Labyrintu* přeložil, v dopise Čyževskému píše o překladatelských peripetiích: „„Geistige Reise“ – přeložil jsem prozatím ‚duchovní cesta‘, protože to, stejně jako německé slovo, může znamenat ‚putování v duchu‘, i ‚putování náboženského smyslu, v náboženském duchu‘. (...) Při překladu musím mít řadu ohledů; na př. se slovem duch. Je bezvadné ‚v tomto duchu‘; ale: ‚vidíme ducha (po př. duch) renesance‘ je obojí choulostivé, poněvadž se toho v živé mluvě užívá jen komicky, jako citovat ducha, nevěřte na duchy, a pod. Proto takovou větu přestilisuji tak, aby tam ‚duch‘ nebyl v nominativu nebo v akusativu.“ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému ze 4. 3. 1942 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/12).

¹³⁹ Čyževskij považuje za jasné, že bezprostřední podnět pro *Labyrint* poskytl spisy Jana Valentina Andreae, a to zejména spisy *Peregrini in patria errores* (1618), *Civis Christianus* (1619), *Reipublicae Christopolitanae descriptio* (1619) a *Herculis Christiani Luctae XXIV* (1615), přičemž se domnívá, že vlastní impuls ke komponování *Labyrintu světa* pronikl z první stránky *Civis christianus*, kde J. V. Andreae promlouvá o tom, kterak je poutník Peregrinus volán hlasem božím zpět ze světského labyrintu. To bylo podle Čyževského postačující k rozvržení celého díla, a přestože se Komenský v *Labyrintu* sem tam inspiroval rozličnými místy z rozličných děl Andreae, přece to zůstalo bez většího vlivu na koncepci díla.

Čyževskij ukazuje, že Komenský využil také některých českých spisů, evidentně *Theatrum mundi minoris* Nathanaela Vodňanského z Uračova, snad i *Theatrum divinum* Matouše Konečného a část „O rytíři křesťanském“ z *Antialkoranu* Václava Budovce z Budova. Inspirace dílem Václava Porcia Vodňanského *Duchovní město* je nejednoznačná.

Čyževskij neopomíjí ani biblické texty, jež mohl Komenský zužitkovat, neboť právě ony poskytly pohnutku celé křesťanské literatury duchovních cest. Jako příklad uvádí „Vyslyš modlitbu mou, Hospodine, (...) neboť jsem přichozím a podruh u tebe (...)“ (Ž 39,13) a „Nejmilejší, prosím vás, abyste jakožto přichozí a pohostinní (...)“ (IP 2,11). V té souvislosti Čyževskij ukazuje, že je-li *Pismo* pro každého křesťanského autora vysoce důležité coby pohnutka, musíme mít na zřeteli, že historie duchovních cest sahá až do antické pohanské literatury, která nabízí celou řadu nejrůznějšího duchovního putování. Vždyť idea, že pozemský život je pro duši naprostou „cizinou“, která byla poprvé nastíněna v orfických mystériích a v platonismu, nabyla ustálené a houževnaté podoby v gnosticismu, kde je pozemský život pojímán a reprodukován jako cosi „cizího“. Svě místo zde má také kynicko-stoická diatriba neboli literární projev se zpracovanou stylistikou a studnicí představ či výjevů, mezi které patří také vylíčení o životě jako pouti. Filón Alexandrijský zase předkládá v kombinaci se *Starým zákonem* vzorec být doma – být v cizině. Těchto myšlenek a úvah užili církevní otcové, když se u Klementa Alexandrijského setkáváme s obrazem „životního putování“ a u Origena s vyčerpávajícím výkladem o putování pouští, jenž se v jeho rozličných spisech objevuje opakovaně. Dějiny duchovních cest prostupují však také do pozdější nekřesťanské antické literatury, což dokládá např. Apuleiův *Zlatý osel* nebo Lukianovy povídky (v souvislosti s *Labyrintem* zejména *Charon*) či do pozdější křesťanské literatury a jejího populárního přímeru o muži ve studni z populárního křesťanského románu *Barlaam a Josaphat*.

Čyževskij se dále zaměřuje ke středověké literaturě, která již jednotlivá témata duchovních cest striktněji odděluje na tři tématické skupiny. Nejprve je tu téma ciziny neboli pozemského života, z něhož se musíme navrátit zpět do svého nebeského domova (patria). Tematika ciziny je ve středověké mystice hojně rozšířena a pokračuje bez sebevětších změn až k novověké mystice, jejímž představitelem je J. Böhme, a romantice. Následuje druhá tématická skupina, čili téma poutě do nebeského domova, jež rozkvétá ve velkou pestrost forem, neboť ani dobrodružné cesty nejsou prosty duchovního aspektu, zvláště jedná-li se dobrodružné cesty světců (např. nejznámější *Navigatio sancti Brendani abbatis*). Dále sem můžeme zařadit autobiografické putování, neboť cestovatelské příhody, příběhy, zkušenosti mohou být vyloženy ve smyslu duchovním, např. putování do Svaté země. Čyževskij ukazuje, že také čisté alegorické cesty a poutě mohou být začleněny mezi

liší, a to především tak, že Komenského poutník se nevyvíjí, nestoupá k Bohu, je sice duševně obohacen, ale jinak pojatým způsobem, totiž tím, že ztrácí jednu iluzi za druhou, zatímco pro tradici duchovních cest je příznačné, že poutník zažívá a prožívá nejrůznější situace, a tak se duchovně obohacuje tím či oním způsobem (alegorické líčení tohoto duchovního vzestupu je

duchovní cesty jako takové a předkládá, že tyto kategorie putování přetrvávají a promítají se v nejrozličnějších podobách cestovatelského moderního románu: dobrodružného (*Robinson*), vývojového (*Wilhelm Meister, Mrtvé duše*), alegorického putovního (*Gulliver*). A nakonec je tu zvláště významné nově uchopené téma ascendance k nebeskému domovu, vzestup duše. Křesťanští myslitelé zdokonalují na idejích křesťanského platonismu učení o škále duchovního zvelebení, přičemž duše musí na své pouti k nebeské domovině hierarchicky zakusit celou řadu stupňů. Nejvýznamnějšími představiteli této nauky byli Viktoriáni, jejichž učení přebíral také Bonaventura (*Itinerarium mentis in Deum*) a španělští mystikové 16. století Teresa de Jesús a Johannes del Cruce.

17. století je na duchovní cesty mimořádně plodné. Čyževskij předkládá, že nejbliže k *Labyrintu* má kniha Aegydia Albertina *Deß Irrrenden Ritters Raiß. Der Welt Eitelkeit und den Weg zu der ewigen Seligkeit begreifend*, která vyšla v Mnichově v letech 1594 a 1602. *Labyrint* tu připomíná jak rozdělení díla, tak další aspekty, jež se objevují zejména v prvních kapitolách (hlavní hrdina, rytíř hledající pravou blaženost je na své cestě doprovázen „Jungfrau Torheit“ a Smyslností, jež by mohly odpovídat poutníkovým společníkům Všeživdu Všudybudovi a Mámení; rytíř dostane na cestu výzbroj, která symbolizuje neřesti, podobně jako poutníkovy brýle a uzda). V poslední části pak není výrazná podobnost mezi oběma spisy patrná, nebo jen taková, jež se zakládá na společné křesťanské základně obou autorů. Čyževskij doplňuje, že A. Albertinus jako katolický myslitel zde nezvěstuje vnitřní křesťanství Komenského, nýbrž církevní zbožnost. Tato Albertinova kniha je německým zpracováním francouzské knihy Jeana de Cartheny (1520–1578) *Le voyage du chevalier errant* z roku 1577, jež zase překomponoval stejnojmenné dílo Thomase III, markýze ze Saluzza (1356–1416).

Čyževskij se pozastavuje také u spisu Roberta Wilkinsona *The Saint's Travel to Spiritual Canaan*, který je starší než *Labyrint* a je osobitým vylíčením duševního vzestupu. Zmiňuje také duchovní drama *Reise-Büchlein Eines Begierlichen Pilgrims oder Wandersz-Mann neben seinem Weib und Kindern durch das Jammerthal den dicken, finstern, ungehewren Wald der Welt nach dem Himmlischen Paradis und Christlichen Lust und Tugendt Garten des ewigen Lebens*, jež vyšlo roku 1621 v Erfurtu a ačkoli se o něm v komeniologii vědělo (např. Č. Zíbrt nebo S. Souček), do knihy nahlédnuto nebylo. *Labyrint* však připomíná pouze název a dvoudílná kompozice.

Několik duchovních cest lze objevit i v době po *Labyrintu*. Čyževskij zmiňuje katolické dílo *Iter extaticum* (...) od jesuity Athanasia Kirchera, které vyšlo v roce 1660 ve Würzburgu a které je mystickou cestou provádějící nás celou planetární soustavou. V roce 1664 bylo ve Frankfurtu publikováno anonymní dílo *Geistliche Schöpfung vnd Reise deß wahren Israels auß Egypten durch die Wüste in das gelobte Land* (...). Roku 1678 pak vyšla nejvřehlasnější a nejoblíbenější duchovní cesta, totiž *Pilgrims Progress* od Johna Bunyana, který se však od *Labyrintu* liší v mnoha ohledech (alegorie, teologické hledisko, poutníkův vývoj). V roce 1690 vyšel v Bruselu také holandský anonymní biografický cestopis *Den pelgrim van dese wereldt* (...) a ačkoli celé dílo vychází ze skutečných cest autora, nabízí na různých místech teologické interpretace života jako pouti, čímž se připojuje ke stejné literární tradici. V roce 1700 se v Ulmu objevuje *Deß Petrinischen Weg-Weisers/ Zweyter Theil/ Oder Erklärung der II. Epistel Sanct Petri : Nach deren Anweisung alle Christliche Pilgrim und Wanders-Leute gründlich erlernen können* (...) od Eliase Veuela, kde autor přirozeně přistupuje i k textům, které měl Komenský pravděpodobně mimo jiné při psaní *Labyrintu* také na očích (Ž 39,13; IP 2,11).

Čyževskij poznamenává, že Komenský byl pravděpodobně obeznámen s rozličnými pracemi typu *Peregrinus* od J. V. Andreae, ať už s konkrétními místy stoických děl Seneky a Epikéta či s dalšími antickými spisy (Apuleius a latinský překlad Lukiana), se spisy církevních otců a se spisy středověké literatury.

Čyževskij poskytuje ke všem obrazům vydatný výčet odkazů na korespondující literaturu.

Srov. Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, c. d., s. 62–73; „Literarische Lesefrüchte. X“, č. 84 – Zu der Genealogie des „Labyrinth“ von Comenius, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 2, s. 363–366.

pro tradici duchovních cest stěžejní). Putování v *Labyrintu* tedy nemá co do činění s historií vývoje lidské duše, a tím se přísně odchyluje od tzv. duchovních poutí.

Druhým tématem *Labyrintu*, které Čyževskij vykresluje, je téma vypuzené pravdy,¹⁴⁰ sahající až do antiky. Čyževskij provádí vývojem tohoto motivu a představuje jeho hlavní pilíře v souvislosti s *Labyrintem*. Postupně dospívá k tomu, že celá první část *Labyrintu* je vlastně ukázkovým vývojem tohoto tématu a že *Labyrint* zaujímá v dějinách jeho zpracování jedno z nejvyšších míst. Čyževskij však upozorňuje, že v *Labyrintu* koná přehlídku světa poutník (jímž je sám Komenský) a pravým představitelem zapuzené pravdy je Šalamoun, s nímž se setkáváme v závěrečné epizodě prvního dílu.

Třetím tématem je nesmyslnost lidského světa. „Komenského poutník vidí začasť svět takřka ‚slepýma očima‘: věci, skutky a situace, které zná každý z každého kroku, které jsou každému běžné a obyčejné, pozoruje poutník Komenského tak, jako by byl tyto věci, skutky a situace nikdy ještě neviděl, jako by je neznal, ba jako by mu i označení, jména těchto skutečností byla nová.“¹⁴¹ Čyževskij odkrývá, že se zde setkáváme s jedním výrazným a specifickým technickým prostředkem, a to Komenského negativní alegorií,¹⁴² jejímž cílem není (jako u alegorie) odhalovat pravý smysl věcí, nýbrž právě naopak. Opravdové věci jsou

¹⁴⁰ Jak Čyževskij ukazuje, téma vypuzené pravdy má svou samostatnou historii jak před *Labyrintem*, tak po něm. Prameny tohoto tématu začínají v antických představách o pravdě odešlé a zahnané ze světa (mýtus o panně Astraei u Arata). O Astraei neboli zahnané pravdě se však zmiňují i další antičtí spisovatelé. U Platóna je vyloučená pravda spojena s představou pronásledovaného spravedlivého, který je nucen snášet útrapy. Také křesťanství je zcela prolno tímto tématem zahnané pravdy, a to v podobě ukřižování Krista a pronásledování křesťanů. Pozdní středověk dostává tento námět také do českého básnictví (dvě staročeské písně O pravdě). Rovněž 14. století spojené s dvojpapežstvím zná toto téma velice dobře. V 15. století se podobenství o vypuzené pravdě dostává nového zosobnění v postavě Jana Husa. Reformační období nabízí vizi vracejícího se, světem vyloučeného Krista (např. u Sebastiana Francka). V 17. století se toto téma vrací společně s německými protestantskými mystiky a holandskými „fanatiky“ (Ludvík Gifftheil, Friedrich Breckling, Quirinus Kuhlmann, Christian Hoburg). Nutno uvést, že téma zapuzené pravdy nacházíme jako vedlejší motiv také v díle J. V. Andreae. Tato tematika je však zřejmá taktéž z katolických a řecko-ortodoxních kázáních (Ondřej František Jakub de Waldt, sv. Dimitrij Rostovskij, Stefan Javorskij, H. Skovoroda). Po skončení barokního období se toto téma objevuje např. u Junga-Stillinga, Goetheho a Dostojevského.

Srov. Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, c. d., s. 73–81; „Literarische Lese Früchte. IX“, č. 75 – Die vertriebene Wahrheit (Gerechtigkeit), *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 1, s. 44–49.

¹⁴¹ Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, in: J. Stejskalová (ed.), *Dmytro Čyževskij. K Labyrintu světa*, c. d., s. 87.

¹⁴² Tematika bezsmyslnosti světa u Komenského bohatě využívá techniku negativní neboli „znesmyslňující“ alegorie. Tato technika nebyla před Komenským zcela běžná, přece vse však dají vystopovat její kořeny až do starých dob, kde byl jejím reprezentantem např. Xenofanes ve své kritice náboženského antropomorfismu; Platón využil tohoto nástroje příležitostně. Kynikové jí pravděpodobně praktikovali více, avšak zejména pak básníci a spisovatelé závislí na kynicko-stoické diatribě (Dion z Prusy, Lukianos). Jasný příklad negativní alegorie přináší Marcus Aurelius. U křesťanských spisovatelů a ve středověku se setkáváme s negativní alegorií spíše sporadicky. Jinak je tomu v renesanci a reformaci (Sebastian Brandt, Erasmus, S. Franck, J. V. Andreae). Neplodnějším obdobím pro negativní alegorii je však osvícenství (Jonathan Swift, Voltaire).

Srov. Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, c. d., s. 87–96.

v *Labyrintu* zastoupeny jistými náhražkami a Komenský chce za pomoci negativní alegorie tyto věci demaskovat a zbavit je jakéhokoli smyslu, významu a hodnoty. Čyževskij se ve své studii rozboru negativní alegorie věnuje důkladněji, přehledným způsobem předkládá historii uplatnění tohoto nástroje a postupně dochází ke stanovisku, že Komenský byl jedním z prvních autorů, který postavil svou práci téměř výhradně na negativní alegorii, což lze považovat za velkou stylistickou inovaci.

Posledním, čtvrtým námětem, který je typický pro druhou část *Labyrintu*, a jemuž se Čyževskij věnuje, je téma *Kristus a lidská duše*; geneze motivu vede ke koncepci „přátelství s Bohem“ a jeho kořeny sahají hluboko do staré křesťanské literatury a Písma. Čyževskij se tematice druhého dílu věnoval jen velice krátce, což ospravedlnil tím, že zde žádná příliš originální témata neshledáváme.

Dotýká se také problému propojení obou částí *Labyrintu*. Upozorňuje zejména na to, že ačkoli jsou obě části vzájemně propojeny (a to i stylisticky), „přece není první část ani přípravou k části druhé ve smyslu očisty a vývoje poutníka, ani řadou zkoušek, které otevírají zkoušenému přístup do ráje.“¹⁴³ Zároveň upozorňuje, že všechna tato témata jsou součástí obrovského alegorického rámce, dokonce píše, že kdybychom chtěli uvést jednotlivé alegorické prvky, které jsou v *Labyrintu* obsaženy, museli bychom snad převyprávět celý jeho obsah. Pokud jde o alegorii v *Labyrintu*, oceňuje ji Čyževskij pro její mimořádnou jasnost a průzračnost, která nepotřebuje dalšího komentáře: „Není potřebí interpretace, poněvadž hned při čtení beze všeho vidíme, že celý obraz je obrazem životní pouti lidské v rámci obsáhlého obrazu celého ‚světa‘, životní pouti, která přivede k pravému křesťanství.“¹⁴⁴ Čyževskij se věnuje také vedlejším motivům *Labyrintu*, jimiž jsou svět jako podívaná (*speculum*), jako divadlo a jako labyrint a nezapomíná ani na problematiku srovnávání *Labyrintu* s myšlenkami moderního utopismu.

Cílem mnoha studií bylo jít po stopách a sledovat rozmanité vzory a předlohy, které na *Labyrint* působily, ať už jazykové, literární, tematické či filosofické. Snad nejvíce shod bylo rozpoznáno v latinských spisech Komenského současníka Johanna Valentina Andreae, s nimiž byl Komenský evidentně obeznámen.¹⁴⁵ Významné postavení v rámci těchto studií

¹⁴³ Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, c. d., s. 60.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 61.

¹⁴⁵ Tato tendence dosáhla svého vrcholu v tvrzení W.-E. Peuckerta, že *Labyrint* je pouhým překladem děl J. V. Andreae. In: *Die Rosenkretzer. Zur Geschichte einer Reformation*, Eugen Diederichs, Jena 1628, s. 188 n.

zaujímají zjištění J. V. Nováka, z nichž se dozvídáme, jaký vliv na *Labyrint* měla díla nejen J. V. Andreae a J. H. Alsteda; J. V. Novák však také upozornil na spisy dalších autorů, jež na *Labyrint* působily.¹⁴⁶ Z hlediska vlivů zkoumal *Labyrint* důkladně také Prokop Miroslav Haškovec a při svém rozboru a charakteristice tzv. speculí (zrcadel) uvedl *Labyrint* poprvé do souvislosti také s některými českými spisy.¹⁴⁷ Haškovcových poznatků využil při svém bádání Stanislav Souček, který uvažoval, že jistou podobnost s *Labyrintem* lze shledat také ve spise Nathanaéla Vodňanského z Uračova *Theatrum mundi minoris* a knize Václava Porcia Vodňanského *Duchovní město jménem Rozkoš duše*.¹⁴⁸ Všechny tyto práce svých předchůdců Čyževskij dobře znal a využíval ve svém výzkumu zdrojů *Labyrintu*. Avšak vzhledem k tomu, že předešlé práce opomíjejí rozličnost témat ukrytých v *Labyrintu* a jejich neustálé prolínání, mohl jít Čyževskij nad rámec jejich závěrů právě v tom, že zaměřil pozornost také na ty motivy a epizody, které, přes své zdánlivé okrajové postavení, hlavní téma doprovázejí a utvářejí ho k jeho plné komplexnosti. Čyževského záměrem však nebylo určit závislost Komenského *Labyrintu* na množství spřízněných spisů, které vypátral jako zdroje pro literární formy obsažené v *Labyrintu*. Chtěl spíš poukázat na to, že žádná z těchto literárních forem se neprosadila poprvé právě v *Labyrintu*, totiž, že každá z nich má svou vlastní historii a je tak

Jednalo se především o spisy *Peregrini in patria errores* (1618), *Civis Christianus* (1619) a *Reipublicae Christopholitanae descriptio* (1619).

Mnoho autorů poukazovalo a upozorňovalo na vliv, jaký měly práce J. V. Andreae na *Labyrint* Komenského a snažilo se shody, analogie a rozdílnosti všemožně reprodukovat. K tomu viz Čyževskij, D., „K *Labyrintu* světa“, c. d., s. 35, pozn. 7. Čyževskij se domnívá, že vliv prací J. V. Andreae byl v mnoha ohledech příliš přeceněn.

Jan Patočka poměr *Labyrintu* ke spisům J. V. Andreae shrnuje následovně: „I když *Labyrint* zpracovává v jednotném díle námět Andreaeovy trilogie (...), celkový ráz díla je podstatně odlišný od Andreaeova: není to křesťansko-humanistická učená satira, nýbrž pestré, konkrétní líčení bez nenávisti, ale často plné humoru a dobromyslnosti, a úmysl vylíčit lidské drama životní jako něco vnitřně duševního je u Komenského mnohem více patrný než u Andreaeho“. Patočka, J., „Literární plány a díla J. A. Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie III*, c. d., s. 46. Ve shodě s Janem Patočkou také Čyževskij považuje *Labyrint* za dílo bytostně originální, jež má jiný spisovatelský a myšlenkový cíl, jiná kompoziční pravidla a zákonitosti než spisy J. V. Andreae, jimiž se Komenský neinspiroval o nic méně než jinými spisy a motivy, s nimiž pracuje. Srov. Patočka, J., „Literární plány a díla J. A. Komenského“, c. d., s. 46.

Viz dále Kopecký, M., „J. V. Andreae a J. A. Komenský: literární analogie a diference“, *Studia Comeniana et historica* 18, 1988, č. 35, s. 160–168; „Komenský a J. V. Andreae“, *Komenský jako umělec slova*, Masarykova univerzita, Brno 1992, s. 103–109.

¹⁴⁶ Novák, J. V., „*Labyrint* světa a ráj srdce J. A. Komenského a jeho vzory“, *Časopis Musea království Českého* 69, 1895.

¹⁴⁷ Haškovec, P. M., „Některá temata literatur západních v českém písemnictví. I. Specula“, *Listy filologické* 43, 1916, č. 2, s. 112–121, 252–263

¹⁴⁸ Souček, S., „Literatura“ (*Veškeré spisy Jana Amosa Komenského*, svazek XV, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského*, seš. 1, Brno 1910), *Časopis matice moravské* 36, 1912, s. 95–144; Souček, S., „Komenského ‚*Labyrint*‘ u nás a v cizině“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 7, 1924, s. 17–54; Souček, S., „Dva české prameny *Labyrintu*“, *Listy filologické* 51, 1924, č. 4–5, s. 271–280.

tradičním vlastnictvím evropských literatur.¹⁴⁹ Čyževského studie předkládá celou řadu starších literárních obrazů, forem a témat, jejichž zástupce sleduje Čyževskij v evropských literaturách od starověku přes středověk až do doby Komenského (místy i do doby po Komenském). „Studie D. Čyževského (...) nejen shrnula, utřídila a komentovala starší poznatky tohoto druhu, nýbrž otevřela pohled na ně z nového zorného úhlu a ukázala celý problém [vztahu *Labyrintu* k starším dílům] jako otevřenou otázku, kterou bude možno vždy znovu aktualizovat poukazy na nově odhalené souvislosti a příbuzenství (...).“¹⁵⁰

Čyževskij v jedné ze svých statí velice originálním způsobem pojednává o symbolice českého náboženského básnictví. Ukazuje, že v centru barokního světového názoru figurovala představa, že všechno ve světě disponuje symbolickým významem či obsahem, což znamená, že v určitých skutečných, smysly uchopitelných způsobech a podáních jsou zakomponovány smyslům nedostupné, ba dokonce záhadné a tajuplné znaky, vztahy a složky božského jsoucna. Ačkoli Čyževskij vycítil, že náboženskému a uměleckému cítění jeho doby se leckteré tyto symboly jeví jako přemrštěné, strojené, bizarní a kýčovité, poukazuje na to, že pro barokní světový názor je takové sestupování náboženské symboliky do nejhlubších a nejnižších rozvrhů skutečnosti záležitostí zcela nepochybnou. Čyževskij zdůrazňuje, že můžeme dokonce hovořit o specifickém rázu barokního duchovního básnictví. Zároveň apeluje, že budeme-li ignorovat zvláštnosti symbolického a emblematického myšlení, pak správně neporozumíme ani Komenského *Hlubině bezpečnosti*, *Cestě světla* či jeho sbírce přísloví. Domnívám se, že toto musíme mít na zřeteli také, pojednáváme-li o Čyževského rozboru *Labyrintu*. Novinka barokní symboliky spočívá podle Čyževského především ve formálním tvoření, neboť se navrácí ke starším zdrojům, tedy středověku, církevním otcům a skrze ně k platonismu. Čyževskij se tedy pokouší odkrývat a demaskovat symbolické prvky, které přísluší „naddobové soustavě“:¹⁵¹ „(...) křesťanská symbolika tvoří uzavřený jednotný systém, v kterém mohou v různých dobách vystupovati stejné nebo stejnorodé prvky, geneticky na sobě nezávislé: přísluší svou podstatou k tomuto systému a mohou v jeho rámci

¹⁴⁹ Srov. Pražák, E., „Komenského Labyrint a Cyprianův spis O potupení světa“, in: P. R. Pokorný (ed.), *Pocta Dr. Emmě Urbánkové. Spolupracovníci a přátelé k 70. narozeninám*, Státní knihovna, Praha 1979, s. 269–270.

¹⁵⁰ Kolár, J., „Z paralel a příbuzností Komenského Labyrintu: Tabula Ceбетis“, *Studia Comeniana et historica* 16, 1986, č. 32, s. 49–50.

Čyževského rozbor *Labyrintu* z hlediska vlivů ocenil ve své studii např. Jan Skutil, „Antické, středověké a raně novověké prameny Komenského Labyrintu“, *Studia Comeniana et historica* 19, 1989, č. 38, s. 144–148.

¹⁵¹ Srov. Čyževskij, D., „Příspěvek k symbolice českého básnictví náboženského“, *Slovo a slovesnost* 2, 1936, č. 2, s. 98–105. Doplněk k této statí vyšel pod stejným názvem in: *Slovo a slovesnost* 3, 1937, č. 4, s. 251–252.

v různých dobách kdykoliv nově vzniknout.¹⁵² Tato stať je pro nás významná především proto, že explicitně reflektuje způsob, jak Čyževskij ve svém bádání postupuje. A ačkoli je tato stať zaměřena zejména k české barokní poezii, je více než zjevné, že tutéž badatelskou a spisovatelskou metodu Čyževskij uplatnil také při promýšlení a vytváření studie k *Labyrintu*.

I po Čyževského objeveném, ale těžce dostupném výzkumu se řada badatelů věnovala komparativním studiím a mohla tak paralely obohatit a rozšířit. Vedle srovnávacích studií odhalujících obecné i podrobné shody s díly J. V. Andreae a výše zmíněnými díly jsou známy komparace *Labyrintu* např. s dílem Valentina Bernarda Jestřábského *Vidění rozličné sedláčka sprostného*,¹⁵³ spisem *El Criticón* Baltazara Graciána,¹⁵⁴ pozdně antickým dílem *Tabula Ceбетis*,¹⁵⁵ Cyprianovým spisem *O potupení světa*,¹⁵⁶ Dantovou *Božskou komedií*,¹⁵⁷ Bunyanovou knihou *Pilgrims Progress*¹⁵⁸ atd. Zajímavé je také pozorování vztahu mezi *Labyrintem* a jiným Komenského dílem *Moudrost starých Čechů*, které je však naprosto jiného charakteru nežli sám *Labyrint*.¹⁵⁹

Mezi studii věnujícími se strukturálnímu rozboru *Labyrintu*, jichž bylo i přes jeho zjevné estetické kvality napsáno poměrně méně než těch zaměřených k jeho tematickému zkoumání (a to i přesto, že Čyževskij vyzdvihl, že jsou to právě stylové zvláštnosti *Labyrintu*, jež zpřístupňují cestu ke správnému náhledu na jeho tematiku), nelze Čyževského stylistický rozbor se svou vyčerpávající analýzou slovesných řetězců přehlédnout. Jeho kvalitní zpracování dokládá již skutečnost, že výsledky Čyževského studie byly opakovaně využívány dalšími badateli, kteří se o stylisticko-formální analýzu *Labyrintu* pokoušeli. Například

¹⁵² Čyževskij, D., „Příspěvek k symbolice českého básnictví náboženského“, c. d., s. 105.

¹⁵³ Kopecký, M., „Labyrint a vidění“, in: *Komenský jako umělec slova*, Masarykova univerzita, Brno 1992, s. 19–31. M. Kopecký zde zmiňuje obě Čyževského studie o *Labyrintu* a přikládá jim zásadní důležitost. Od téhož autora „Komenského Labyrint a Jestřábského vidění“, *Časopis Moravského musea v Brně* 1968/1969, s. 171–184.

¹⁵⁴ H. Schreiber – K. Neradová (eds.), *Komenský kontra Gracián. Gracián kontra Komenský*, Evropský literární klub, Praha 2006. Polišenský, J., „Jan Amos Komenský a Baltazar Gracián“, *Studia Comeniana et historica* 16, 1986, č. 31, s. 123–127.

¹⁵⁵ Kolár, J., „Z paralel a příbuzností Komenského Labyrintu: Tabula Ceбетis“, *Studia Comeniana et historica* 16, 1986, č. 32, s. 49–76.

¹⁵⁶ Pražák, E., „Komenského Labyrint a Cyprianův spis O potupení světa“, in: P. R. Pokorný (ed.), *Poceta Dr. Emmě Urbánkové. Spolupracovníci a přátelé k 70. narozeninám*, c. d., s. 267–283.

¹⁵⁷ Verner, S., „Komenského Labyrint světa a Dantova Božská komedie“, *Křesťanská revue* 1971.

¹⁵⁸ Balcar, L., „Theologické srovnání Komenského ‚Labyrintu světa‘ s Bunyanovou knihou ‚Pilgrims Progress‘“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 113–125.

¹⁵⁹ Kolár, J., „Komenského Labyrint a Moudrost starých Čechů“, *Studia Comeniana et historica* 16, 1986, č. 31, s. 41–49.

Mohli bychom ještě zmínit jedno komparativní pojednání od M. Kopeckého vztahující se k *Labyrintu* „Fortuna a její literární analogie“, in: *Komenský jako umělec slova*, c. d., s. 31–37.

Lubomír Doležel, který vedle Čyževského důkladněji pojednal o kompozici *Labyrintu* a který poukázal, jak principy symetrie a paralelismu řídí kompoziční uspořádání *Labyrintu*,¹⁶⁰ ve své stati explicitně využívá výsledků Čyževského studie. Nebo významná německá slavistka a Čyževského přímá žákyně Renate Lachmannová navazuje na výsledky svého učitele a aplikuje je ve svém výzkumu rétorické instrumentace v *Labyrintu*.¹⁶¹

Alegorie je v souvislosti s *Labyrintem* tématem, které by samo vydalo na rozsáhlou publikaci. Důležité pro naše sledování však je, že Čyževskyj přispěl i k tomuto tématu cennými poznatky, neboť ukázal, že Komenský v *Labyrintu* pracuje s tzv. negativní alegorií neboli svébytným stylistickým prostředkem, jenž slouží k negaci veškerého smyslu a hodnoty věcí. Na svět a věci tohoto světa je pohlíženo jakoby z „neadekvátní perspektivy“. Při svém sledování charakteristických rysů alegorie v *Labyrintu* nejednou cituje Čyževského např. Hana Mirvaldová,¹⁶² avšak Čyževského studie byly, třebaže mnohokrát jen v poznámce pod čarou, zmiňovány také dalšími autory.¹⁶³

¹⁶⁰ Doležel, L., „Kompozice ‚Labyrintu světa a ráje srdce‘ J. A. Komenského“, *Česká literatura* 17, 1969, č. 1–2, s. 37–54.

¹⁶¹ Lachmannová, R., „Rétorická instrumentace v Komenského vzdělávatelském románu duše Labyrint světa a ráje srdce“, přel. J. Vojvodík, *Slovo a smysl* 5, 2008, č. 9–10. Německý originál viz in: Holt Meyer–Dirk Uffelmann (ed.), *Rhetorik und Religion*, Kohlhammer, Stuttgart 2007.

Karel Kučera také zmiňuje Čyževského rozbor slovních řetězců v jedné ze svých studií, v níž detailně analyzuje slovní zásobu *Labyrintu*, přičemž postupně zkoumá stylově neutrální slova, dialektismy, expresivní slova, intelektuální slova a biblismy, „An Analysis of the Vocabulary of The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart by J. A. Comenius“, *Acta Comeniana* 4, 1979, s. 329–352.

K dalším stylistickým analýzám *Labyrintu* bychom mohli zařadit také rozbor stylistického využití tvarových substantiv v *Labyrintu* od Josefa Hubáčka („Stylová platnost variantních koncovek substantiv v Komenského Labyrintu světa“, *Studia Comeniana et historica* 14, 1984, č. 28, s. 114–121), nebo další ze studií Karla Kučery, v níž sleduje pravidelnosti, jež lze vypořádat ve výskytu lidových rčení obsažených v *Labyrintu* („Lidová rčení v Labyrintu světa a ráje srdce“, *Studia Comeniana et historica* 2, 1972, č. 3, s. 27–34). Otázce bohatosti Komenského slovníku ve vztahu k hlavnímu tématu a zvukové výstavbě textu ve vymezené části *Labyrintu* se věnoval také Josef Hrabák („K stylistické výstavbě Komenského ‚Labyrintu‘“, *Listy filologické* 93, 1970, č. 4, s. 284–288).

¹⁶² Mirvaldová, H., „Alegoričnost v Labyrintu světa a ráje srdce J. A. Komenského“, *Slovo a slovesnost* 31, 1970, č. 4, s. 353–365.

¹⁶³ Např. Lehár, J., „Labyrint světa (The Labyrinth of the World) and its Characters“, *Acta Comeniana* 28, 1979, s. 225–251. Od téhož autora také „Poutník, Všeživ a Mámění (Glosa k postavám Labyrintu světa)“, *Studia Comeniana et historica* 4, 1974, č. 7, s. 55–64.

Z dalších studií, pokud jde o alegorii v *Labyrintu* (tentokrát však již bez vazby na Čyževského), máme k dispozici mnohé další zajímavé studie např. od Jana Blahoslava Čapka („K otázkám kořenů, stavby a funkce *Labyrintu* Komenského“, in: Čapková, D. (ed.) *Několik pohledů na Komenského*, Karolinum, Praha 2004, s. 71–89. K *Labyrintu* také viz tamtéž „Poutník dvou světů“, s. 63–69. Krátce k *Labyrintu* v souvislosti s prózou Komenského také od téhož autora „Komenského význam básnický a literárně zákonodárný“, in: J. B. Čapek, *Záření ducha a slova*, Jos. R. Vilímek, Praha 1948, zvl. s. 114–116). O adekvátním přístupu k alegorickému dílu v souvislosti s *Labyrintem* pojednala Sylvie Richterová („Z labyrintu do ráje. Komenského dílo jako cesta poznání“, in: D. Vojtěch (ed.) *Česká literatura na konci tisíciletí I. Příspěvky z 2. kongresu světové*

Abychom lépe obajsnili specifičnost Čyževského přístupu k *Labyrintu*, přejděme nyní k filosofické interpretaci tohoto spisu ve filosofickém díle Jana Patočky.¹⁶⁴ J. Patočka se v jedné ze svých přednášek o *Fenomenologii*¹⁶⁵ dotýká podobnosti Komenského *Labyrintu* s Heideggerovou analýzou autentické a neautentické existence, která je ve velmi blízké souvislosti také s Patočkovým konceptem otevřené a uzavřené duše.¹⁶⁶ J. Patočka však analyzoval *Labyrint* i v mnoha dalších komeniologických studiích, neboť byl přesvědčen, že v útěšných spisech vůbec, a v *Labyrintu světa* zvláště, je položen a představen problém, s nímž se bude Komenský potýkat celým svým vychovatelským úsilím, totiž problém člověka ztraceného ve světě, jenž následkem působení démonických sil neví, kudy kam.¹⁶⁷ Jan Patočka obě Čyževského studie o *Labyrintu* znal a vysoce je ocenil. Zároveň byl jedním ze

literárněvědné bohemistiky, Praha 2001, s. 61–75). Žánrové povaze *Labyrintu* se pak věnuje také krátký výklad Daniely Hodrové („Jan Ámos Komenský. Labyrint světa a ráj srdce“, in: *Rozumět literatuře I. Interpretace základních děl české literatury*, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1986).

¹⁶⁴ Čyževskij a Patočka se seznámili během Čyževského pobytu v Praze v letech 1924–1932. Dopisy J. Patočky D. Čyževskému z let 1932–1968 viz in: V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniologií II*, c. d., s. 9–38). Oba studovali filosofii u Edmunda Husserla a Martina Heideggera. Jejich korespondence započala Patočkovým dopisem z 22. 2. 1932, když jménem Jednoty filosofické pozval Čyževského, aby v Praze proslavil přednášku o Heideggerovi. Korespondence zrcadlí nebývale široký vědecký rozptyl obou těchto mužů a mnohdy, jak uvedl sám Patočka, jejich „dalekosáhlou shodu názorů“. Pokud jde o komeniologickou otázku, shodují se oba v nutnosti rozpracování Komenského duchovnědějinné pozice, která jde ruku v ruce s Čyževského komeniologickými objevy. Pozoruhodná je v této korespondenci také neobyčejně rozsáhlá síť jmen českých a světových myslitelů, o nichž si Patočka s Čyževským dopisují. Jan Patočka si Čyževského výrazně vážil a Čyževského vědecké a badatelské výsledky hrály v Patočkově výzkumu nezanedbatelnou úlohu. Ostatně jak napovídají slova Patočky samotného: „Každá Vaše práce mne navýsost zajímá – ba, zajímá je slabé slovo: *týká se mne*.“ („Jan Patočka Dmytrovi Čyževskému, 5. 4. 1944, bez udání místa“, in: V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniologií II*, c. d., s. 18.)

¹⁶⁵ Cyklus přednášek, které Jan Patočka proslavil ve školním roce 1969/1970 na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy byl vydán s titulem *Úvod do fenomenologické filosofie*, OIKOYMENH, Praha 2003. J. Patočka promlouvá o podobnosti *Labyrintu* s Heideggerovou analýzou autentické a neautentické existence v přednášce č. 18, na s. 147–148 právě uvedené publikace.

¹⁶⁶ Patočka, J., „Komenský a otevřená duše“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie II*, c. d., s. 337–351.

Srov. také Schifferová, V., „Existence v kontextu Patočkovy filosofie výchovy“, in: V. Leško, R. Stojka a kol. (eds.), *Patočka a filozofia 20. storočia*, c. d., s. 539–543.

¹⁶⁷ K filosofickému výkladu *Labyrintu* viz též např. stať Lubomíra Nového prohlédající neustálé napětí a dynamičnost mezi vnějším a vnitřním světem v *Labyrintu* ztvárněným („Dialektika vnějšího a vnitřního v *Labyrintu* světa“, *Studia Comeniana et historica* 13, 1983, č. 26, s. 95–97). O základní východiska filosofického myšlení u Komenského vztažená k *Labyrintu* se zajímal také Eduard Petřů („Filozofie a filozofové v *Labyrintu* J. A. Komenského“, *Studia Comeniana et historica* 15, 1985, č. 29, s. 121–126).

Labyrintu byly však věnovány také studie jiného druhu a také v několika z nich, byť mnohokrát jen v poznámce pod čarou, jsou Čyževského studie zmíněny, a to např. v textu Jana Skutíla, který se pokusil podat stručný výklad celospolečenské tvůrčí činnosti vyobrazené v *Labyrintu* („Homo faber v Komenského *Labyrintu* světa“, *Studia Comeniana et historica* 16, 1986, č. 31, s. 50–54). Stejný autor na jiném místě pohlédl na *Labyrint* také z literární perspektivy reálné vize raněnovověkého města („Analýza struktury Komenského dialektiky v *Labyrintu* světa“, *Studia Comeniana et historica* 13, 1983, č. 26, s. 151–157).

spojujících článků mezi D. Čyževským a A. Škarkou, neboť zapůjčil Škarkovi korekturní obsah Čyževského textu o stylistice *Labyrintu* (jak se můžeme dočíst v dopise výše uvedeném).

Labyrint byl jediným Komenského dílem, které Čyževskij takto hluboce a rozsáhle analyzoval.¹⁶⁸ Cílem tohoto přehledu bylo ukázat, že Čyževského studie nezaujímá ani dnes v rozmanité škále interpretací *Labyrintu* pouhé marginální postavení. Její předností jistě zůstává, že se nevěnuje pouze dílčímu tématu či tématům, nýbrž originálním způsobem předkládá ucelený a propracovaný pohled na *Labyrint*, a to jak z hlediska stylistického, tak tematického. Jedná se o osobité a fundované prolnutí různorodých teoretických, metodologických a myšlenkových postojů, a to především literárněvědného, kulturněhistorického, religionistického a filosofického. D. Čyževskij zde upozorňuje na atributy *Labyrintu*, které přes jejich zřejmost nebyly před ním nikdy dostatečně vyzdvíženy,¹⁶⁹ a také právě proto zůstává tato studie aktuální a inspirativní i po více než sedmi desetiletích. Dokladem její kvality zůstává také skutečnost, že Čyževského poznatky byly a jsou opakovaně využívány a interpretovány dalšími badateli¹⁷⁰ a mnohé z nich zůstaly dosud nepřekonány. Dalo by se říci, že Čyževskij předznamenal směřování současné literární teorie, která již upřeně nesleduje konkrétní literárněvědný vzor, nýbrž v jejím ústředí stojí

¹⁶⁸ Čyževskij uvádí ve své studii odkaz na jím zpracovanou studii věnující se dalšímu z Komenského tzv. útěšných spisů, a to *Hlubině bezpečnosti* (viz strana 28). O tomto Čyževského textu se mi však nepodařilo dohledat žádná další zmínka. Např. J. Patočka si v jednom z dopisů Čyževskému posteskl, že by byl rád, kdyby se podobné analýzy, jaké se dostalo *Labyrintu*, dočkaly také další Komenského spisy. Viz Dopis 1/57, Jan Patočka Dmytrovi Čyževskému, Praha 14. 7. 1957. In: V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniology II*, c. d., s. 31.

V heidelberské části Čyževského pozůstalosti se také nachází neucelený text s názvem *Jan Amos Comenius* (in: Abteilung Handschriften und Alte Drucke, Universitätsbibliothek, Universität Heidelberg, sign. Heid.Hs.3881), v němž se Čyževskij věnuje *Labyrintu světa*. Nic nového se z tohoto textu však nedozvídáme.

¹⁶⁹ „Čyževskij takto dává geniální práci mladého Komenského ocenění, které bere v potaz její původnost a zároveň určuje její místo v obecných dějinách idejí a literárních námětů. (...) Prolínání se témat *Labyrintu* způsobuje, že látkou díla je něco více než nějaká jedinečná ‚historie‘, jeho látka je zdroj všech možných lidských historií; je to hledání smyslu napříč absurdnem, je to pravda, která odevšud vypuzena, ovládá přesto toto zkoumání. Toto dílo, jednoduché svým stylem i svou konstrukcí (...) se takto na hranicích poezie, povznášení mysli a filosofie dotýká čehosi v moderní literatuře nejhlubšího.“ Patočka, J., „Přítomný stav bádání o Komenském“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie II*, c. d., s. 36.

¹⁷⁰ Jan Patočka v nejednom svém dopise Čyževskému stať pojednávající o tematické stránce *Labyrintu* („Comenius‘ Labyrinth of the World. Its Themes and Their Sources“, c. d.) vysoce ocenil. „Přečetl jsem konečně (...) stať o *Labyrintu* a mnoho jsem se odtud poučil, obdivoval jsem zřejmost věcí, které před Vámi nikdo neviděl, a jistotu a mnohotvárnost učenosti, o nichž stať vydává svědectví.“ Dopis 2/57, Jan Patočka Dmytrovi Čyževskému, Praha 16. 9. 1957. In: V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniology II*, c. d., s. 33.

Ve výše zmíněném dopise Čyževskému ze 14. 7. 1957 Jan Patočka dále uvedl: „Rozšířil jsem výtisk v okruhu zájemců, všude byl čten s velkým zájmem.“ I toto svědčí o kvalitě Čyževského studie.

různorodost a rozmanitost mezioborově načrtávaných literárněvědných postupů a duchovědných oborů obecně. Jsem přesvědčena, že tato studie je vzhledem k jejímu záběru zajímavá nejen pro komeniologu, nýbrž také literární vědce, historiky a další badatele.

Na závěr je třeba poznamenat, že jak Čyževského studie, tak studie jiných autorů¹⁷¹ poukázaly na blízkost, spřízněnost Komenského *Labyrintu* s více či méně dávnými díly a autory evropské literatury. Z některých takových studií však následně vzházely názory, jež představovaly *Labyrint* jako dílo nepůvodní, jehož základ tvoří předlohy či šablony různých děl, které jsou následně poskládané do jednoho celku. Nicméně, zamyslíme-li se hlouběji a pronikneme-li více do tajů literární historie a dobového kulturního života, zjistíme, že rozmanité přejímání osvědčených, všeobecně uznávaných témat bylo v Komenského době věcí naprosto přirozenou, ba co více, věcí žádanou, neboť právě ona známost, popularnost, opakovanost a uznávanost tradičně užívaných témat a názorů byla zdrojem vážnosti.¹⁷² Komenského *Labyrint* se těší mnoha přednostem, a pokud vezmeme v úvahu, že sice navazuje na různorodou literární tradici, svým osobitým zpracováním je dílem, jež nemá ve světové literatuře obdoby.¹⁷³

¹⁷¹ Šlo zejména o ty studie, které poměřovaly Komenského *Labyrint* s díly J. V. Andreae. Viz výše.

¹⁷² Srov. Kolár, J., Petráčková, V., „Komentář“, in: J. Kolár, V. Petráčková (eds.), *Jan Amos Komenský. Truchlivý I, II. Labyrint světa a ráj srdce*, Lidové noviny, Praha 2003, s. 315 n.

¹⁷³ Část této kapitoly je převzata z mé úvodní studie, která byla v roce 2017 publikována společně s Čyževského studií „K Labyrintu světa“, in: J. Stejskalová (ed.), *Dmytro Čyževskij. K Labyrintu světa* (edice *Parva philosophica* 26), Filosofia, Praha 2017. Vzhledem k tomu, že se mi po vydání právě zmíněné monografie naskytla možnost opětovně probádat Čyževského literární pozůstalost v Heidelbergu, kde jsem narazila na nové zajímavé a klíčové informace týkající se Čyževského studie o *Labyrintu* z roku 1941, předkládám zde rozšířenou verzi původní úvodní studie doplněné o všechna nová zjištění.

3. Komenského dílo jako syntéza mystiky a racionalismu

3.1. Je Komenský barokním myslitelem?

Komenského nelze jednoznačně zařadit k žádné kulturní epoše. Stejně jako o něm nemůžeme přesvědčivě říci, že je myslitelem středověkým či novověkým, tak ho nelze ani striktně považovat za muže renesance nebo muže baroka. Jan Patočka píše: „Komenského filosofii není možno proniknout těmito všeobecnými hesly, jako ‚renesance‘, ‚barok‘ atd. Je třeba vidět celý soustavný podnik Komenského v dobových souvislostech a jako pokus odpovědět na dobové otázky dobovými prostředky.“¹⁷⁴ A právě takové instrumenty mu propůjčila jak protestantská scholastika, tak usilovná a pečlivá četba autorů jako Cusanus, Vives, Campanella či Bacon. Mluvíme o vskutku rozmanité škále motivů, a není tedy překvapující, že některé z nich jej sblížíjí jednou se starší scholastikou, některé zase s Baconem, Leibnizem a pacifisty 18. století.¹⁷⁵ Jediná správná cesta k přesnému a náležitému pochopení Komenského myslitelského odkazu tedy vede nepochybně skrze komplexní a úplné nahlížení na Komenského dílo, které je prolno celou řadou mnohdy disparátních podnětů.

O baroknosti Komenského tvorby bylo vedeno mnoho polemik a sporů; do této diskuse přispělo cennými studiiemi několik badatelů. Např. pro J. Tvrdeho byl Komenský typickým myslitelem renesance.¹⁷⁶ Naproti tomu zařazení Komenského díla k epoše baroka byli se svými dalekosáhlými závěry nakloněni např. D. Mahnke, D. Čyževskij,¹⁷⁷ J. Hrabák či A. Angyal.¹⁷⁸

Jan Patočka ve svých studiích o Komenském odhaluje, že podstata Komenského díla tkví v racionalizaci původně náboženských a mystických motivů a témat.¹⁷⁹ J. Patočka tady

¹⁷⁴ Patočka, J., „Několik poznámek k článku Josefa Tvrdeho Komenský a Descartes“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 2, OIKOYMENH, Praha 1998, s. 66.

¹⁷⁵ Srov. tamtéž, s. 66.

¹⁷⁶ Tvrdý, J., „Komenský renesanční filosof a pedagog“, *Věstník pedagogický* 19, 1941, č. 4, s. 113 nn.

¹⁷⁷ K tomu tématu zvláště dvě Čyževského studie o *Labyrintu* Komenského: „Comenius' Labyrinth of the World. Its Themes and Their Sources“, in: *Harvard Slavic Studies* 1, Cambridge 1953, s. 83 nn.; „Das ‚Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens‘ des J. A. Comenius. Einige Stilanalysen“, in: *Wiener slavistisches Jahrbuch* 5, Graz – Köln 1956, s. 59 nn.

Srov. také Čyževskij, D., *Die slavistische Barockforschung*, in: *Die Welt der Slaven* 1, Wiesbaden 1956, s. 293 nn. a 431 nn.

¹⁷⁸ Angyal, A., „Das Problem des slawischen Barocks“, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst Moritz Arndt-Universität Greifswald* (edice *Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe* 4) 6, 1956/1957, s. 67 nn.

¹⁷⁹ Jan Patočka v úvodu své stati „O nový pohled na Komenského“ z roku 1941 oznamuje, že J. Kvačala se mezi prvními pokusil o Komenského jako problém duchovědný a prozíravě nastínil, že jádro Komenského osobnosti

navazoval na výsledky bádání Dietricha Mahnkeho a Dmytra Čyževského.¹⁸⁰ D. Mahnke je pro J. Patočku tím, kdo ve svých studiích pojednávajících o universalismu Komenského¹⁸¹ zachytil a představil průlomový profil Komenského, na jehož základě lze o Komenském smýšlet jako o jednom ze stěžejních předchůdců mladého Leibnize, a kdo zdůraznil a povznesl všechno to, co je v Komenského myšlení významné. D. Mahnke našel a odhalil Komenského jako filosofa, jako jednoho ze zásadních a předních stoupců konstruktivního racionalismu, tvůrce systému, jenž svébytným stylem ztvárňuje a vystihuje směřování epochy baroka.¹⁸² V návaznosti na tyto vysoce erudované Mahnkeho studie vyjádřil J. Patočka v jedné ze svých přednášek jistou pochybnost, zda lze vůbec v rozšíření portrétu Komenského jako myslitele přispět a nabídnout ještě něco principiálně nového, neboť, jak se domníval, D. Mahnke předložil vše podstatné o Komenského universalismu, o duchovní příbuznosti s Leibnizem a o Komenského přímém i nepřímém působení na tohoto význačného německého barokního filosofa.¹⁸³ Nutno podotknout, že D. Mahnke psal své komeniologické studie ještě před Čyževského hallskými nálezy. Nicméně, jak potvrzují studie samotného Čyževského, profil myslitele Komenského, jak ho rozvrhl a předložil ve svých pracích D. Mahnke, byl v ústředních bodech Čyževského hallskými nálezy jen stvrzen. V Patočkově zevrubné a vyčerpávající analýze Komenského *Obecné porady* se staly Mahnkeho a Čyževského studie hlavním inspiračním zdrojem.

leží v mysticko-náboženském proudění na přelomu 15. a 16. věku smíšeném s reformačním českobratrským úsilím. K tomu Jan Patočka dodává, že je nyní zapotřebí tento korektní náhled a přístup ke Komenskému zachytit a přidělit mu zřetelnější a diferencovanější podobu. Srov. Patočka, J., „O nový pohled na Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 11.

¹⁸⁰ Srov. Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, in: J. Beneš, P. Glombíček, V. Urbánek (eds.), *Bene Scripsisti. Filosofie od středověku k novověku. Sborník k sedmdesátinám Stanislava Sousedíka*, Filosofia, Praha 2002, s. 263–295; srov. též Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, *Acta Comeniana* 18, 2004, s. 213–223.

¹⁸¹ Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts* 21, 1931, seš. 1 a 4, s. 97 nn. a 253 nn.; 22, 1932, seš. 2, s. 61 nn.

Mahnke, D., „Die Rationalisierung der Mystik bei Leibniz und Kant“, *Blätter für deutsche Philosophie. Zeitschrift der Deutschen Philosophischen Gesellschaft* 13, 1939–1940, s. 1–73.

Srov. Patočka, J., „Přítomný stav bádání o Komenském“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 2, c. d., s. 51–52.

¹⁸² Srov. Patočka, J., „Přítomný stav bádání o Komenském“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 2, c. d., s. 51.

¹⁸³ Srov. Patočka, J., „Komenského duchovní biografie“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 3, c. d., s. 365. Tuto přednášku proslovil J. Patočka v roce 1956 na univerzitě v Kolíně nad Rýnem, kde vystoupil na pozvání Archivu Edmunda Husserla. Přednáška byla podle samizdatového vydání R. Palouše německy otištěna in: *Jan Amos Komenský (II). Nachgelassene Schriften zur Comeniusforschung*, Sankt Augustin 1984, s. 114 nn.

Směřování komeniologického bádání zvláště v jeho linii interpretační bylo podstatně a vydatně ovlivněno fenomenologií. Všichni tři právě připomenutí komeniologové Dietrich Mahnke,¹⁸⁴ Dmytro Čyževskij¹⁸⁵ a Jan Patočka byli (každý v jinou dobu) žáky Edmunda Husserla¹⁸⁶ a čerpali i z myšlenkového dědictví dalších předních protagonistů fenomenologické školy. Jak příznačně poznamenává Věra Schifferová, zde vidíme pozoruhodný a jasný příklad vzájemného vztahu mezi systematickou filosofií a dějinami filosofie. Jak bývá často opomíjeno, tento vztah je oboustranný a pevně reciproční, neboť z dějin filosofie vyvstává a vzbývá veškerá systematická filosofie a je jimi takřikajíc vyživována, posilována. Dějiny filosofie se v konkrétní, kreativní formě vměšují do metabolismu systematických filosofií. Nicméně zrovna tak systematická filosofie je s to metodologicky a heuristicky prokázat službu historikům filosofie, a to ve smyslu inovativních postojů a přelomových výkladů.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Mahnke byl Husserlovým žákem v letech 1902–1906 v Göttingen, v době svých studií matematiky a filosofie. Ke vztahu D. Mahnke a E. Husserla viz Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, in: J. Beneš, P. Glombíček, V. Urbánek (eds.), *Bene Scripsisti. Filosofie od středověku k novověku. Sborník k sedmdesátinám Stanislava Sousedíka*, c. d., s. 265 nn. Součástí této stati jsou také výňatky z korespondence mezi Husserlem a Mahnkem z roku 1933. Celkově čítá korespondence těchto dvou myslitelů z let 1905–1934 na 60 položek. V dopise ze 17. 10. 1932 píše Husserl Mahnkemu, že ho Mahnkeho stať o universalismu Komenského zaujala již jen proto, že Komenský je též moravským rodákem. Tento dopis in: Husserl, E., *Briefwechsel*, Band 3 – *Göttingen Schule*, Dordrecht – Boston – New York 1994, s. 486.

¹⁸⁵ Čyževskij studoval u Husserla ve Freiburgu v letech 1922–1924.

Jan Patočka v jednom ze svých dopisů vyjadřuje Čyževskému vděčnost za otevřenou přízeň k jeho osobě a práci. Zároveň se nechává slyšet, že by pro něho měl veliký význam Čyževského referát o problematice filosofie jazyka, o které pojednává celý jeden oddíl Patočkovy fenomenologické knihy *Přirozený svět jako filosofický problém*. Srov. „Jan Patočka Dmytrovi Čyževskému, Praha 19. 2. 1936“, in: V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniologií II*, c. d., s. 10. Čyževskij stať skutečně napsal a v ní Patočkův *Přirozený svět jako filosofický problém* vysoce oceňuje. V roce 1936 ji Čyževskij považoval za práci „snad nejteoretičtější z české filosofické literatury posledního desetiletí a zároveň mnohostranně aktuální v nejlepším slova smyslu.“ Srov. Čyževskij, D., „K problému ‚filosofického jazyka‘ a jazykové filosofie“, *Slovo a slovesnost* 2, 1936, č. 4, s. 248–250.

¹⁸⁶ Porovnání myslitelských profilů Komenského a Husserla a interpretaci pohledů Husserlových žáků Mahnkeho, Čyževského a Patočky se věnuje stať Romana Mnicha „Johann Amos Comenius versus Edmund Husserl und seine Schüler: ein Versuch der Gegenüberstellung“, in: W. Goris, M. A. Meyer, V. Urbánek (eds.), *Gewalt sei ferne den Dingen! Contemporary Perspectives on the Works of John Amos Comenius*, Springer VS, Wiesbaden 2016, s. 221–236.

¹⁸⁷ Srov. Schifferová, V., „Philosophische Aspekte der Comeniologie D. Tschizevskijs“, in: *Dmytro Čyževskij. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, c. d., s. 341–342. Též Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 264.

Z našeho hlediska je velice významná a zajímavá korespondence mezi Čyževským a Mahnkem z roku 1935.¹⁸⁸ První dopis pochází z pera D. Mahnkeho a jeho hlavním posláním je poděkovat Čyževskému za recenzi,¹⁸⁹ kterou napsal jako reakci k Mahnkeho studii o Komenského barokním universalismu.¹⁹⁰ Tato studie si vytyčila za cíl interpretovat Komenského světonázor nikoli pouze jako nahodilý dodatek k jeho vychovatelské nauce, nýbrž jako důležitou jednotu, a to z ducha baroka. Mahnke si posteskl, že nebyl při psaní své stati schopen adekvátně prostudovat a posoudit slovanskou komeniologickou literaturu, neboť jednak mnohé tituly nebyly v německých knihovnách k dispozici, jednak kvůli neznalosti slovanských jazyků, která ho omezovala na rozluštění pouze několika stěžejních míst. Situace ho mrzela o to více, že měl o slovanské komeniologické literatuře přehled už jen díky tomu, že si dopisoval s československými učiteli, např. Jánem Kvačalou,¹⁹¹ avšak i přesto mu mnohé významné skutečnosti z českých děl zůstaly zahalené.¹⁹²

Čyževského odpověď Mahnkemu nám pak jasně ukazuje, že Čyževského hodnocení slovanské komeniologické literatury nebylo nikterak příznivé. Zdůrazňuje především, že většina rozsáhlé slovanské komeniologické literatury uvízla až neuvěřitelně pevně v pozitivistické tradici. Explicitně pak upozorňuje na knihu Jana V. Nováka a Josefa Hendricha,¹⁹³ která ačkoli je biograficky vyčerpávající, přece je zatížena strašlivými

¹⁸⁸ Korespondence těchto dvou myslitelů z roku 1935 čítající tři dopisy (dva z pera Mahnkeho) je uložena v pozůstalosti D. Mahnkeho v Univerzitní knihovně v Marburgu, oddělení rukopisů. Všechny tři dopisy byly publikovány in: Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, c. d., s. 219–223. 13 Mahnkeho dopisů Čyževskému z let 1935–1939 nebylo doposud vydáno (s výjimkou dvou právě zmíněných dopisů z roku 1935) a je uloženo v heidelberské části Čyževského pozůstalosti (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/M/1/4).

¹⁸⁹ Čyževskij, D., „Dietrich Mahnke: Der Barock Universalismus des Comenius“, *Germanoslavica. Vierteljahrsschrift für die Erforschung der germanisch-slavischen Kulturbeziehungen* 3, 1935, s. 208–210. Čyževskij ve své pozdější stati uvádí, že napsal opravu své recenze, která měla vyjít ve čtvrtém ročníku časopisu *Germanoslavica*, avšak vzhledem k tomu, že časopis přestal vycházet, recenze již publikována nebyla. Viz Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 20, 1950, č. 1, s. 148. Recenzi se mi bohužel nepodařilo dohledat.

¹⁹⁰ Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts* 21, 1931, s. 97–128, 253–279; 22, 1932, s. 61–90

¹⁹¹ Mahnke si s J. Kvačalou korespondoval v letech 1925–1931. Jejich korespondence je uložena v literární pozůstalosti D. Mahnkeho v Univerzitní knihovně v Marburgu.

¹⁹² Srov. dopis D. Mahnkeho D. Čyževskému z 18. 4. 1935, in: Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, c. d., s. 219.

¹⁹³ Novák, J. V., Hendrich, J., *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*, Nákladem Dědictví Komenského, Praha 1932.

J. V. Novák navazuje na F. J. Zoubka, který se zabýval Komenského vychovatelstvím zcela oproštěným od filosofie (např. dílo *Život Jana Amosa Komenského. Na oslavu třisetleté památky jeho narození*, J. Otto, Praha

předsudky.¹⁹⁴ Ačkoli Čyževskij připouští jisté odchylky ve formulacích, jež zastává on a D. Mahnke, přece, jak dále píše, jsou tyto odlišnosti přímo zanedbatelné ve srovnání s propastností, jež je zřetelná mezi společnými tvrzeními, jež zastává on a Mahnke, a stanovisky, jež jsou k nalezení v české odborné literatuře, kde je Komenský označován jako osvícenec, empirista, senzualista a pozitivista. Jak však v zápětí dodává, např. práce Jána Kvačaly tvoří v tomto ohledu sympatickou výjimku.¹⁹⁵ Tento vágní a zjednodušený výklad Komenského neochvějně a dlouho přetrvával na mnoha místech české komeniologické literatury, ještě v 50. letech se ho snaží vyvrátit Jan Patočka.¹⁹⁶

Věra Schifferová poukazuje na to, že právě vyšší a náročnější požadavky, které vnesli Mahnke a Čyževskij na náležitou interpretaci Komenského, se očividně staly jedním

1892). Skepse vůči filosofu Komenskému vzdalovala autora od náležitého ocenění pedagoga Komenského, jenž byl chápán zcela vylučně z hlediska moderního, bez jakékoli spojitosti s jeho historickým pozadím a okolnostmi. J. Hendrich se zabýval detailnějším studiem filosofických rysů Komenského díla a ve svých spisech („Komenského logika“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 131–138; *Příspěvky ke studiu Komenského*, (edice *Sborník filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě* 5, č. 49), Bratislava 1927; „Comeniana“, *Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-filologická* 1950, 1951, č. 7, s. 8–11) stanovuje výchozí principy k vědeckému prozkoumání všech patřičných otázek – v tom Jan Patočka spatřuje Hendrichův přínos komeniologii. Jak však Jan Patočka píše dále, Hendrich přistupuje ke Komenskému coby filosofovi s velkou odtažitostí a nedůvěrou, neboť jeho přístup zcela ovlivňuje dvojí stanovisko. Jednak zastává názor, že Komenského pedagogika vydělá nejvíce na tom, bude-li odloučena a separována od filosofických koncepcí, do kterých ji začleňoval sám autor, jednak porovnává Komenského s filosofickými velikány 17. století (např. Descartem), jež jsou velcí z pohledu 19. a 20. století, avšak kteří nereprezentovali nejrozšířenější směry a zvyklosti 17. století. Podle Jana Patočky tak Hendrich poměruje Komenského pomocí kritérií, jež se zcela odlišují od kritérií dobových, a tak ve výsledku neposuzuje celou záležitost opravdu historicky. Srov. Patočka, J., „Názory na filosofii Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 3, c. d., s. 15–17.

¹⁹⁴ Srov. dopis D. Čyževského D. Mahnkemu z 27. 4. 1935, in: Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, c. d., s. 221–222.

¹⁹⁵ Srov. dopis D. Čyževského D. Mahnkemu z 27. 4. 1935, in: tamtéž, s. 221–222.

Ján Kvačala porozuměl některým historickým otázkám a zapeklitostem Komenského filosofie. Jeho disertační práce (*Über J. A. Comenius' Philosophie insbesondere Physik. Inauguraldissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde an der Universität Leipzig*, Leipzig 1886) vlastně znamená důležitý komeniologický milník, neboť Kvačala zde začleňuje Komenského *Fyziku* do biblické fyziky (mozaické fyziky spočívající na výkladu přírody vybudovaném na Písmu svatém), čímž počíná samotné vědecké zakotvení Komenského v dějinách filosofie. Avšak jak následně Jan Patočka upozorňuje, v Kvačalových hlavních dílech dominuje nábožensko-teologický a historický přístup ke Komenskému. Zároveň dodává, že ačkoli Kvačala demaskoval některé význačné znalosti a skutečnosti o Komenském, způsobem řešení jiných komeniologických problémů (např. vztah Komenský – Bacon či zhodnocení vlivu kritiky *Velké didaktiky*, kterou učinil Joachim Hübner (1611–1666), na další vývoj Komenského) negativně ovlivnil následující generace komeniologů. Srov. Patočka, J., „Názory na filosofii Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 3, c. d., s. 15–16.

¹⁹⁶ Srov. Schifferová, V., „Philosophische Aspekte der Comeniologie D. Tschizewskijs“, c. d., s. 342.

z inspiračních zdrojů pro Jana Patočku k sepsání jeho prvního pojednání o Komenském.¹⁹⁷ Jan Patočka si v úvodu této stati z roku 1941 vymezuje hlavní téma pro své bádání, které zní: „je potřeba nového Komenského“. Upozorňuje na to, že starší pojetí a interpretace jsou již nedostačující, neboť např. J. V. Novák v rozsáhlém Komenského životopise, jak už poznamenal Čyževskij (viz výše), pohlíží na průběh Komenského života a díla objektivisticky až pozitivisticky, a to bez jakékoli snahy uchopit Komenského jako problém duchovědný.¹⁹⁸ Jan Patočka však apeluje na to, že je zapotřebí „položít prst na místo duchovědně-dějinné mapy, na které Komenský skutečně patří.“¹⁹⁹ A právě toto je hlavním komeniologickým pojítkem mezi Mahnkem, Čyževským a Patočkou, totiž sledování duchovědných souvislostí a vzájemných vztahů, v nichž stojí Komenský a jeho dílo, snaha vymezit náležité a patřičné místo Komenského v intelektuální historii a dějinách evropského myšlení. Mahnke, Čyževskij a Patočka, který dokázal vytěžit maximum z bádání svých dvou předchůdců, představují průlom v komeniologickém bádání již jen proto, že se do centra jejich pozornosti dostala Komenského filosofie,²⁰⁰ kterou podrobili důkladnému zkoumání. Výsledkem tak bylo nejen hlubší vyobrazení Komenského filosofického myšlení, nýbrž také s tím související obhajoba filosofa Komenského ve vztahu k určujícím tendencím moderní doby. Díky nim pohlížíme dnes na Komenského jako na významného evropského myslitele stojícího po boku Kusánského, Bacona, Descarta, Leibnize či Spinozy.

V první polovině 20. století, zejména pak po třech významných objevech ve 30. letech²⁰¹ postupoval výzkum v oblasti komeniologie velmi vydatně a extenzivně, a to jak ve vztahu k novým zdrojům znalostí o Komenském, tak ve vztahu k interpretaci Komenského díla. Tato doba znamená zcela zásadní průlom a posun v uvažování o Komenském, přehodnocení a rehabilitaci Komenského filosofie. Jak již bylo řečeno, Mahnke, Čyževskij a o něco později také Patočka sehráli v tomto komeniologickém obratu významnou úlohu. Vyzní to skoro až osudově, že fenomenologicky orientovaní badatelé různých národností, jež

¹⁹⁷ Srov. Schifferová, V., „Philosophische Aspekte der Comeniologie D. Tschizevskijs“, c. d., s. 343. Patočkovo první pojednání o Komenském: „O nový pohled na Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 1*, OIKOYMENH, Praha 1997, s. 11–21.

¹⁹⁸ Srov. Patočka, J., „O nový pohled na Komenského“, c. d., s. 11.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 11.

²⁰⁰ „Problém filosofie J. A. Komenského nabude teprve tehdy podoby přístupné vědeckému zkoumání, pojme-li se historicky, jako otázka geneze myšlenek vševedných, pedagogických a všenápravných, jejich genetické souvislosti, význam různých filosofických námětů, podnětů a proudů pro formování idejí Komenského.“ Patočka, J., „Názory na filosofii Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 3*, c. d., s. 20.

²⁰¹ K těmto nálezům a zejména pak podrobněji k Čyževského objevům viz níže kap. 5 „Čyževského objevy Komenského děl“.

získali fenomenologické vzdělání od stejného učitele, jež se museli každý ze své pozice potýkat s velice nepříznivými politickými okolnostmi, našli nakonec pojitko, styčný bod ve filosofii Komenského a nadto přispěli značnou měrou k jeho náležité interpretaci.²⁰²

W. Korthaase v jedné ze svých statí uvádí na základě informací od Hanse-Georga Gadamera²⁰³ do souvislostí vztahu Čyževského, Gadamera a Martina Heideggera. Čyževskij poznal Gadamera v roce 1923, když navštívil ve Freiburgu Heideggera, u něhož studoval v době, kdy byli všichni kvůli inflaci velmi chudí. Gadamer byl v roce 1938 jmenován řádným profesorem na univerzitě v Lipsku, odkud několikrát vycestoval za Čyževským do nedalekého Halle. Čyževskij vedl v Halle soukromý kroužek filosoficky zainteresovaných přátel, kteří se pravidelně setkávali v Čyževského bytě, aby diskutovali o filosofických tématech. Gadamer byl překvapen, s jakou obratností Čyževskij tento kroužek vedl; zároveň obdivoval jeho rozsáhlou soukromou knihovnu. Čyževskij byl tehdy „neskutečně zajímavý“, „jedinečný fenomén“.²⁰⁴

Korthaase se zabývá otázkou, zda by podle Gadamera mohl být Čyževskij nazýván filosofem, neboť navzdory intenzivní a systematické práci na poli dějin filosofie zjevně nepředstavil žádný vlastní filosofický systém. Gadamer uvádí: „[Čyževskij] byl spíše historikem filosofie. Věděl toho hodně o filosofech z různých dob, avšak svůj vlastní filosofický systém nenavrhl.“ K tomu však dodává, že Čyževskij rozhodně nebyl jen znalcem slovanské filologie, neboť se účastnil jak filosofických konferencí ve Spolkové republice Německo, tak byl součástí filosofické diskusní skupiny, do níž byli zapojeni také filologové a historici.²⁰⁵ Avšak když chtěl Gadamer v roce 1962 založit „Internationale Vereinigung zur Förderung des Studiums der Hegelschen Philosophie“, aby čelil již existující „Hegel-Gesellschaft“ s pochybnou politickou orientací, musel na Čyževského velmi zatlačit, aby výzvu k založení tohoto nového sdružení podepsal. Tento podpis byl velmi důležitý, neboť Čyževskij byl členem předsednictva „Internationalen Hegel-Bundes“ založené roku 1930

²⁰² Srov. Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, c. d., s. 213–214.

²⁰³ H.-G. Gadamer uvádí, že již jednou zpracoval zprávu s informacemi o Čyževském, kterou zaslal Čyževského žákovi a německému slavistovi Ludolfu Müllerovi, který zamýšlel zkompileovat Čyževského biografii. K plánovanému životopisu svého učitele se však nakonec nedostal. Srov. Korthaase, W., „Zwei Philosophen und ein dritter – Dmytro Čyževskij, Hans-Georg Gadamer und Martin Heidegger“, *Studia Comeniana et historica* 34, 2004, č. 71, s. 229.

²⁰⁴ Srov. tamtéž, s. 229–230.

²⁰⁵ Interdisciplinární diskusní skupina „Poetika a hermeneutika“ se setkala poprvé v roce 1963. Čyževskij byl jejím členem až do své smrti. Tato skupina uveřejnila v roce 1979 sborník na památku Dmytra Čyževského: O. Marquard, K. Stierle (eds.), *Identität*, Fink, München 1979.

v Haagu. Čyževskij výzvu nakonec podepsal, avšak nikdy se nestal aktivním členem tohoto sdružení, přestože byl ceněným odborníkem na Hegela. Po druhé světové válce se Hegelovi již více nevěnoval.²⁰⁶

Rozdílnost ve filosofických stanoviscích a zájmech Gadamera a Čyževského byla jasně patrná; ačkoli se jejich názor na Hegela příliš nerozcházel, hegelianismus marxistickoleninského ražení, kolem něhož oscilovalo nespočetné množství událostí okolo roku 1960, byl podle Čyževského filosoficky bezcenný a pokusy vykreslit Hegela jako úvodní fázi dialektického materialismu byly pouhými primitivními reinterpetacemi. Čyževskij zároveň toliko netíhl k Martinu Heideggerovi jako právě Gadamer. Heideggerovo *Bytí a čas* vyšlo v roce 1927, tedy v době Čyževského působení v Praze. Čyževskij samozřejmě znal Heideggerův způsob filosofování a zajímal se o jeho práci, nikdy ale nebyl Heideggerovou prací ohromen, podobně jako mnoho mladých německých filosofů po první světové válce. Naproti tomu Gadamer nepřestal Heideggera obdivovat ani v pozdějších letech.²⁰⁷

Čyževskij v Heidelbergu působil coby emigrant na ponižující pozici hostujícího profesora. V profesorské hierarchii figuroval na nejnižší úrovni jako čestný profesor, přestože byl ředitelem Slovanského institutu. Gadamer byl naproti tomu jmenován členem Saské akademie věd v Lipsku již v roce 1940, v letech 1945–1947 byl rektorem Univerzity v Lipsku a v roce 1950 se stal členem Akademie věd v Heidelbergu. Gadamer také vynaložil úsilí, aby se Čyževskij mohl vrátit z USA zpět do Německa a zasadil se o to, aby se Čyževskij stal členem Heidelberské akademie věd. Od Gadamera máme rovněž informace o tragických

²⁰⁶ Srov. Korthaase, W., „Zwei Philosophen und ein dritter – Dmytro Čyževskij, Hans-Georg Gadamer und Martin Heidegger“, c. d., s. 230–231

Srov. také Gadamerovy dopisy D. Čyževskému z 19. února 1960, 20. května 1960, 26. ledna 1961. Dopisy jsou uloženy v Čyževského heidelberské pozůstalosti (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/G/1/2).

²⁰⁷ Srov. Korthaase, W., „Zwei Philosophen und ein dritter – Dmytro Čyževskij, Hans-Georg Gadamer und Martin Heidegger“, c. d., s. 231–232.

Jak ukazuje W. Korthaase, Čyževskij oslovuje Gadamera v dopisech „Lieber Gadamer!“, což již samo o sobě vypovídá o Čyževského vřelém vztahu ke Gadamerovi, neboť Čyževskij neoslovoval žádného ze svých kolegů na heidelberské filosofické fakultě tímto osobním způsobem. Jak ale v závěru své stati uvádí W. Korthaase na pravou míru, Čyževskij a Gadamer se znali z doby své profesní přípravy, polyhistor Čyževskij mohl být pro Gadamera zajímavým partnerem pro diskusi, ale skuteční přátelé to nebyli, neboť si ve skutečnosti měli málo co říct (Gadamer se o Čyževského témata nezajímal a Čyževského rozsáhlé znalosti se mu zdály neuspořádané. Čyževského výchozí bod pro filosofování byl politický, totiž přesvědčení, že spojení mezi lidmi za hranicemi Evropy bylo jedním z nejdůležitějších kulturních faktorů.). Srov. Korthaase, W., „Zwei Philosophen und ein dritter – Dmytro Čyževskij, Hans-Georg Gadamer und Martin Heidegger“, c. d., s. 232, 240.

Ke vztahu Čyževskij – Heidegger srov. tamtéž s. 239–240, kde je na základě Čyževského korespondence ukázáno, jaký postoj Čyževskij zaujímal k Heideggerovu dílu *Bytí a čas*, o tom, která si M. Heidegger pravděpodobně přál s Čyževským pohovořit, o Čyževského pocitech z Heideggerovy inaugurační přednášky z roku 1929 apod.

posledních letech Čyževského života, který se bez rodiny stával stále více osamělým a izolovaným. Gadamerova žena Čyževského čas od času navštěvovala v jeho bytě, aby mu pomohla, Čyževskýj však jakoukoli pomoc odmítal.²⁰⁸

V této části práce se nejprve zaměřím na Mahnkeho interpretaci Komenského, neboť Čyževskýj z Mahnkeho výkladu mnohé čerpal a v mnoha ohledech dospěl k totožným výsledkům, čímž správnost Mahnkeho výkladu jen potvrdil. Vzhledem k tomu, že komeniologické studie právě zmíněných badatelů se staly význačným zdrojem inspirace pro rozsáhlé komeniologické dílo Jana Patočky, přejdu v závěru této kapitoly k výkladu Komenského v podání Jana Patočky, který na oba své předchůdce, byť kriticky, navazoval.

²⁰⁸ Srov. Korthaase, W., „Zwei Philosophen und ein dritter – Dmytro Čyževskýj, Hans-Georg Gadamer und Martin Heidegger“, c. d., s. 232–233.

Gadamerovy dopisy Čyževskému z let 1948–1975 jsou uloženy v Čyževského heidelberské pozůstalosti (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/G/1/2). Tamtéž také některé Čyževského dopisy adresované Gadamerovi (Heid.Hs.3881/Von D. I. T. Versandte Briefe/1/6).

W. Korthaase uveřejnil také dopisy (s vlastním komentářem), jež napsal Čyževskýj své spolupracovnici Ferdinandě Homannové, které odhalují více podrobností ohledně vztahu Čyževského a Gadamera. Srov. Korthaase, W., „Zwei Philosophen und ein dritter – Dmytro Čyževskýj, Hans-Georg Gadamer und Martin Heidegger“, c. d., s. 233–238.

3.2. Komenský v díle Dietricha Mahnkeho

Mahnkeho výklad Komenského je vystavěn na osobitém a možná i odvážném pojetí barokní kultury a filosofie jako celku. Pro Mahnkeho je charakteristická distance od toho historického přístupu, jenž se zamítavě staví k baroku jako k upadlé a zvrhlé renesanci, jež je prosta všeho potěšení z bohaté rozličnosti a pestrosti individuální skutečnosti, naopak však přesycena nezkrotnou rozpustilostí a rozverností, dychtivostí po přemrštěné pompéznosti a přepychu, tedy přístupu, jenž zastával Jakob Burckhardt (1818–1897) a jeho následovníci. Přiklonil se však na stranu Heinricha Wölfflina (1864–1945), Alberta Ericha Brinckmanna (1881–1958) a Wilhelma Pindera (1878–1947), těch německých badatelů o baroku, jež se v první třetině 20. století snažili přiřknout „duchu baroka“ novou podobu. Tito badatelé shledávali jistou podobnost baroka s gotikou a romantismem, a to především v universálním snažení o celistvý přechod od toho, co je individuální, smyslově opravdové, definitivní a uzavřené k duchovní ideji jako skutečnosti, která nikdy není definitivní a uzavřená. Distinkce baroka od renesance tak spočívá především v tom, že baroko není věrné a odevzdané jednotlivé rozličnosti smyslového světa, v němž je každé singulární jsoouco ztělesněním v sebe uzavřené vlastní podstaty budující s ostatními rovnoprávnými jsooucnými uzavřenými a vyrovnanými komplexem. D. Mahnke promlouvá o tom, že všechny barokní odvětví a oblasti jsou prodchnuty jakýmsi „mnohostranně-jednotným duchem uni-versální dynamiky“. Pokud jde o francouzské baroko, jsme svědky toho, kterak se konstruktivní racionalismus snaží docílit kýžené jednoty tak, že různost a pestrost smyslových impulsů prosévá skrze síto pravidelné formy (např. přesně geometricky upravené a formulované francouzské zahrady). Tedy pro baroko příznačné nadhodnocování matematiky vyústilo ve francouzském baroku v geometricky neměnné snaze o jednotnost. D. Mahnke shledává v baroku jakousi vnitřní rozpornost mezi životem, který má stále individuální charakter, a mezi úsilím překonat život universální jednotou, mezi živoucí plností a zahubujícím racionalismem, mezi tělesným potěšením z tohoto světa a duchovní žádostivostí po onom světě, rozpornost, která dospěla v dualismus tak typický právě pro francouzské baroko. Tento dualismus lze vysledovat např. u Reného Descarta v rozkolu mezi jeho stěžejním metodickým principem samostatného exaktního pátrání o pravdě a mezi jeho stěžejním praktickým principem podmanit se autoritě církve. D. Mahnke měl však za to, že německé baroko v porovnání s barokem francouzským překlenulo tyto vnitřní rozpory a kontradikce za pomoci vyšší syntézy a touha po jednotě zde

dospěla k opravdové, nefalšované universálnosti (nikterak geometricky statické, nýbrž funkcionálně dynamické), jež z plurality formuje jednotu a zároveň zachovává autentický pohyb života. Propojení, svazek striktní zákonitosti externí architektonické podoby a hojné plnosti vnitřního životního obsahu je vůbec nejvýznamnějším a nejvýstižnějším faktorem všech pravých a vskutku mocných barokních děl (např. Mahnkem vysoce uznávané „umění fugy“ Johanna Sebastiana Bacha).²⁰⁹

D. Mahnke postupně vykresluje barokní rysy jak ve společenském a hospodářském, tak v politickém životě barokní doby. Avšak, jak se sám domnívá, nejpatrněji můžeme jádro baroka vyložit na exemplifikaci vědeckého a filosofického života. Originálním počinem barokního ducha bylo vykonstruování moderní matematiky a přírodovědy, zejména pak infinitesimálního počtu a matematické dynamiky. Čím však duch baroka překonává antiku a renesanci, je universální metoda, teorie funkce neboli reciproční přidružení všech individuálních hodnot proměnných veličin. Jí se prvně snažili dosáhnout Johannes Kepler (1571–1630) a Bonaventura Cavalieri (1598–1647), avšak opravdu se k ní dopracovali až Isaac Newton (1642–1727) a Gottfried Wilhelm Leibniz, jehož zásluhou se pak postavila za východisko moderní matematiky. Galileo Galilei (1564–1642) zase významně přispěl do oboru barokní fyziky tím, že odhlédnutím od smyslových hodnot rozklíčoval objektivní, universálně závaznou matematickou řeč, v níž je zaznamenána kniha přírody. Za jeho hlavní příspěvek je pak považováno matematické pojetí zákona zrychleného pohybu, neboť právě on průlomově examinoval, jestli se tento ryze myšlenkově uchopený zákon verifikuje i zkušeností. G. Galilei se svým hypoteticko-racionálním vědeckým postupem tak platí za předního reprezentanta matematického racionalismu barokní fyziky, neboť před smyslově chápanou skutečností upřednostňuje čistě myšlenkově vybudovaný svět.²¹⁰

Co je pro naše téma však stěžejní, filosofie období baroka je pro Mahnkeho ztělesněním tzv. konstruktivního racionalismu.²¹¹ Myslitelé 17. století se snaží veškerý

²⁰⁹ Srov. Mahnke, D., „Der Zeitgeist des Barock und seine Verewigung in Leibnizens Gedankenwelt“, *Zeitschrift für Deutsche Kulturphilosophie* 2, 1936, s. 96–98. Srov. také Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 272–273.

²¹⁰ Srov. Mahnke, D., „Der Zeitgeist des Barock und seine Verewigung in Leibnizens Gedankenwelt“, c. d., s. 102–106. Srov. také Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 274–276.

²¹¹ D. Mahnke navazuje na W. Diltheye a pokračuje ve stopách znamenitého nárysu představeném v Diltheyově *Pedagogice, Pädagogik. Geschichte und Grundlinien des Systems*, in: W. Dilthey, *Gesammelte Schriften*, sv. 9, 2. vyd., Stuttgart 1960, s. 158 nn. Předkládá, že jak Komenského pedagogický systém, tak jeho filosofické ideje vystihují tutéž základní myšlenku. J. Patočka je přesvědčen, že právě takto Mahnke vytvořil tvrzení, jež popírá Hendrichova východiska a potvrzuje vyjádření pansofického ducha v konstruování samotné Komenského

přírodní i duchovní svět uspořádat more geometrico v ucelený racionální pojmový systém. U Reného Descarta se tato idea promítla do jeho filosofie, jež je uchopena jako mathesis universalis, tedy jako exaktní věda, jež všechny specifické vědy organizuje v logicky deduktivním uspořádání. Descartova fyzika i fyziologie, jež veškerou tělesnou přírodu geometrizovaly, znamenaly pro Mahnkeho jasnou filosofickou analogii k úchvatně uniformnímu prostorovému schematu barokní architektury. Na R. Descarta navázali další barokní metafyzikové Thomas Hobbes (1588–1679) a Baruch Spinoza (1632–1677), jež svými systémy posunuli barokní ideál universální jednoty ještě blíže k dokonalosti, když přisoudili mechanistické přírodní filosofii vedoucí místo a na kauzálně deterministickou složku naturalistického monismu přetransformovali i filosofii ducha.²¹² Mahnke nezapomíná na Leibnize – posledního velkého myslitele baroka, jehož myšlenkovému odkazu se celý život věnoval, a poukázal na mnoho pozoruhodných myšlenkových spojitostí mezi Leibnizem a Komenským.²¹³

pedagogiky. Srov. Patočka, J., „Přítomný stav bádání o Komenském“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 2*, c. d., s. 52.

Ke spekulacím ohledně pojmu „konstruktivního racionalismu“ jako takového viz např. Schifferová, V., „Friedrich Ueberweg: Nástin dějin filosofie“, *Filosofický časopis* 44, 1996, č. 1, s. 152–157.

²¹² Srov. Mahnke, D., „Der Zeitgeist des Barock und seine Verewigung in Leibnizens Gedankenwelt“, c. d., s. 107–108. Srov. také Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 276–277.

²¹³ Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“ (zejména závěrečná kapitola „Anhang. Die persönlichen Beziehungen des Descartes, Leibniz und anderer Barock-Rationalisten zu Comenius“), c. d., s. 71–90.

Čyževskij v recenzi Mahnkeho studie, zvláště k její závěrečné části pojednávající o souvislostech mezi Komenským a R. Descartem, M. Mersennem, Herbertem z Cherbury, G. W. Leibnizem uvedl několik výtek: zvláště stran Descarta jsou Mahnkeho informace neúplné, neboť jsou pouhým shrnutím faktů z publikace J. V. Nováka a J. Hendricha *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*, c. d. Co se Leibnize týče, D. Mahnke nevěděl o stati K. Bittnera „J. A. Comenius und G. W. Leibniz“, *Zeitschrift für slavische Philologie* 6, 1929, č. 1–2, s. 115–145; „J. A. Comenius und G. W. Leibniz. Teil 2“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 7, 1930, č. 1–2, s. 53–93. Srov. Čyževskij, D., „Dietrich Mahnke: Der Barock Universalismus des Comenius“, c. d., s. 210.

D. Mahnke proslovil 7. března 1937 v pražském Klementinu přednášku s názvem Komenský a Leibniz o racionalisaci mystiky ve filosofii baroka. Viz Rieger, L., „Komenský a Leibniz o racionalisaci mystiky ve filosofii baroka“, *Česká mysl* 33, 1937, č. 5, s. 311.

D. Mahnke o Leibnizovi pojednává v disertační práci (kterou obhájil u E. Husserla) *Leibnizens Synthese von Universalmathematik und Individualmetaphysik*, in: *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung* 7, Max Niemeyer Halle an der Saale 1925, s. 305–612. Dále pojednání *Zur Keimesgeschichte der Leibnizenschen Differentialrechnung*, Berlin 1932; „Der Zeitgeist des Barock und seine Verewigung in Leibnizens Gedankenwelt“, c. d.

29. ledna 1938 píše Čyževskij Bohuslavu Havránkovi o tom, kterak je přesvědčen o řadě aspektů, jež dokazují Leibnizovu závislost na Komenském. „Nejpodivnější je, že knihu D. Mahnkeho o Leibnizovi (*Leibnizens Synthese von Universalmathematik* (...)), která se velmi podrobně zabývá Komenským (vyšla v roce 1925), v ČSR nikdo, jak se zdá, nečetl!“ in: M. Havránková, V. Petkevič (eds.), *Pražská škola v korespondenci. Dopisy z let 1924–1989*, c. d., s. 90.

Téma vztahů a souvislostí mezi Komenským a Leibnizem²¹⁴ musí být ještě podrobeno mnoha analýzám a zkoumání a jistě bude stát mnoho badatelského úsilí. Avšak každý badatel, který zaměří pozornost k tomuto tématu, nemůže Mahnkeho významná zjištění ponechat bez povšimnutí, neboť právě on jako první načrtl hlavní shody a paralely, jež mezi díly těchto dvou myslitelů 17. století dominují. Mahnke shledává nejen jasnou souvislost mezi Komenského pansofickým ideálem a Leibnizovou universální vědou, ale odkrývá také přímé působení Komenského na Leibnize, pokud jde snahu obou filosofů o racionální jazyk, jenž by korektně formuloval pravou podstatu věcí, a tak zprostředkoval universální vědu. Tuto myšlenku oba myslitelé sdílejí, ačkoli jejich postupy jsou rozdílné. Dalším spojujícím článkem, na který Mahnke upozorňuje, je syntéza racionalismu a mystiky ve filosofii baroka. K tomuto dodává, že racionální stránka bývá v Leibnizově případě velice často zveličována, přeceňována, zatímco mystická ignorována a stejně jako v Komenského případě podceňována. U obou jde však o totéž, totiž o spojení kartesiánského racionalismu a křesťanské mystiky, o racionalizaci mystiky, která kulminuje u Leibnize v rovnováze obou složek, přičemž u Komenského náboženská komponenta převládá. Mahnke však v této souvislosti připomíná, že náboženský zájem a zájem o mystiku se prolíná celým Leibnizovým dílem, že Leibniz se stýkal s mystiky, znal jejich díla a byl jimi značně ovlivněn. Mahnke podkládá toto tvrzení mnohými příklady, např. plotínsko pythagorejským srovnáním Boha s nekonečnou koulí, která má střed všude a obvod nikde, mystickým monismem jednoty v mnohosti, který můžeme v Leibnizově díle zpozorovat apod. Mahnke spatřuje v Leibnizově filosofii dosažení vrcholu sekularizovaného náboženství barokní doby, dovršení snah, jež lze nalézt u Komenského a jež jsou pro oba filosofy právoplatné.²¹⁵

O výše naznačenou Mahnkeho interpretaci epochy baroka se budeme opírat také, pokud pojednáme o Mahnkeho komeniologických studiích. Komenský byl pro Mahnkeho příznačným reprezentantem barokní metafyziky, tj. konstruktivního racionalismu. Mahnke podrobil důkladné analýze Komenského pedagogiku, fyziku, metafyziku a pansofii a dospěl k tomu, že zde máme co do činění s tímtež duchem, který podle modelu matematické přírodovědy směřoval k vytvoření Descartovy *mathesis universalis*, Leibnizovy *scientia*

²¹⁴ K osvětlení vztahu mezi Komenským a Leibnizem jistě přispěje také právě probíající grantový projekt „Raně novověký encyklopedismus v centru a na periferiích: Lavinheta, Apáczaí Csere, Comenius, Leibniz“ (GA19-02938S), jenž si klade za cíl probádat raně novověké myšlenky universální vědy, jejího jazyka a jejího encyklopedického ztvárnění. Hlavním řešitelem projektu je Petr Pavlas.

²¹⁵ Srov. Rieger, L., „Komenský a Leibniz o racionalisaci mystiky ve filosofii baroka“, c. d., s. 311.

generalis a Spinozova naturalistického monismu, demonstrujícího veškerou nekonečnou skutečnost z konečného počtu definic a axiomů.²¹⁶

D. Mahnke poukázal v úvodu stati „Der Barock-Universalismus des Comenius“²¹⁷ na to, že skutečný Komenského duchovní dosah zůstává stále ještě zahalen a desinterpretován. Komenského pansofie, jež je vyobrazením velkolepého úsilí o vybudování universálního systému racionálního řádu lidského života ve všech jeho aspektech i komplexu objektivního duchovního světa a jako taková právem přísluší k nejznamenitějším výtěžkům barokní doby, bývá zkráceně a omezeně pojímána pouze jako instrument didaktické dovednosti či barokní metodiky. Stejně tak není Komenský zcela korektně vykládán ani v teorii a praxi vzdělávání mládeže, když bývá opakovaně mylně lokalizován mezi představitele pedagogického realismu a nepřátele verbalismu (zejména s ohledem na *Janua linguarum reserata*),²¹⁸ eventuálně i mezi zastánce sensualistického principu názornosti. Právě Komenského věhlasné didaktické dílo *Orbis sensualium pictus* bývá často oním impulsem, na jehož základě je Komenský dáván do souvislosti se sensualistickým principem názornosti. Avšak, jak dále Mahnke objasňuje, tato Komenského obrázková učebnice není vystavěna na jednostranném sensualistickém empirismu, nýbrž v jejím jádru stojí představa harmonického universa, v němž Bůh vše uspořádal tím způsobem, aby neviditelné nebeské věci byly zastoupeny či obrazně vylíčeny názorně, a to skrze svět viditelných pozemských věcí. Z toho však ještě nevyplývá, že by neviditelný svět bylo možno poznat a zakusit vnějším vnímáním. Podobným příkladem je Komenského *Didaktika*, kde je vylíčeno, kterak díky prozíravému Bohu panuje všude jednota a harmonie, a tak může být vše předváděno smyslům a neviditelné demonstrováno viditelným, avšak jedná se zde o vnitřní nazírání věcí.²¹⁹

D. Mahnke dále dokazuje, že Komenského nelze považovat za jednostranného empiristu ani na poli pedagogickém, ani na poli filosofickém, tak, jak je to často činěno

²¹⁶ Srov. Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, in: J. Beneš, P. Glombíček, V. Urbánek (eds.), c. d., s. 277–288.

²¹⁷ Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts* 21, 1931, s. 97–128, 253–279; 22, 1932, s. 61–90.

D. Mahnke pojednává o stejném tématu také ve stati „Die Pansophie als bestes Mittel zur Friedensstiftung“, in: W. Korthaase, S. Hauff, A. Fritsch (eds.), *Comenius und der Weltfriede. Comenius and world peace*, Deutsche Comenius-Gesellschaft, Berlin 2005, s. 250–267.

²¹⁸ Srov. Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 97–98. Jak však Mahnke dokazuje, již sama předmluva *Januy*, kde Komenský definuje neochvějný zákon didaktiky jako „ut intellectus et lingua paralele decurrant semper“, se zařazením Komenského mezi stoupence pedagogického realismu a nepřátele verbalismu příliš nekoresponduje. Blíže viz tamtéž, s. 98.

²¹⁹ Srov. tamtéž, s. 98–99. Srov. také Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 278–280.

zejména s oporou ve Francisu Baconovi.²²⁰ V souvislosti s tímto D. Mahnke demonstruje na spise *Prodromus pansophiae*, která Komenský později přesouvá noetické těžiště z empiristické oblasti zcela do oblasti racionalistické,²²¹ o čemž vypovídá zásada, že z přírody a Písma mají být rozpoznávány ideje neboli věčné a pevné příčiny všech věcí. Komenský se explicitně hlásí ke stoickému učení o společných pojmech a pravdách, které jsou vlastní všem lidem a které slouží k rozumovému zdůvodnění a vysvětlení individuálních znalostí a jednotlivých zjištění, samy o sobě však žádný důkaz nepotřebují. Komenský vlastně znovuobjevil platónský idealismus podobným způsobem jako jeho současníci R. Descartes a G. W. Leibniz, když se domnívá, že ideje neboli vzory věcí a věčné pravdy jsou lidské duši vrozeny jako jakési vnitřní objekty, jež jsou vytvořeny božským universálním rozumem (všemohoucností) pro každou jednotlivou rozumovou bytost jako objektivní a všeobecně platné. O tom svědčí např. *Dilucidaci*, jež pojednává o člověku jako imago Dei, v němž je obsaženo poznání celého světa „involute“.²²² Taktéž *Velká didaktika* a *Předchůdce vševědy* promlouvají o tom, že člověk jakožto mikrokosmos nese veškeré poznání ve svém nitru a bude-li mu darováno světlo, bude okamžitě vidět.²²³ Neboť podstata všeho spočívá v týchž božských idejích, a tak i příroda je obrazem božského souladu. Podobně harmonie je pramenem poznávání věcí. Pokud tedy předneseme smyslům co možná nejbližší to, co je smyslově vnímatelné, duchovní světlo bude v člověku ihned zažehnuto. Sensualisticko-empiristický princip „nic není v rozumu, co by dříve nebylo ve smyslech“ je podle

²²⁰ Přesněji řečeno: o nesprávný výklad Baconovy filosofie. D. Mahnke ukazuje, že Baconova metoda indukce se v žádném případě neopírá pouze o smyslovou zkušenost, nýbrž také o přijetí metafyzických „forem“ a hypotéz rozumu. F. Bacon odmítá jednostranný empirismus zrovna tak ostře jako jednostranný racionalismus a žádá „skutečné a zákonné manželství mezi empirickou a racionální dovedností.“ Srov. Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 98–99.

Je třeba připomenout, že filosoficky nekorektní, zkreslený a nepravdivý výklad Komenského, podepřený taktéž chybným výkladem Baconovy filosofie, přetrvávaly v komeniologii ještě dlouho po D. Mahnkem. Později se je pokoušel vyvrátit Jan Patočka, např. „Bacon Verulamský a Komenského Didaktika“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, OIKOYMENH, Praha 1997, s. 151–153; „J. A. Komenský a vyučování přírodním vědám“, in: tamtéž, s. 292–293. Dále viz také Soudilová, V., „Patočkova interpretace Komenského“, in: *K filosofii Jana Amose Komenského. Příspěvky z filosofického semináře konaného dne 3. dubna 1992 v Krnově*, Střední pedagogická škola Krnov, Krnov 1992, s. 56.

²²¹ Komenský zde reinterpretuje Baconovu zásadu „vere scire, esse per causas scire“ („pravdivě vědět znamená znát příčiny“) (*Novum organum* 2,2) na svou „scire est per causas cognoscere“ („proč tak jest a býti musí a jinak nemůž“) (*Didactica magna* 18,36), což znamená, že vše je podepřeno a upevněno rozumovými důvody (rationes), že vše pochází ze společného kořene a že samotné neotřesitelné a pevně stanovené první principy metafyziky musí být odvozeny a předloženy s takovou jistotou a jasností jako je tomu u matematických důkazů. Srov. *Didactica magna* 18,35, *Prodromus pansophiae* 41, 48. Srov. také Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c.d., s. 99.

²²² Srov. *Conatuum pansophicorum dilucidatio* 34; *Prodromus pansophiae* 39, 69, 70.

²²³ Srov. *Didactica magna* 5,2; 19,41; *Prodromus pansophiae* 45.

Komenského sice platný ve vývojové psychologii a v pedagogice, nikoli však v teorii poznání a vědecké metodologii. Že je něco časově první, neznamená, že je to logicky prvotní či původní, časově první nesignifikuje rozumové a priori. Každé poznání musí začínat tím nejjednodušším, totiž smyslovým nazíráním zvláštního, konkrétního, avšak záhy musí (u dětí zrovna tak) postupovat k rozumovému náhledu obecného, pochopení (*intellectus*) a končit vědecky podloženým úsudkem (*iudicium*). Toto finální vědecké zhodnocení nestojí již nijak na smyslových předlohách, nýbrž zcela jedině na rozumových důkazech (*sensualis – rationalis demonstratio*), již ne na vnějším pozorování reality, nýbrž na vnitřním nazírání jejich posledních důvodů v archetypálním světě idejí, jehož protiobraz (*antitypus*) bůh přičkl lidské duši.²²⁴ Na všech těchto příkladech Mahnke demonstruje, že principem Komenského didaktické teorie není sensualistický empirismus, nýbrž racionalistický idealismus. Na základě tohoto jsou s Komenským nejvíce duchovně spříznění Descartes se svou naukou o vrozených, intuitivních idejích a Leibniz se svou koncepcí monád pojatých jakožto universální individua, jež v jádru sebe pojmají poznání celého světa. Komenský je pro Mahnkeho zosobněním počátku a vrcholu konstruktivního racionalismu, je tím, kdo stojí ve středu mezi Descartem a Leibnizem.²²⁵

D. Mahnke je přesvědčen, že Komenský v rámci svého racionálního universalismu přetvořil řadu podnětů z mystické a hermetické tradice a že jeho dílo je racionalizací původně náboženských a mystických motivů.²²⁶ Racionální universalismus Komenského s jeho racionální uniformizací a universální mechanizací výchovy, jejímž modelem je matematický universální ideál vědy určuje Komenskému oprávněné a příznačné místo mezi typickými představiteli 17. století. Komenského racionální universalismus v pedagogice je pak Mahnkemu tím, co odlišuje Komenského systém „přirozené výchovy“ od těch myslitelů, jež stejně jako on vycházeli z „přirozenosti“. Avšak Komenský v kontrastu s renesančními a osvícenskými pedagogiky jako Michel de Montaigne (1533–1592), John Locke (1632–1704), Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) či Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) pojímá přirozenost zcela jiným způsobem,²²⁷ když individuum, mikrokosmos je pro něho pouhým

²²⁴ Srov. *Didactica magna* 20,2; 17,28; 18,28; *Prodromus pansophiae* 69–74.

²²⁵ Srov. Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 98–100. Srov. také Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 278–280.

²²⁶ Srov. Schifferová, V., „Philosophische Aspekte der Comeniologie D. Tschizevskijs“, c. d., s. 345.

²²⁷ D. Mahnke popisuje, jak tito právě zmínění velcí pedagogové chápou „přirozenou pedagogiku“ a ve srovnání s tím podrobně vykresluje, jakou roli mezi těmito renesančními a osvícenskými pedagogy hraje sám Komenský. D. Mahnke se domnívá, že v jistém smyslu nepochybně existuje nepřetržitá souvislost a vnitřní jednotlivost mezi

zrcadlem makrokosmu. Výchova individuální přirozenosti dítěte, která by uznávala její autonomnost, nemá v Komenského systému žádné uplatnění. Jedině ta přirozenost, na jejímž základě mají být všichni lidé vzděláváni, je pro něho vyjádřením celistvého, racionálně uskutečněného veškerenstva. V jádru Komenského pedagogiky tedy stojí princip přirozenosti ve smyslu obecné univerzální zákonnosti. Univerzálnost neboli jednotnou, ucelenou, všezahrnující uniformitu požaduje Komenský opakovaně a v nejrůznějších ohledech. Všichni lidé bez rozdílu by měli být vzděláváni stejným způsobem, neboť jak píše Komenský ve *Velké didaktice*, „všechněch lidí, co se jich na svět zrodí, jeden a týž jest cíl, lidmi býti, to jest tvorem rozumným, pánem tvorů, obrazem Božím“.²²⁸ V Komenského pojetí světa bylo vše stvořeno na základě týchž idejí a všudy prostupují vztahy analogie, paralelismu, izomorfismu. Právě v takto pojatém světě nahlíží Komenský na přirozenost jakožto na všeobecnou, universální zákonitost, která je v celém světě vždy a všude stejná. Mahnke shledává, že v Komenského výkladu o přirozenosti a přirozeném vzdělání, jejímž východiskem je universální objektivita racionálního universálního světa, vládne týž duch jako v konstruktivním racionalismu metafyziky Descartovy, Spinozovy a Leibnizovy. Komenskému nejde o výchovu individuálních jedinců, neupřednostňuje soukromou výchovu, nýbrž hlavním Komenského zájmem a cílem je v duchu barokního universalismu společná výchova ve školách, za jejímž účelem se zaměřuje na všezahrnující uspořádání škol, vyučovacích pomůcek a učebnic, výchovných úmyslů a záměrů, didaktických postupů a teorií na principu objektivně závazných universálně racionálních idejí. Komenský zachází tak daleko, že svou přirozenou vyučovací metodu přirovnává na základě její universální zákonnosti a spolehlivému způsobu provedení a působení k fyzikálně-chemickým silám a mechanickým přístrojům. Metoda lidské výchovy musí podle Komenského fungovat na mechanickém principu podobně jako např. hodinový stroj a učební mechanismus je veskrze mechanicky zkonstruovaný jako světově matematický stroj vystavěný božským rozumem. Protože vlastní cestou, způsobem individuální osobnosti je koneckonců všeobecná lidskost, podle níž je každý člověk rozumovou bytostí a obrazem božího či univerzálního světového rozumu, je zcela slučitelné se skutečnou přirozeností jednotlivého člověka, aby byl vzděláván

všemi reprezentanty přirozené pedagogiky. Komenský rovněž pojímá tento vzdělávací ideál tak, že nic nesmí být vynucováno a vymáháno silou, nýbrž vše musí plynout volně, jakoby samo o sobě, přesně v souladu s Komenského stěžejní vzdělávací zásadou „omnia sponte fluant; absit violentia rebus“ (viz např. *Didactica magna* 12,2; *Novissima lingvarum methodus* 10,142). D. Mahnke dále ukazuje, že mezi Komenským a Michelelem de Montaigne není nejmenší rozdíl v ocenění spontánnosti apod. Srov. Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 101–115.

²²⁸ *Didactica magna* 9,1, s. 116.

jakožto rozumová bytost na základě rozumových zákonů. A protože matematická zákonitost vesmíru je toliko viditelným znázorněním universálního rozumu stvořitele světa, může zrovna tak sloužit jako vhodný model pro výchovu jednotlivců odpovídající jejich rozumové přirozenosti. Tímto způsobem jsou všechny aspekty sjednoceny v řídicím principu universálního zákona rozumu, jehož prostřednictvím lze pochopit paralelismus vnějšího a vnitřního světa, všeobecnou a zvláštní přirozenost. Vzhledem ke snaze o racionální organizaci celé lidské kultury řadí Mahnke Komenského po bok dalším typickým reprezentantům barokního ducha, který se promítl v metafyzice 17. století, přírodovědě Galilea, Keplera a Newtona, v geometrickém uspořádání francouzských zahrad architekta André Le Nôtre (1613–1700) nebo např. klasickém francouzském dramatu, za jehož teoretického zákonodárce je považován Nicolas Boileau (1636–1711) apod.²²⁹

Mahnke dále ukazuje, že chceme-li vedle pedagogické oblasti Komenského správně zařadit také do oboru filosofie, světového a životního názoru ve všeobecném duchovně-dějinném vývoji, nesmíme ho za žádnou cenu postavit ani vedle individualistických renesančních filosofů, ani vedle psychologických filosofů osvícenství, nýbrž po bok racionalistických barokních filosofů, kteří se snaží vyložit přírodu a duchovní svět jednotně a všeobecně platně v intencích objektivního rozumu universálně-matematického světa idejí. D. Mahnke připomíná, že tato duchovně-historická paralela byla téměř úplně přehlížena, a to i s ohledem na to, že sám Komenský se velice často a rád odvolává na Juana Luise Vivese (1493–1540), Francise Bacona (1561–1626) a Tommase Campanellu (1568–1639), v nichž však kvasící duch přechodného věku, renesanční filosofie stále žije. Není pochyb o tom, že mnohé z tohoto ducha nadále přežívá také v Komenském, zrovna tak jako je samotné baroko vůbec plynulým vývojem renesance, ovšem ve zcela novém směru. V této souvislosti Mahnke odkazuje na Johanna Heinicha Alsteda (1588–1638), u něhož Komenský získal své první filosofické vzdělání ve smyslu toho protestantského aristotelismu, který v první polovině 17. století odvážněji prosazoval novou, racionální metafyziku a nakonec vedl k Leibnizovu universálnímu systému. Nakonec je tu také skutečnost, že Komenský v pozdějších letech navázal užší, ba až osobní vztahy s největšími přírodovědci a filosofy své doby, jimiž byli Marin Mersenne (1588–1648), Johannes Hevelius (1611–1687), Herbert z Cherbury (1583–1648) a René Descartes a že G. W. Leibniz mu vzdal poctu jako svému duchovně-

²²⁹ Srov. Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 101–120, 253–254. Srov. také Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 280–281.

spřízněnému předchůdci. D. Mahnke odkrývá, že i navzdory Kvačalovým snahám jsou tyto vztahy velmi málo známé a probádáné, a proto si vytyčil cíl navzdory myšlenkovým neshodám mezi Komenským a velikány Descartem a Leibnizem vypátrat nosný, stěžejní bod jejich duchovní shody, jímž je myšlenka universální vědy.²³⁰

Myšlenkový rozdíl mezi Komenským a Descartem Mahnke definuje a shrnuje následovně: na jedné straně vědecký, exaktní genius, na druhé straně pedagogický, výchovný praktik; na jedné průlomový myslitel, na druhé všestranně zaujatý diletant; na jedné ostře a jasně rozlišující analytik, na druhé harmonický syntetik, jemuž se jednostranně omezení na to, co je dosažitelné vlastní působením, schopností, jeví jako neúplné, a příkré, strohé oddělení vědy od zjevení vnímá jako rozpolcení. I přes tyto evidentní rozdílnosti jsou však zcela ve shodě ohledně společného úsilí o scientia generalis, jež rozumně odvozuje všeobjímající celek poznání ze společného základu.²³¹ Detailněji než v případě Descarta se Komenský dotkl Mersenna²³² a Leibnize,²³³ jež s ním byli spřízněni v harmonicko-syntetickém duchu, přičemž vůbec nejbližší Komenskému mezi velkými barokními filosofy byl právě Leibniz, jehož hlavním životním plánem bylo zrovna jako v případě Komenského položit základy jednotné, rozumové organizaci lidstva vytvořením „scientia generalis“ a „characteristica universalis“ (jednotný logicky formulovaný jazyk a písmo), založením vědeckých společenství, reformou a reorganizací výuky, harmonickou syntézou rozličných vědních oborů a protichůdných stanovisek, spojením křesťanských konfesí, usmířením vědy a náboženství. Ve svých pochvalných výročích se Leibniz odkazuje především na Komenského encyklopedické a pansofické snahy, nezapomíná však ani na Komenského didaktické dílo, úsilí irénické a přání jednotného světového jazyka. Pokud jde o úsilí o dosažení uniformního světového jazyka, Leibniz píše: „Znám pouze jednoho spisovatele, vysoce významného člověka [Komenského], který tužil stejný plán. Moji přátelé mi k tomuto ukázali jeden důležitý úryvek, kterému neporozuměli dříve, dokud jsem s nimi nepromluvil o svém záměru.“²³⁴ Leibniz přichází

²³⁰ Srov. Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 254–255.

²³¹ Srov. tamtéž, s. 258. K detailnější komparaci děl a filosofických přístupů Komenského a Descarta viz tamtéž, s. 255–258; později zejména přínosná studie J. Patočky „Descartes a Komenský – jejich vztah ve světle nových nálezů“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 3, c. d., s. 334–364.

²³² Blíže viz Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 258–259.

²³³ Viz např. Hecht, H., „Die Handschriften des Leibnizenschen Gedichtes auf Johann Amos Comenius“, *Comenius-Jahrbuch* 1, 1993, s. 83–89; Hecht, H., „Der junge Leibniz über Johann Amos Comenius. Eine Laudatio in Versen“, in: W. Korthaase, S. Hauff, A. Fritsch (eds.), *Comenius und der Weltfriede*, Deutsche Comenius-Gesellschaft, Berlin 2005, s. 377–390.

²³⁴ C. I. Gerhardt (ed.), *Die philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz*, 7. Bd., Weidmann, Berlin 1890, s. 12 (poznámka).

s vlastním plánem racionálního znakového jazyka či znakového písma, jejíž symboly zároveň zobrazují, ztvárňují logické vztahy, a to v přímé souvislosti s principem Komenského učit se řeči a věcem současně a se snahou propojit *Janua linguarum* s *Janua rerum*.²³⁵

D. Mahnke se ve své další analýze zaměřuje k filosoficky významným Komenského dílům a snaží se odhalit, nakolik se v nich opravdu uskutečnil ideál matematicky uspořádané universální vědy, jenž je charakteristický pro barokní universalismus. V Komenského snahách zformulovat a znázornit nekonečnou rozličnost a pestrost věcí za pomoci jediného řádu, uspořádání, jak se tomu děje např. v jazykové učebnici *Janua lingvarum*,²³⁶ v níž je tisíc vět zorganizováno a utříděno do sta kapitol, evokuje v Mahnkem přesný výraz ducha racionalismu, jenž lze vyzorovat v Descartově geometricky stylizované přírodní filosofii. Komenský věří, že svou malou věcnou encyklopedii může zdokonalit tak, že uvede bohatý, hojný obsah do přísné matematické jasnosti a přehlednosti. Komenský ale k opravdovým základům Descartova myšlení neproniknul a omezil se na aritmetické klasifikování. Mahnke se o Komenského zalíbení v matematickém členění vyjadřuje jako o „primitivním“ a jeho pozdější aritmetické uspořádání školních učebnic pak považoval za nadměru drastický projev barokního ducha.²³⁷

Podle Mahnkeho je aritmetická architektura zmíněných školních učebnic očividně dosti ledabylým formováním jejich obsahu, který v sobě zahrnuje veškeré jazykové a věcné školní znalosti, avšak jedná se zde o první pokus uvést poznání reality do jasného, přesného, určitého, třebaže pouze docela vnějšího pořádku, řádu. Druhý pokus provedený v přírodovědné učebnici *Physicae synopsis*²³⁸ proniká poněkud hlouběji, chce totiž reálné ne pouze číselně vtěsnat do nějakého schematu, nýbrž je samotné racionalizovat. Komenský v předmluvě k *Physicae synopsis* požaduje, aby tři principy poznání (smysly, rozum, Písmo) byly harmonicky propojeny.²³⁹ Při skutečném zrealizování „fyziky“ však indukce ze

²³⁵ Srov. Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 258–260. Dále viz Leibniz, G. W., „Judicium, De Scriptis Comenianis, D. Hesenthalero Professori quondam Tubingensi, inscriptum“, in: L. Dutens (coll.), *Gothofredi Guillelmi Leibnitii Opera omnia*, Tomus 5, Fratres de Tournes Genevae 1768, s. 181–182.

²³⁶ Komenský, J. A., *Janua lingvarum reserata sive Seminarium lingvarum et scientiarum omnium* (...), in: *Dílo Jana Amose Komenského* 15/1, Academia, Praha 1986, s. 261–301.

²³⁷ Srov. Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 262. Srov. také Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 281–282. D. Mahnke na stejném místě ukazuje, že zálibu v aritmetické architektuře lze nalézt také v dalších Komenského učebnicích, např. v třídní *Eruditio scholastica* (*Vestibulum, Janua, Atrium*).

²³⁸ Komenský, J. A., *Physicae ad lumen divinum reformandae synopsis* (...), in: *Dílo Jana Amose Komenského* 12, Academia, Praha 1978, s. 71–175.

²³⁹ D. Čyževskij ve svém úvodu k *Panaugii* píše, kterak Komenský ve skutečně barokní kompoziční výstavbě nakládá s nádherně formulovanými a přesce někdy ne zcela přesvědčivými schematickými trojitými členěními

smyslové zkušenosti a autorita zjevení ustupují do pozadí. Komenský sice stále znovu odkazuje na jednotlivosti, nicméně celkově předkládá a poskytuje racionální a deduktivní systém. Komenský požaduje, aby byla příroda ve fyzice představována a znázorňována jako matematický systém, a sice jako nutný a nevyhnutelný řetězec důvodů (rationes) a důsledků, příčin (causae) a následků a jako řád (ordo), který se uskutečňuje nejvyšším rozumem (summa ratione fiat), protože je uspořádán nejvyšší moudrostí a trvale uložen do věcí jako neměnný zákon (conglobata et artificio contexta).²⁴⁰

Typický výraz racionálního universalismu barokní filosofie Mahnke spatřoval však na jiných místech Komenského *Fyziky*. Komenský v duchu barokního racionalistického universalismu přetransformoval např. paracelsovské učení o spiritus, což hraje ústřední roli v jeho pojmání a pochopení přírody. Zatímco paracelsisté přisuzovali každé živé bytosti individuálního, vlastního archea neboli přirozenou vnitřní sílu, v Komenského systému je místo pouze pro jednoho univerzálního ducha nebo společnou duši světa, která je původcem a vodítkem všeho, co se v přírodě děje. Komenský tak dává paracelsovské individuální nauce o archeovi universální význam, v Komenského pojetí je duše světa kompaktní silou, jejímž úkolem je vše racionálně organizovat na základě všeurčujících božských idejí. Světová duše vnuká hmotě život a funguje jako skutečné perpetuum mobile, neboť je neúnavně aktivní; zároveň je díky ní dosaženo styčnosti a kontinuálnosti vesmíru. Tvárná síla neboli vis plastica vštěpuje doposud neztvárněnému světu konkrétní podobu naprosto odpovídající božským idejím, tedy na podkladě prvotního a jediného vzoru božského světa (archetypus) racionálně a smysluplně formuje a buduje antitypus skutečného světa v jeho nikdy nekončící různorodosti. Vše na světě se děje s dokonalým pořádkem a účelností. Když Komenský hovoří o světě jako o stroji, o přírodě jako o racionálně sestrojeném mechanismu, o mechanismu ve vyučování, vždy má na mysli nejen příčinný, nýbrž také finální, konečný smysl. U Komenského se tímto způsobem manifestovala nejen matematická, nýbrž zejména teleologická racionalita. S ohledem na to Mahnke demonstruje, že Komenský měl rozhodně blíže k teleologicko-organistickému směru barokního racionalismu, jehož reprezentanty jsou v kontrastu s Descartem, Hobbesem a Spinozou Herbert z Cherbury, platonikové Henry More (1614–1687) a Ralph Cudworth (1617–1688), a řadí se sem také Leibnizova panvitalistická nauka. Mahnke si na závěr tohoto tématu posteskl, že harmonické organicko-teleologické proudění

(triádami). Srov. Čyževskij, D., „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“, in: Comenius, J. A., *Panaugia* (edice *Slavische Propyläen* 48), D. Čyževskij (ed.), Wilhelm Fink, München 1970, s. 6.

²⁴⁰ Srov. Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 264–265.

racionálního universalismu bylo ve srovnání s jednostranným myšlenkovým proudem matematickou-kauzálním Descarta, Hobbese a Spinozy v historii filosofie zcela přehlíženo.²⁴¹

Komenského přírodní filosofická nauka o universálním rozumu je však pouze zvláště propracovanou částí mnohem obsáhleji koncipované, avšak nedokončené myšlenkové struktury – všemoudrosti, pansofie. Komenského pansofie je propracováním a rozpracováním nosné myšlenky malé věcné encyklopedie *Janua lingvarum*, a totiž stejným stylem jako z malého počtu hlásek spojováním, sdružováním, souhrou vyvstává všechna kvantita slov a z větné, skladební spojitosti řeč, tak i svět produkuje konečný počet zákonitostí a způsobů rozdílů. Primárním posláním pansofie je tak v první řadě rozbor skutečnosti až do jejích nejposlednějších součástí a následně kompozice, skladba veškerenstva na základě těchto několika fundamentálních pojmů. Že lze vytěžit tyto základní elementy, ze kterých je odvozeno a vydedukováno vše ostatní, to je zapříčiněno všeprostupujícím vztahem paralelnosti a harmonie, který dominuje mezi věcmi, pojmy a slovy. Komenský předpokládal, že jakmile bude takto soudržnými a konzistentními hranicemi rozumu svázána rozmanitost věcí, vynoří se skrze všeobecnou harmonii čistá pravda věcí, jež je utajená, nepřemožitelná a nedotknutelná. Mahnke tak ukazuje, že ačkoli si Komenský počínal jinak než exaktně vědecky tendující racionalisté, přesto dosáhl ideálu konstruktivního racionalismu barokní filosofie, *mathesis universalis*. Kombinací platonských a aristotelských myšlenek dosáhl pojetí universální moudrosti, husserlovsky řečeno definitivního systému.²⁴²

Jak bylo právě řečeno, Mahnke upozornil na to, že poznatkový vzor, k němuž směřuje Komenského koncepce *philosophia prima* a *janua rerum*, je idea „definitivní rozmanitosti“, myšlenka finitismu, jež byla aplikována také některými moderními matematiky a explicitně vyjádřená Edmundem Husserlem v prvním svazku *Logických zkoumání*. Díky tomu zřetelně vidíme, jak úzce je Komenský propojen s matematizujícími vědeckými postupy a ideálními vzory své doby, tak těsně, že se tím jeho pansofie ocitá v pozoruhodném, až neúnosném napětí, které se jeví téměř jako „flagrantní kontradikce“. Tedy jestliže byla základem a výchozím bodem veškerého pansofického uspořádání nekonečná jednota, jež nemůže být vypotřebována žádným lidským pojmem a k níž se lze prostřednictvím poznání do nekonečna

²⁴¹ Srov. Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 266–269. Srov. také Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 282. Srov. také Schifferová, V., „Philosophische Aspekte der Comeniologie D. Tschizevskijs“, c. d., s. 345.

²⁴² Srov. Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 270–272. Srov. také Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 282–283. Viz také Husserl, E., *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, sv. 1, Max Niemeyer, Halle an der Saale 1913, § 72.

přisouvat a přibližovat, pak lze jen velice obtížně vysvětlit, jak je naše poznání schopno dosáhnout a dopracovat se geometrické jistoty a definitivnosti, jak může být opřeno a podloženo nezdolatelými jistotami, jak může následovat finitistický ideál. Jan Patočka jednak ukazuje, že odpověď můžeme nalézt již ve spisech *Pansophiae prodromus* a *Dilucidatio pansophiae*, jednak doplňuje, že tato odpověď slouží zároveň jako vysvětlení poměru mezi teologickou a filosofickou komponentou pansofie.²⁴³ „Pansofie nemá být toliko úhrn vědění světského; je pansophia Christiana, určená pro tento i onen život svět; má být syntézou všech tří základních, universálních knih.“²⁴⁴ J. Patočka dodává, že zde nemluvíme o syntéze mechanické, neboť Komenský se pevně drží myšlenky, „že lidské vševědění je vědoucí nevědění“. Komenského pansofie má být naprosto jednotná a jako taková má unifikovat i filosofii s teologií. Musíme v této souvislosti držet na zřeteli, že Komenského teologie je zcela úplně spekulativní teologií, jejíž fundament tvoří pojem nekonečné jednoty, a tady propojení teologie s filosofií nereflektuje propojení pravd zjevených, smyslových a racionálních, nýbrž zejména filosofický program o relaci mezi nekonečnem a konečností. Zcela všechno poznání konečné je nakonec přípravou, parabolou, paralelou poslední nekonečné pravdy. Komenského pansofii tedy představuje docta ignorantia, jež se recepcí finitistického vědního ideálu, rozpracováním ideje alphabeta rerum a prima philosophia nikterak nevytratila, nýbrž pouze upřesnila. Poučená nevědomost vyžaduje vždy konkrétní konečný základ, který následně relativizuje a převyšuje. Takové je poslání Komenského finitistického vědního ideálu, jenž neztělesňuje poslední pravdu samotnou, nýbrž je její obdobou a ikonou.²⁴⁵

Barokní charakter Komenského myšlení shledává Mahnke zvláště významně v architektonickém uspořádání spisu *Conatuum pansophicorum dilucidatio*, který předkládá nárys křesťanské pansofie, v níž má být vše přesně zorganizováno v universálním uspořádání. Komenský se zde nechal inspirovat mystickým viděním proroka Ezechiela pojednávajícím o znovuvybudování Šalamounova chrámu. *Pansophia christiana* je v *Dilucidaci* vyobrazena za pomoci *Chrámu moudrosti*, jenž je rozdělen na sedm částí. Tento Komenského počín Mahnke pokládá za myšlenkový chrám v duchu nejhonosnější barokní architektury. Tvořivý

²⁴³ Srov. Patočka, J., „Základní filosofické myšlenky J. A. Komenského v souvislosti se základy jeho soustavného vychovatelství“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 3, c. d., s. 171.

²⁴⁴ Tamtéž, s. 171.

²⁴⁵ Srov. tamtéž, s. 171–172.

architektonický duch baroka lze podle Mahnkeho nalézt také v rozvržení díla *Pansophiae diatyposis*.²⁴⁶

Mahnkeho práce přispěly výraznou měrou ke zhodnocení filosofie Komenského a vynesly na světlo, že Komenský byl nejvýraznějším představitelem barokního universalismu před Leibnizem. Mahnke předložil převratnou a působivou strukturní analogii mezi myšlením objektivních racionalistů Descarta, Mersenna, Komenského, Leibnize. Ve svých pracích dále definuje a určuje okolnosti, za nichž metody „analogie“, které Komenský užívá a aplikuje, jsou nejen pevné a spolehlivé, nýbrž i právoplatné. Ukázal také charakteristický finitismus Komenského pojetí vědění, jenž je stavebním principem synkritické metody, a spatřoval těsnou kontinuitu mezi Komenského finitismem a „definite Mannigfaltigkeit“ moderních teoretiků, dále zpozoroval, že „inductio quaedam“ *Prodromu*²⁴⁷ není vyjádřením indukce v tom smyslu, v jakém je uplatňována v přírodních vědách a v neposlední řadě vytyčil prostředkující členy (Bisterfeld a Weigel), jež zprostředkovali Komenského myšlenku „abecedy věcí“ mladému Leibnizovi, který ji dodal universální povahu (*characteristica universalis*). Tímto počinem dal Mahnke své vyjádření těm, jež měli tendenci odmítat a negovat veškerý Komenského vliv na Leibnize.²⁴⁸ Mahnke vysoce oceňoval také výstavbu pansofického systému, jak je vykreslena v textu *Centum dialogi pansophiae*.²⁴⁹ Mahnke tedy

²⁴⁶ Srov. Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 61–62, 64. Srov. také Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 283–284.

²⁴⁷ Komenský, J. A., *Předchůdce vševědy*, § 63, přel. J. Kyrášek, in: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského* 5, s. 277.

²⁴⁸ Jak to učinil např. Konrad Bittner ve své studii „J. A. Comenius und G. W. Leibniz“, *Zeitschrift für slavische Philologie* 6, 1929, č. 1–2, s. 115–145; „J. A. Comenius und G. W. Leibniz. Teil 2“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 7, 1930, č. 1–2, s. 53–93. Jan Patočka poukazuje, že Bittnerovu stať ve své recenzi vcelku souhlasně přijal A. Koyré, který však pracuje s možnou příbuzností Komenského myšlenky universálního vyučovacího umění a „monadickým zrcadlem“ universa. Koyré, A., „K. Bittner, J. A. Comenius und G. W. Leibniz“, *Germanoslavica. Vierteljahrsschrift für die Erforschung der germanisch-slavischen Kulturbeziehungen* 1, 1931, s. 324 nn. Srov. Patočka, J., „Přítomný stav bádání o Komenském“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 2, c. d., s. 52.

Jak Mahnke píše Čyževskému v jednom ze svých dopisů, seznámil se s Bittnerovou stať až po dokončení své studie o barokním universalismu Komenského. Srov. dopis D. Mahnkeho D. Čyževskému z 18. 4. 1935, in: Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, c. d., s. 219.

²⁴⁹ Komenský, J. A., *Centum dialogi pansophiae*, in: Kvačala, J. (ed.), *Korrespondence Jana Amosa Komenského. Listy Komenského a vrstevníků jeho. II. Zprávy o životě jeho ze současných pramenů. Menší latinské spisky některé*, Česká Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1902. s. 295–300.

ještě před nálezem hallských rukopisů představil a interpretoval Komenského dílo jako mimořádnou a obdivuhodnou práci konstruktivního racionalismu a neortodoxní teologie.²⁵⁰

Věra Schifferová konstatuje, že Mahnkeho v mnoha ohledech průlomové úvahy o barokním charakteru Komenského filosofického uvažování o směřování barokního myšlení se neobešly bez jistých simplifikací a ideologizací. Bezpochyby však připravily tvůrčí materiál a často i nosnou půdu nejen pro Patočkův komeniologický výzkum.²⁵¹

²⁵⁰ Srov. Patočka, J., „Přítomný stav bádání o Komenském“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 2, c. d., s. 51–52. Srov. také Patočka, J., „Názory na filosofii Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 3, c. d., s. 17.

²⁵¹ Srov. Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 284.

3.3. Komenský v díle Dmytra Čyževského

Čyževskij přijal Mahnkeho studii o Komenského barokním universalismu²⁵² vcelku příznivě, což vyznívá také z výše zmíněné recenze, kterou této studii věnoval. Čyževskij pevně doufal, že tato práce napomůže rozptýlit mlhu předsudků tradovaných o Komenském a byl přesvědčen o tom, že by tak neměla uniknout pozornosti slovanských komeniologů. Studie se však do centra komeniologického soustředění přece jen nedostala, neboť Mahnkeho politické pochybení²⁵³ v kombinaci s politickou situací v Československu po roce 1948 – Mahnkeho vyobrazení baroka a důraz na mystiku v souvislosti s Komenským nebyl po druhé světové válce přijat marxisty z ideologických důvodů – měly za následek, že Mahnke byl coby kontroverzní historik filosofie ignorován a mlčky přecházen. Jak zdůrazňuje Věra Schifferová, i v tomto Mahnkeho případě jsme svědky, kterak ideologie totalitních režimů 20. století negativně ovlivnily osud díla, když způsobily nepřijetí jak Mahnkeho samotného, tak jeho komeniologického výkladu.²⁵⁴ Také Jan Patočka poukazuje na to, jak Mahnkeho politické selhání znevážilo význam a důležitost jeho práce.²⁵⁵ J. Patočka však otevřeně deklaruje Mahnkeho komeniologické studie za jeden z význačných zdrojů svého bádání, a to i navzdory tomu, že byl Mahnke v Československu účelně přecházen – jednak kvůli spojitosti s národním socialismem, jednak kvůli svému pojetí Komenského zdůrazňujícímu baroknost a vliv mystiky, které bylo v rozporu s představami marxisticko-leninských ideologů apelujících v dějinách myšlení na údajnou pokrokovost a modernost.²⁵⁶

²⁵² Čyževskij, D., „Dietrich Mahnke: Der Barock Universalismus des Comenius“, c. d.

²⁵³ D. Mahnke v listopadu 1933 veřejně podpořil Hitlerův požadavek, aby Německo vystoupilo ze Společnosti národů, čímž dal Hitlerovi svůj závazek (spolu s Martinem Heideggerem, Arnoldem Gehlenem, Hansem-Georgem Gadamerem a dalšími). V roce 1934 se pak stal členem SA, která přináležela k nacistické straně (NSDAP). Srov. Leaman, G. R., *Contextual misreadings: the US reception of Heidegger's political thought* (disertační práce), University of Massachusetts, 1991, s. 78; Leaman, G., *Heidegger im Kontext: Gesamtüberblick zum NS-Engagement der Universitätsphilosophen* (edice *Ideologische Mächte im deutschen Faschismus* 5), Argument, Hamburg 1993, s. 107.

²⁵⁴ Srov. Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, c. d., s. 215–216.

²⁵⁵ V souvislosti s odezvou Mahnkeho myšlenek u nás upozorňuje Jan Patočka, že došlo k jejich znevážení spjatém s nešťastným politickým postojem vyjádřeném v Mahnkeho článku „Wechselwirkungen in der Geistesgeschichte Mittel-Europas“, *Das innere Reich* 5, 1938, s. 1070–1086. Srov. Patočka, J., „Přítomný stav bádání o Komenském“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 2, c. d., s. 51. K výkladu této Mahnkeho studie, k jeho politickým názorům, vztahu k národnímu socialismu viz Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, c. d., s. 266–272.

²⁵⁶ Srov. Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, c. d., s. 217.

Čyževskij v recenzi zvláště vyzdvihoval tu část Mahnkeho studie, v níž autor velice zdárně a přesvědčivě vyvrací zjednodušený a filosoficky nekorektní pohled na Komenského jako empirika či sensualistu, který byl zejména v pedagogickém prostředí hojně rozšířen. Zároveň také jeho přesný a pečlivý výklad Komenského přirozené pedagogiky (to Čyževskij dokládá na několika příkladech). Čyževskij potvrzuje, že v charakteristice Komenského konstruktivního racionalismu je nepochybně správně vidět jedna strana Komenského světónázoru. Avšak v tomto momentě počínají podle Čyževského vyvstávat nedostatky Mahnkeho duchaplné studie, neboť Čyževskij je přesvědčen, že universalismus baroka není za žádných okolností tak jednostranně racionalistický, matematický či konstruktivní, jak ho vykresluje D. Mahnke (Čyževskij na okraj poznamenává, že tento jednostranný pohled je ostatně silně oslaben a zjemněn samotným autorem v závěrečné kapitole). Čyževskij tedy považoval celkový Mahnkeho obraz Komenského – konstruktivního racionalisty za příliš jednostranný. Zastával stanovisko, že Mahnke skutečně a správně zachytil pouze jednu stránku Komenského světónázoru a nevěnoval důkladnější pozornost mystické (teosofické) linii vývoje moderní filosofie. Čyževskij odhaluje, že dokonce i tam, kde Mahnke poukazuje na mystické prvky v díle Komenského (filosofie jazyka spřízněná s J. Böhmem a rosikruciany), interpretuje Komenského světónázor pouze jako volné propojení dvou různorodých duchovních proudů, mystického a racionalistického. Mahnke však už podle Čyževského ztrácí ze zřetele závažnost skutečnosti, že oba tyto myšlenkové proudy tvoří ve vývoji moderní filosofie organickou, účelně uspořádanou jednotu a že i největší racionalisté byli ovlivněni mysticismem. Podle Čyževského nelze správně uchopit směr filosofického vývoje moderní doby, opomíjíme-li takové myslitele jako Paracelsus (1493–1541), Valentin Weigel (1533–1588), Jacob Böhme (1575–1624) či Friedrich Christoph Oetinger (1702–1782). Také upozorňuje na to, že charakteristiky barokní filosofie získané na základě Galileových, Descartových nebo Leibnizových rozborů se rozhodně nehodí např. na Jacoba Böhma či Angeluse Silesia. Nestačí tedy najít mystické prvky u Leibnize a Spinozy (či, jak v Mahnkeho studii uvedeno, Mersenna a Malebranche), neboť filosofa, pansofa a pedagoga Komenského nelze pochopit bez Komenského teologa a náboženského básníka. Čyževskij připomíná, že velké množství myšlenek příznačných jak pro Komenského, tak pro jeho současníky racionalisty, má mystický původ²⁵⁷ (např. myšlenka mikrokosmu²⁵⁸ nebo

²⁵⁷ V roce 1957 byla v *Acta Comeniana* uveřejněna stať F. Hofmana pojednávající o principech a hlediscích německé komeniologie, jež se o tomto mystickém původu vyjadřuje s jakýmsi pohrdáním. „Mystickou koncepcí zastupoval např. halský slavista D. Čyževskij. V rozličných statích a recenzích do omrzení kritizoval

Leibnizova scientia generalis a characteristica universalis, jež se v určitých bodech dotýkají Komenského pansofie). Čyževskij zdůrazňuje, že jistě není náhoda, že základy pro slovo „pansofie“ byly položeny právě v mystice. Tuto skutečnost připouští ve své studii sám Mahnke, aniž by se touto otázkou hlouběji zabýval. Mahnke bere na vědomí souvislost s mystikou, pokud jde o Komenského filosofii jazyka, naopak však zakrývá zjevné souvislosti, když spojuje mystické „osvícení“ s racionalistickým „osvícenstvím“. Tedy schematismus, paralelismus a striktní matematické strukturování Komenského děl nás nikterak neopravňují k omezení Komenského vztahu k mystice. Nicméně i přes tyto výhrady Čyževskij nepopřel spřízněnost Komenského s významnými filosofy 17. století (Descartem, Spinozou, Leibnizem), co více, považoval Komenského za duchovního otce některých významných prvků současné filosofie.²⁵⁹

Mahnke však některé kritické poznámky, které Čyževskij uvádí ve své recenzi, zcela nepřijal, neboť byl přesvědčen, že Čyževskij výklad některých jeho stanovisek zkreslil a překroutil. Mahnke v dopise Čyževskému píše, že souhlasí s formulací, že Komenského racionální filosofie nemůže být správně pochopena bez její mystické religiozity, avšak dále argumentuje, že mystickou složku Komenského filosofie nijak neopomíjí, že také on detailněji uvažuje nejen o proudu racionalistickém, nýbrž také mystickém. Aby podložil své argumenty, odkazuje na svou studii o Komenského barokním universalismu, kde se snaží ukázat, kterak také Komenského racionalistické plány lidského a světového uspořádání mají svůj původ v náboženském mysticismu a chiliasmu či kterak Komenského *Cesta světla* tvoří přechod mezi mystickým pojetím světla a teorií osvícení v novoplatonismu k čistě racionálnímu duchu osvícenství. Z tohoto důvodu explicitně označuje Komenského filosofii

pozitivistické pojetí *Komenského* a zdůrazňoval zrod komeniánského myšlení z ducha mystiky.“ Hofmann, F., „Grundlagen und Perspektiven deutscher Comeniologie“, *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského* 16, 1957, s. 26–30, zejm. s. 28. J. Patočka o tom informuje D. Čyževského v jednom ze svých dopisů, přičemž ho ujišťuje, že se zaslouží o otištění textu, kde bude příkoří učiněné v Hofmanově stati alespoň částečně napraveno. Tak učinil ve stati „Nad komeniologickou prací Dmytra Čyževského“, c. d. Avšak, jak J. Patočka pokračuje ve svém dopise, kdyby se mu Čyževského mystický přístup očistit nepodařilo, byl rezolutně odhodlán rezignovat na účast v redakci *Acta Comeniana*. Srov. Dopis 1/57, Jan Patočka Dmytrovi Čyževskému, Praha 14. 7. 1957. In: V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), *Korespondence s komeniology II*, c. d., s. 31.

²⁵⁸ Čyževskij se ptá, zda ostatně nesouvisí Spinozovo učení o paralelnosti mezi „ordo et connexio rerum“ a „ordo et connexio idearum“ s touto myšlenkou? Srov. Čyževskij, D., „Dietrich Mahnke: Der Barock Universalismus des Comenius“, c. d., s. 209.

²⁵⁹ Srov. Čyževskij, D., „Dietrich Mahnke: Der Barock Universalismus des Comenius“, c. d., s. 208–210. Srov. také Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, c. d., s. 217.

Po Mahnkeho tragické smrti napsal Čyževskij v roce 1939 také nekrolog, v němž shrnul Mahnkeho vědecké zásluhy. Čyževskij, D., „Zum Ableben von Prof. Mahnke“, *Oberhessische Zeitung*, 28. 7. 1939, s. 1–2.

jako sekularizovanou religiozitu či racionalizovaný mysticismus.²⁶⁰ Nutno podotknout, že Čyževskij tato označení neakceptuje, stejně jako formulaci týkající se *Via lucis*.²⁶¹ Mahnke v dalším dopise doplňuje, že když píše o sekularizované religiozitě a racionalizovaném mysticismu, nechce tím říci, že Komenského mystika je zcela racionalizována a náboženství zcela sekularizováno, nýbrž že Komenský byl primárně a především náboženským mystikem a že dokonce i ty komponenty jeho myšlenkového světa, jež se tak či onak napřahují k racionalismu a osvícenství, jsou pouhými přeměnami či obměnami původních mysticko-náboženských myšlenek, plánů, pojmů.²⁶² Jak však Mahnke dodává, jeho studie je zaměřena především ke Komenského vztahu s konstruktivním racionalismem baroka, neboť toto téma bylo do té doby naprosto přehlíženo.²⁶³

Korespondence mezi Mahnkem a Čyževským promlouvá tedy především o vzájemném upřesňování některých hledisek, která oba autoři ve vztahu ke Komenskému zastávají. I přes uvedené drobné sekundární rozdílnosti, jež panují mezi názory obou autorů, Čyževskij výslovně uvádí: „(...) shoda našich názorů se zdá být téměř úplná“.²⁶⁴ Jak již bylo zmíněno výše, Čyževskij zde naráží především na propastný rozdíl mezi jejich společnými formulacemi a tvrzeními obsaženými v české komeniologické literatuře.

D. Čyževskij se snaží prozkoumat nově získaný komeniologický materiál a formulovat na základě jemu dostupných publikací některé možné výsledky. Čyževskij na úvod uvádí, že když v roce 1932 vyšla nejkomplexnější a nejobsažnější biografie o Komenském,²⁶⁵ mohla být do jisté míry považována za finální kámen rozsáhlé budovy, jež byla v průběhu čtvrtstoletí vybudována především úsilím Jána Kvačaly. Čyževskij ukazuje, že ačkoli se nejprve zdálo, že po Kvačalových dlouholetých badatelských cestách po Evropě a mnohaletém výzkumu bude vskutku obtížné vypátrat další zásadní Komenského rukopis, došlo v druhé čtvrtině 20. století v komeniologickém oboru k obrovskému pokroku. Na jedné straně tu byl objev několika významných rukopisů, na straně druhé obrovský posun, průlomová změna v celkovém náhledu a vnímání Komenského. Čyževskij si stojí za tím, že

²⁶⁰ Srov. dopis D. Mahnkeho D. Čyževskému z 18. 4. 1935, in: Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, c. d., s. 220.

²⁶¹ Dopis D. Čyževského D. Mahnkemu z 27. 4. 1935, in: tamtéž, s. 221.

²⁶² Srov. dopis D. Mahnkeho D. Čyževskému z 27. 4. 1935, in: tamtéž, s. 223.

²⁶³ Srov. dopis D. Mahnkeho D. Čyževskému z 18. 4. 1935, in: tamtéž, s. 219–220.

²⁶⁴ Dopis D. Čyževského D. Mahnkemu z 27. 4. 1935, in: tamtéž, s. 221. Viz také Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, c. d., s. 148.

²⁶⁵ Novák, J. V., Hendrich, J., *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*, c. d.

s konečným hodnocením Komenského je nezbytné počkat na vydání nově nalezených rukopisů, avšak předjímá, že čerstvá evaluace Komenského veškerého filosofického výkonu stěží překoná závěry, jež poskytl D. Mahnke. Čyževskij při svém výzkumu nových objevů, dostupných prací a stanovení výsledků pracuje s literaturou velice souhrnně a systematicky, když ji rozděluje do následujících šesti skupin: 1. texty Komenského děl (rukopisy, tisky, nová tištěná vydání), 2. biografie, 3. všeobecné práce o Komenském, 4. jednotlivé problémy, 5. jednotlivá Komenského díla, 6. postavení Komenského v duchovních dějinách (jeho vztah k minulosti a současnosti, jeho vlivy na další generace, další témata jako např. historie bádání o Komenském).²⁶⁶

Pokud jde o první skupinu, o texty Komenského děl, Čyževskij se domnívá, že rukopisné nálezy jsou dalece významnější než ty tištěné, avšak připouští, že i mezi tištěnými texty existuje jak několik neznámých vydání, tak zcela neznámé texty, z nichž některé úspěšně doplňují rukopisné objevy, jiné jsou závažné pro textové úpravy. Mezi novými tištěnými vydáními jsou však i taková, která mají vědecký význam. Mluví-li Čyževskij o nově objevených rukopisech, pak na prvním místě samozřejmě uvádí význačnou skupinou rukopisů, jež objevil jak Stanislav Souček, tak Čyževskij sám.²⁶⁷ Mezi novými rukopisy dále uvádí *Umění kazatelské*²⁶⁸ nebo výtah ze ztracené části *Amphitheatra universitatis rerum*.²⁶⁹ Ukazuje, že bez významu nezůstávají ani opisy Komenského tištěných spisů, ačkoli tyto kopie zpravidla nemají pro utváření textu hlubší důležitost a poskytují pouze dalekosáhlé

²⁶⁶ Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 19, 1947, č. 2, s. 411. Čyževskij je přesvědčen, že nezemřel-li by D. Mahnke předčasně při dopravní nehodě, s největší pravděpodobností by předložil komplexní práci o Komenském.

²⁶⁷ O Součkových a Čyževského objevech bude podrobně pojednáno níže na s. 133–160.

²⁶⁸ Toto dílo vydal na základě neznámého rukopisu v roce 1823 Josef Liboslav Ziegler, *Umění kazatelské*, Martin Neureutter, Praha 1823. O autorství Komenského jsou však pochyby, viz Hendrich, J., „Pochází *Umění kazatelské* skutečně od Komenského?“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 13, 1932, s. 87–92. Stanislav Souček nás informuje, že mohl koupit opis díla z roku 1807 (originál pochází z roku 1651) pro brněnskou Zemskou knihovnu od venkovského evangelického faráře Josefa Gerži, jež rukopis roku 1807 přepsal, in: *Komenský jako theoretik kazatelského umění*, Česká akademie věd a umění, Praha 1938, s. 167. Knihovna Husovy fakulty v Praze později obdržela další kopii téhož díla od téhož písaře. S. Souček vypátral, že brněnský rukopis je kopií rukopisu pražského. Zároveň podrobil celý text podrobné analýze.

²⁶⁹ Výtah pasáže si roku 1684 zapsal Kryštof Bernard Skrbenský z Hříštvě a Šenova (1615–1686). Tento rukopis byl objeven českým jazykovědcem a slavistou Antonínem Frintou v Těšíně, viz Frinta, A., „Stará bohemia v Těšíně“, *Časopis Musea království Českého* 93, 1919, s. 81–88, 256–263. Jelikož *Amphitheatrum* představuje zásadní krok ve vytváření Komenského encyklopedických pokusů, S. Souček Skrbenského výtah důkladně posoudil ve dvou statích: „Výtah K. B. Skrbenského z neznámého jinak dílu spisu Komenského ‚Amphitheatrum universitatis rerum‘“, *Časopis Matice moravské* 49, 1925, s. 224–244; „K výtahu K. B. Skrbenského z neznámého jinak dílu spisu Komenského ‚Amphitheatrum universitatis rerum‘“, *Český časopis historický* 31, 1925, s. 337–356.

svědectví o popularitě Komenského spisů.²⁷⁰ Zaměřuje-li se Čyževskij na nové nálezy již vytištěných Komenského děl, ukazuje, že nejdůležitější jsou zcela jasně ty z nich, jež doplňují a dotvářejí rukopis *Obecné porady*.²⁷¹ Hovoří však také o dalších svých objevech Komenského spisů²⁷², o nález, jenž učinil Antonín Škarka²⁷³ a dalších bibliografických

²⁷⁰ Viz Souček, S., „Nový Komenský“, *Naše věda* 12, 1931, s. 161. Čyževskij upozornil také na dva starší rukopisy, a to německý překlad francouzského memoranda o Komenském, jež našel J. Kvačala v Paříži a v Aix-en-Provence a rukopisný německý překlad ženevského vydání vizí Kristiny Poniatowské. K těmto nálezům podrobněji viz také Čyževskij, D., „Několik drobných komenian“, *Slovo a slovesnost* 8, 1942, č. 1, s. 35–36. Čyževského knihovna obsahuje také pozdní opis *Smutného hlasu*, jež byla pořízena roku 1889 v Čáslavi z berlínského vydání z roku 1757.

Otakar Odložilík publikoval fragment neznámého raného pansofického spisu (pravděpodobně z roku 1637) a vybavil ho poučným úvodem, in: „Z pansofických studií J. A. Komenského. Kritická studie o zlomku dosud neznámého pansofického spisu“, *Časopis Matice moravské* 52, 1928, č. 1–2, s. 125–198; samostatné vydání téže studie vyšlo také v Brně roku 1928. Zde jsou vydány také dva Komenského dopisy Samuelu Hartlibovi a jeden dopis, jejímž adresátem je A. G. de Sancto Amando. O. Odložilík publikoval také dva Komenského dopisy Ernstu Andreae, in: „Dva listy Komenského gdanskému kazateli Arn. Andreae“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 3–6. Robert Fitzgibbon Young zase našel Komenského dopis věnovaný curyšskému profesorovi J. J. Ottovi.

²⁷¹ Tyto nálezy učinil D. Čyževskij v hlavní knihovně hallského sirotčince. Nejprve se objevují některé tištěné listy foliového vydání vytištěného v roce 1656 v rukopisu pansofické práce. Uvnitř *Pansofie* se nachází jeden tištěný list, na němž je vytištěn začátek jejího úvodu. Začátek *Panorthosie* tvoří druhý, větší fragment, kde můžeme nalézt 30 listů, které obsahují 4 stránky a 112 sloupců textu a sahají až k osmé kapitole. Ručně psaný text však začíná až na konci 17. odstavce desáté kapitoly. Srov. Čyževského texty uvedené výše, v pozn. 60–63. Již J. Kvačala věděl, že Komenského oponent Samuel Maresius *Panorthosii* částečně přečetl. Čyževskij ukazuje, že J. Kvačala interpretoval Maresiova slova v tom smyslu, že rukopis *Panorthosie* znal. Avšak jak v roce 1927 odhalil J. Hendrich, že S. Maresius musel mít v ruce ve foliu tištěný text a tento tisk musel být evidentně totožný s tím tiskem, který Komenský zmiňuje v dopise Harsdörfferovi z 15. ledna 1657. V tomto dopise píše také, že začal tisknout své pansofické dílo a že ve foliu je již 36 listů. J. Hendrich se domnívá, že rozsah tohoto tisku musel být větší než části pansofického díla, jež nám byly známy z osmerkového vydání, a vyslovil předpoklad, že osmerkový tisk byl vytvořen zalomením foliové sazby. Srov. Hendrich, J., *Příspěvky ke studiu Komenského* (edice *Sborník Filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě* 5, č. 49/4), Filosofická fakulta University Komenského s podporou Ministerstva školství a národní osvěty, Bratislava 1927, s. 22 nn.; „Poznámky k prvnímu tisku Všeobecné porady o nápravě věcí lidských“, *Pedagogické rozhledy* 35, 1925, č. 7, s. 345–346. Po foliovém vydání však nebyla dlouhou dobu žádná stopa. O Čyževského nález foliového vydání bude pojednáno níže.

²⁷² V roce 1633 vyšlo Komenského *Vestibulum*, které bylo později doplněno o některé velice důležité části. Tato přepracovaná podoba *Vestibula* vyšla anonymně bez uvedení místa a roku v Lešně roku 1649. Kniha je tvořena pěti samostatnými díly (*Vestibulum, Dictionarium vestibulare latino-germanicum, Fundamenta Grammaticae*, přičemž na konci *Fundamenta* figuruje odkaz na další dva díly, a to *Stam-Wörter der Deutschen Sprach* a *Informatorium de Vestibuli L(atinae) L(inguae) usu, ad Paedagogos*). V jediném exempláři *Vestibula* objeveném v knihovně v Gdaňsku však nebylo obsaženo vzpomínuté *Informatorium*. Toto *Informatorium* nebylo zcela neznámé, neboť Josef Šmaha vydal v roce 1903 jeho překlad, in: *Učitelské noviny. Týdeník pro vlastenecké učitelstvo a přátely školství* 21, 1902–1903. Latinský originál *Informatoria*, s nímž J. Šmaha pracoval, byl však nezvěstný. D. Čyževskij našel mezi anonymními spisy hlavní knihovny sirotčince dva exempláře originálního vydání z roku 1649. D. Čyževskij upozorňuje na to, že tento spis hraje důležitou úlohu ve vývoji jazykové teoretických názorů Komenského, neboť právě v *Informatoriu* pohlíží na jazyk jako na systém. Nutno podotknout, že Komenský nedospěl ani v *Panglotii* k sestrojení výkladu některého (ať latinského jazyka nebo nějakého z živých jazyků) celého jazykového systému. Byl však přesvědčen, že rozličné jazyky disponují

systematicky vybroušenými znaky, v nichž se promítá struktura jednotlivých jazyků. Pojednává-li tedy Komenský o jazykovém vyučování, nechce žákům vštepovat pouhá jednotlivá slova, jednotlivé zákonitosti, nýbrž touží u nich stimulovat cit pro tyto znaky, jež vyznačují jazyk. Srov. Čyževskij, D., „Nová komeniana hallská“, c. d., s. 193–194.

Komenského spis proti sociniánům *De Quaestione Utrum Dominus Jesus Propria Virtute a mortuis Resurrexerit, Ad Melchiorem Schefferum Socinistam, breve ac solidum Joh. A. Comenii Responsum* vydaný roku 1659 v Amsterdamu byl znám pouze v latinském překladu. V době, kdy J. Kvačala pracoval na své velké biografii o Komenském, byl obeznán pouze s tímto latinským vydáním, které se dochovalo v několika exemplářích (mimo jiné v Jeně, v Gothě). Z předmluvy lze však vyčíst, že spis byl sepsán roku 1638 a pravděpodobně okamžitě vydán. Spis Melchiora Scheffera, s nímž Komenský diskutuje, vyšel roku 1637, in: Kvačala, J., *Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften*, Julius Klinkhardt, Berlin – Leipzig – Wien 1892, „Bibliographie“, s. 77, č. 49. Exempláře tohoto spisu vlastnila Pražská univerzitní knihovna a Zemská württemberská knihovna ve Stuttgartu. Z předmluvy bylo evidentní, že Komenský sepsal a publikoval tento spis německy, avšak německý originál nebyl k nalezení. J. Kvačala v roce 1895 (nepřesně) uveřejnil jeho název in: *Kurzer Bericht über meine Forschungsreisen. Vortrag gehalten den 12. Januar 1895 in der Comenius-Section des Paedag. Museums in St. Petersburg* (Sonderabdruck aus *Acta et commentationes Imp. universitatis Jurievensis* 1895, č. 2). I když se zdálo, že se z originálního textu zachoval pouze jeho název, D. Čyževskij našel na podzim roku 1937 v Zemské württemberské knihovně ve Stuttgartu v souboru čtyřiceti komenian německé vydání tohoto spisu, nikoli však první lešenské vydání z roku 1638, nýbrž do té doby zcela neznámé amsterdamské vydání z roku 1651. Čyževskij potvrzuje, že vzhledem k tomu, že latinské vydání bylo publikováno v roce 1659, nemůžeme mluvit o zpětném překladu z latiny, nýbrž bezpochyby o otisk německého originálního textu. Srov. Čyževskij, D., „Dva nové nálezy z díla Komenského“, c. d., s. 231–232.

V roce 1909 byl v knihovně Britského muzea a v Badenské státní knihovně v Karlsruhe objeven do té doby neznámý Komenského spis *Visiones nocturnae Stephani Melisch Pragensis* vytištěný roku 1659. Exemplář nalezený v Karlsruhe zahrnuje mimo jiné také ručně psané poznámky Komenského. Tento spis vyšel ve 12 sešitech na pokračování (151 vidění). Známý stoupenec Komenského Johann Jakob Redinger (1619–1688) vypracoval německý rukopisný překlad tohoto spisu, jenž v sobě pojímá také pokračování 13., tedy vidění 152–161. J. J. Redinger však nemohl v Curychu vytisknout celý text, nýbrž tajně vytiskl alespoň výtahy svého překladu. Čyževskij upozorňuje na skutečnost, že Komenský sám uvádí v poznámce k 32. vidění, že *Visiones* přeložená z českého originálu vyšla latinsky a německy, avšak že nikdo po německém znění nepátral. Čyževskij objevil jeho první sešit v hlavní knihovně sirotčince. Místo a rok vydání zde nejsou uvedeny, avšak z obsahu je nanejvýš patrné, že k tomu muselo dojít před rokem 1659. Čyževskij zároveň dokazuje, že s ohledem na charakteristické znaky holandského tisku musel být tento spis vydán v Holandsku. Obsahem tohoto tisku je kompletní překlad a neshoduje se tedy s úryvky, jež nechal vytisknout J. J. Redinger. Na základě Komenského předmluvy ze strany 3 až 6, která je překladem předmluvy latinského vydání, Čyževskij usuzuje, že jím nalezené vydání je originálním německým vydáním díla, tedy že německý překlad pochází od samotného Komenského (to, že Komenský vydal svůj spis paralelně v různých jazycích, nebylo ojedinělé). Rozdíl oproti Redingerovu překladu je obrovský, což lze vysvětlit tím, že Komenský přeložil text z českého originálu, zatímco J. J. Redinger přeložil text do němčiny z latinského překladu. Wilhelm Bickerich Redingerův překlad částečně publikoval, avšak sám německé vydání neznal. Srov. Bickerich, W., „Der Lissaer Seher Stephan Melisch und sein Verhältnis zu Comenius“, *Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen* 24, 1909, s. 249–313. Vedle prvního sešitu Čyževskij rozpoznal v témže konvolutu také další části, sešity *Visiones*. Srov. Čyževskij, D., „Nová komeniana hallská“, c. d., s. 194–196.

Čyževskij našel také dosud neznáme výtisky jinak známých děl, která, jak sám uvádí, jsou oproti právě zmíněným menšího významu, avšak abychom měli výčet Čyževského komeniologických objevů kompletní, je třeba je také uvést.

Komenského dialog *Truchlivý*, jehož první dvě části vyšly v roce 1624, byl vydán již v roce 1626 v Bratislavě (tehdy nazývaná Pressburg) v německém překladu. Patrně se těšil takovému úspěchu, že brzy na to, v roce 1628 se objevil patisk, který uvádí jako místo tisku také Pressburg, avšak nelze s jistotou říct, že byl vytištěn právě tam. Čyževskij uvádí, že na základě evidentních indicií byla vytištěna německá verze tohoto díla také v roce 1628 v Lipsku, avšak toto vydání bylo nezvěstné. Srov. Souček, S., „Literatura“ (*Veškeré spisy Jana Amosa Komenského*, sv. XV, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 1, 1910), c. d., s. 111. Čyževskij se ho pokusil vyhledat a při tomto snažení narazil na jiné, dosud neznámé vydání obou prvních dílu *Truchlivého* z roku 1629, taktéž vytištěných v Pressburgu. Jeden exemplář tohoto vydání se nachází v hlavní knihovně sirotčince, druhý exemplář byl před 30 lety prodán jako duplikát. Hallský exemplář patřil Heinrichu Mildemu, který ho dostal od svého českého či slovenského přítele a který považoval tento spis za spis M. Drábíka. Srov. Mietzschke, A., *Heinrich Milde. Ein Beitrag zur Geschichte der slavistischen Studien in Halle*, Harrassowitz, Leipzig 1941. Tento tisk je taktéž patiskem vydání z roku 1626. Čyževskij se ptá, zda se jednalo o pokus vydělat patiskem na oblíbenosti jména Komenského, stejně jako tomu pravděpodobně bylo u tisku bratislavského z roku 1628 a lipského z téhož roku? Zároveň se domnívá, že samotný tisk snad vůbec nebyl uskutečněn v Bratislavě. Tak či tak svědčí tento patisk o velké popularitě Komenského *Truchlivého*, o kterém je známo, že ho německý barokní básník J. M. Moscherosch použil jako podklad pro své dílo *Patientia*. Srov. Čyževskij, D., „Několik drobných komeňan“, c. d, s. 35.

Až v roce 1899 Joseph Müller objevil v Berlíně druhé neznámé vydání spisu *Letzte Posaun über Deutschland* z roku 1663 a téhož roku přesvědčivě prokázal Komenského autorství. Před těmito zjištěními byl spis spojován s německým mystikem pobývajícím v Holandsku F. Brecklingem, jenž byl s Komenským v blízkém kontaktu a jehož knihovna je částečně uchována v hlavní knihovně sirotčince v Halle. Viz Müller, J., „Eine bis jetzt unbekannte deutsche Schrift des Comenius“, *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft* 8, 1899, s. 295–300. D. Čyževskij si pořídil někdy před rokem 1940 v antikvariátu exemplář dílka *Letzte Posaun* (v katalogu byl taktéž přiřazen k F. Brecklingovi). Nejprve nepovažoval za významné, že spis nenesl v roce 1663, nýbrž 1664. Avšak brzy na to objevil mezi anonymními spisy knihovny sirotčince v Halle jak exemplář vydání z roku 1663, tak exemplář vydání z roku 1664, a odhalil, že vydání z roku 1664 je vydání naprosto nové, tištěné v jiné tiskárně. Textová stránka je u obou vydání stejná, avšak není možné určit, zda druhé vydání obstaral sám Komenský nebo zda se jedná pouze o přetisk, jenž mohl být pořízen v Německu. Čyževskij každopádně našel další neznámý tisk, který vyšel za Komenského života. Srov. Čyževskij, D., „Nová komeňiana hallská“, c. d., s. 196–197.

Letzte Posaun nabízel v letech 1663 a 1664 téma nanejvýš aktuální, neboť pojednával o tureckém nebezpečí a usiloval o sjednocení křesťanstva tím, že upozorňoval na toto nebezpečí. Turecké nebezpečí však přetrvávalo i po roce 1664, a tak byl tento spis později přetiskován. D. Čyževskij objevil v knihovně hallského sirotčince neznámý tisk tohoto spisu z roku 1683 s docela pozměněným titulem. Z titulního listu je zřejmé, že předlohou tohoto vydání bylo druhé vydání z roku 1664. Součástí tohoto tisku jsou vedle *Posaune* také předmluva vydavatele M. B. F. a apokalyptické poznámky, jež byly pravděpodobně také napsány vydavatelem. Autorství Komenského však zůstalo vydavateli neznámé. Tento pozdní přetisk Komenského spisu, který byl aktuální i po dvaceti letech, demonstruje, jak autenticky dokázal Komenský vyjádřit dobovou náladu. Srov. Čyževskij, D., „Několik drobných komeňan“, c. d, s. 35–36.

Během svého působení ve Spojených státech Čyževskij našel v knihovně Harvard College vydání *Letzte Posaun* z roku 1663, avšak při důkladném ohledání a porovnání harvardského exempláře s hallským prvním vydáním z roku 1663 zjistil, že se jedná o nové neevidované vydání. Viz Čyževskij, D., „A Contribution to the Bibliography of Comenius“, *Harvard Library Bulletin* 6, 1952, č. 2, s. 250–252; „Ein Beitrag zur Bibliographie der Comenius-Drucke“, *Zeitschrift für slavische Philologie* 21, 1952, č. 2, s. 270–272.

²⁷³ A. Škarka našel v knihovně polského městečka Kórník další neznámý text, konkrétně *Kázání pohřební nad ctihodným mužem, knězem Pavlem Fabriciem* z roku 1649. A Škarka spis opatřil výborným úvodem a publikoval ho in: *Nový komeňologický nález: Kázání pohřební nad P. Fabriciem z r. 1649* (edice *Věstník Královské české společnosti nauk. Třída pro filosofii, historii a filologii*, roč. 1938, č. 4), Praha: Královská česká společnost nauk, 1938.

nálezích.²⁷⁴ Čyževskij do první skupiny řadí také nová tištěná vydání, avšak jak sám uvádí, zejména menší Komenského spisy jsou velmi početné a každý rok zaznamenáváme nové publikace tohoto druhu. Omezit se na pouhý vypis všech dotisků by nemělo žádný hlubší smysl, a tak se Čyževskij zaměřuje a „recenzuje“ pouze ta vydání, jež měl k dispozici.²⁷⁵

Zaměřuje-li se Čyževskij k druhé skupině, biografii Komenského, uvádí, že nemáme mnoho prací, jež by se věnovaly životopisným problémům, a to nikoli proto, že by neexistovaly žádné nevyřešené problémy,²⁷⁶ nýbrž proto, že pokroku v této oblasti lze nyní dosáhnout buď odkrytím nových zdrojů či pramenů (a zdá se, že všechny jsou již vyčerpány)

²⁷⁴ H. Jarník přinesl cenná bibliografická doplnění k vydávání *Orbis sensualium pictus* v předmluvě k 10. svazku *Veškerých spisů Jana Amose Komenského* z roku 1929. Stanislav Souček pak shrnuje bibliografické nálezy in: „Nový Komenský“, c. d., s. 162–163, 170.

D. Čyževskij předkládá své příspěvky do Komenského bibliografie in: „Komeniana knihovny sirotčince v Halle“, c. d., s. 392–398. Starý katalog knihovny hallského sirotčince uvádí 49 komenian ze 17. a 18. století, avšak Čyževskému se během systematického prohledávání fondů podařilo nalézt 50 dalších knih. V právě uvedené stati z roku 1939–1940 Čyževskij mluví o nález 89 plných komenian, a to 44 prvních vydání, 5 prvních nám přístupných vydání a 9 unikátů. Avšak po publikování této stati Čyževskij objevil 10 dalších komenian, z nichž některá jsou také mimořádně vzácná. Jejich seznam viz Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 426.

²⁷⁵ D. Čyževskij „recenzuje“ několik nových vydání Komenského spisů, např. J. Hendrich (ed.), *Didaktika velká. Informatorium školy mateřské* (edice *Veškeré spisy Jana Amose Komenského*, sv. 4, odd. 2), Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1938; J. Hrozný (ed.), *Manuálík (...)* (edice *Veškeré spisy Jana Amose Komenského*, sv. 18, odd. 2), Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1926; H. Jarník (ed.), *Orbis pictus* (edice *Veškeré spisy Jana Amose Komenského*, sv. 10), Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1929 (D. Čyževskij považuje tento svazek v mnoha ohledech za příkladný). Z těch nových vydání, z nichž některá mají vědecký význam, Čyževskij komentuje následující: J. V. Klíma (ed.), *Listové do nebe (...)*, Karel Reichel, Praha 1929; B. Souček (ed.), *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské*, Českobratrské knihkupectví 1941; V. Šmilauer (ed.), *Labyrint světa a ráj srdce (...)*, Šolc a Šimáček, Praha 1940; B. Souček (ed.), *Osiřelým*, Dětský domov Komenského, Tábor 1940; B. Souček (ed.), *Pres Boží*, Českobratrské knihkupectví, Brno 1939; J. Havelka (ed.), *Jana Amosa Komenského Didaktika (...)*, I. L. Kober, Praha 1937; Odložilík, O., „Komenského poselství k milostivému létu 1631–32“, *Časopis Matice moravské* 53, 1929, č. 3–4, s. 289–319; F. Tichý (ed.), *Jana Amose Komenského Písň některé nábožné*, Karel Reichl, Praha 1928; R. Schams (ed.), *Jana Amosa Komenského Kšaft umírající Matky Jednoty Bratrské*, Jan Laichter, Praha 1930; J. Hendrich, J. Chmela, F. Oberpfalzer (eds.), *Orbis pictus*, Borový, Praha 1941; A. Dolenský (ed.), *Orbis sensualium pictus*, Fr. Strnad, Praha 1942. Řada latinských Komenského děl se objevila v českém překladu a některé překlady obsahují cenné komentáře: J. Hendrich (ed.), *Tajná řeč Nathanova k Davidovi*, Kalich, Praha 1937; J. Hendrich (ed.), *Stručná historie církve slovanské*, Melantrich, Praha 1941; J. Hendrich (ed.), *Anděl míru*, Kalich, Praha 1938. Čyževskij vysoce hodnotí také Hendrichovu publikaci *Jan Amos Komenský ve světle svých spisů*, Praha 1941. Pro účely této práce zde uvádím pouze tento strohý výčet, avšak Čyževského komentáře k právě uvedeným spisům jsou v několika případech velice zajímavé a přinášejí mnoho nových informací, ať už jde o prokázání Komenského autorství či samotný Čyževského kritický komentář k jednotlivým zpracováním. K vlastním komentářům viz Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 426–436.

²⁷⁶ Viz např. Hrdina, K., „O některých záhadách z života Jana Amose Komenského“, *Časopis Matice moravské* 48, 1924, č. 1–4, s. 125–135. Viz také Čyževského nepublikované texty *Ein alter Streit über die Geburtsstätte Komenskýs beendet, dank norwegisch-tschechischer Zusammenarbeit* a *Comenius und Herborn*, tyto texty jsou uloženy in: Abteilung Handschriften und Alte Drucke, Universitätsbibliothek, Universität Heidelberg, sign. Heid.Hs.3881.

nebo novým zpracováním materiálu, který vykreslí osobnost Komenského na pozadí rozsáhlého obrazu jeho doby. Jak Čyževskij dodává, napsat takový životopis není jednoduchá záležitost a neočekává, že by se nějaký takový v dohledné době objevil.²⁷⁷

Mezi všeobecnými pracemi o Komenském²⁷⁸ Čyževskij vyzdvihuje Mahnkeho rozsáhlou studii o Komenského barokním universalismu.²⁷⁹ Podle Čyževského je důležitost a

²⁷⁷ Čyževskij komentuje, že kniha J. V. Nováka a J. Hendricha, *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*, c. d. předkládá podrobný popis Komenského života a jednotlivých spisů, aniž by nabídla ucelený obraz člověka a jeho doby. D. Čyževskij kriticky hodnotí také další biografické publikace o Komenském: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942; Kachník, J., „Pravé jméno a rodiště J. A. Komenského“, *Vychovatelské listy* (zvl. otisk) 35, 1935, č. 8; Kachník, J., *J. A. Komenský a jeho památník v Nivnici*, J. Kachník, Olomouc 1933; Kachník, J., „Poručníci J. A. Komenského v Nivnici“, *Věstník pedagogický* (zvl. otisk) 11, 1933, č. 10; Turek, A., *Jan Amos Komenský ve Fulneku. Příspěvek k životopisu učitele národů*, Adolf Turek, Olomouc 1939; Hrubý, F., „Korespondence Karla st. z Žerotína s J. A. Komenským“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 13, 1932, s. 65–73, Fitzgibbon Youg, R., *Comenius in England* (...), Oxford University Press, London 1932; Schmidtmayer, A., „Beiträge zur Lebensgeschichte des J. A. Comenius“, *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 71, 1933, s. 206–216; Hošťálek, I., *Poslední útulek Jana Amosa Komenského v Naardenu. 8. května 1937*, Spolek Komenský, Praha 1937; Hendrich, J., *Pohřební kaple Jana Amose Komenského v Naardenu, její sláva, ponižení a obnovení*, Ministerstvo školství a národní osvěty, Praha 1937 atd.

D. Čyževskij objevil v archivu hlavní knihovny hallského sirotčince, konkrétně v dopisní knize pietisty Theophila Spizela dva exempláře, které mají vztah ke Komenskému, a to opis dopisu Daniela Komenského Th. Spizelovi ze dne 12. 1. 1671 s informací o smrti jeho otce a opis pohřební básně pro Komenského od J. Fabriciuse, již sdělil v dopise Spizelovi z 5. 5. 1671. Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 436–439.

²⁷⁸ Na prvním místě Čyževskij opět uvádí knihu J. V. Nováka a J. Hendricha, *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*, c. d. a ukazuje, že se jedná o podrobný popis osobních osudů Komenského v kombinaci s detailním popisem jeho literární činnosti, avšak v obecné rovině o životopis starého stylu, který nemá odvahu udělat krok za okruh nalinkovaný personálním osudem popisované osoby. Čyževskij je přesvědčen, že zejména u Komenského, jehož život se táhl v nerozlučném propojení s tak odlišnými kulturními sférami jeho doby, znamená toto úzké vymezení zřeknutí se skutečně hlubokého a pronikavého osvětlení jeho lidské a literární individuality jako celku. Z tohoto důvodu zůstává dle Čyževského tato kniha ve stínu jak starší rozsáhlé publikace Jána Kvačaly *Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften*, c. d., tak Kvačalovy publikace o Komenském jako pedagogovi *J. A. Comenius. Der Erzieher* (edice *Die grossen Erzieher* 6), Felix Meiner, Leipzig 1914. Nováková a Hendrichova kniha je založena na důkladných znalostech Komenského literatury a jeho děl, je pečlivě a dobře zpracována a stojí mnohem výše než výkony jiných vytrvalých komeniologů. Jak však D. Čyževskij dodává, jednak je v mnoha ohledech zastaralá, jednak J. V. Novák mnoho věcí vědomě vylučuje. Vzhledem k tomu, že Novákově stanovisko je mírně pozitivistické, nenáchází porozumění pro mnoho prvků a složek Komenského světového názoru a vzhledem k tomu, že nemůže poskytnout jediné správné vysvětlení těchto prvků z ducha tehdejší doby, že doba Komenského jako celek zůstává mimo jeho zorné pole, uchyluje se k nejrůznějším způsobům, jak omluvit Komenského „slabé stránky“. Z velké chrámové budovy Komenského světového názoru tak zbyly jen trosky, z nichž, jak se Čyževskij domnívá, jeden nebo druhý kámen by snad ještě mohl být použit pro stavbu moderní budovy, již J. V. Novák zamýšlel postavit. Čyževskij dodává, že tento nešťasný výsledek není snad ani tak vinou autora, jako pochopitelným důsledkem stylu, který si zvolil pro sepsání životopisného díla, a také že pár závěrečných stránek, na nichž Hendrich dovedně zobrazuje Komenského vývoj, nemůže vnuknout rozsáhlé Novákově knize jiný ráz. Přesto však kniha zůstává v Čyževského očích užitečným průvodcem, který lze při neustálém ověřování informací využít i při vědecké práci.

význam této znamenité práce mírně snížena skutečností, že Mahnkemu zůstala nepřístupná jak některá Komenského díla, jež jsou pro účel této Mahnkeho práce velmi důležitá (např. *Janua rerum*, *Triertium catholicum*, *Via lucis*, Komenského česky psaná díla), tak ostatní kompetentní česká literatura. Studie předkládá hloubkovou analýzu některých základních konceptů Komenského světového názoru, analýzu, jež na základě zdrojů použitých autorem přináší navíc spolehlivé výsledky, a konfrontaci těchto základních konceptů, jak je nalezneme u Komenského se stejnými, případně souvisejícími koncepty u soudobých, starších a pozdějších myslitelů. Mahnke jako první podrobuje analýze pojem „přirozenosti“, jehož nekorektní interpretace často vedla k nepochopení pedagogického systému Komenského coby empirismu, ba dokonce sensualismu. Mahnke zcela přesvědčivě ukazuje, že pojetí „přirozenosti“ u Komenského je zapotřebí odlišovat od pojetí „přirozenosti“ užívaného jednak v renesanci, jednak v osvícenství, a že Komenského uchopení „přirozenosti“ koresponduje s tím uchopením, které zastávali barokní myslitelé.²⁸⁰ Mahnke charakterizuje Komenského stanovisko jako konstruktivní racionalismus, který se zde opět vyjímá z obecného obrazu konstruktivního racionalismu barokního období, neboť na rozdíl od typu, s nímž se setkáváme u Descarta, Hobbesa a Spinozy, stojí konstruktivní racionalismus Komenského v nejbližším příbuzenství s anglickým platonismem a Leibnizem. D. Mahnke sleduje ve své studii vývoj této linie Komenského světonázoru od jazykově pedagogického přes systematicko-filosofický

Útlá kniha Jiřího Václava Klímy, *Věčně živý Komenský*, Česká grafická unie, Praha 1941 je populárním náčrtem bez vědeckého oprávnění, který dle Čyževského stojí za přečtení, zejména pokud jde o vylíčení Komenského pedagogických názorů. Struktura této knihy se od knihy Nováka a Hendricha liší pouze v tom, že biografie a výklad Komenského názorů jsou od sebe odděleny. Avšak i zde naprosto chybí charakteristika epochy, a tak po přečtení biografie nabýváme dojmu, že Komenského irénická, pansofická a pedagogická témata nevyrostla organicky z ducha jeho doby a jeho individuálního vývoje, nýbrž že vstoupila do jeho zorného pole prostřednictvím náhodných vlivů na něj. Čyževskij tak dokazuje, že význam Komenského myšlenek a recept jejich úspěchu u současníků zůstává čtenáři zahalený a nesrozumitelný. Kniha je napsána jednoduše a věcně, avšak Čyževskij autorovi vytýká jisté nesrovnalosti a nepřesnosti.

D. Čyževskij se dále zmiňuje o přednášce, kterou napsal Bodo Sartorius von Waltershausen „Der Weltverbesserer Johannes Amos Comenius“, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 20, 1942, s. 452–466 a která obsahuje mnoho nedorozumění; naopak o stati Arne Nováka „Čtvero poselství Jana Amose Komenského“, in: *Zvony domova. Myšlenky a spisovatelé* (edice *Dílo Arna Nováka* 1), Novina, Praha – Brno 1940, s. 11–30 se Čyževskij vyjadřuje jako o výborné, neboť jako první zdůraznila stylistickou spřízněnost českých děl Komenského se stylem 17. století (A. Novák nepoužívá slovo „baroko“, nýbrž mnohdy mluví o představitelích baroka jako o humanistech a osvícencích); sbírku populárních statí, jež podle Čyževského kombinují zjevné odborné znalosti s hrubými chybami, napsal Rudolf Jordán Vonka, *Běžec s pochodní. Myšlenky o Janu Amosu Komenském* (edice *Knihovna Pokroku* 165), Pokrok, Praha 1940. Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 20, 1950, č. 1, s. 144–150.

²⁷⁹ Mahnke, D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d.

²⁸⁰ D. Čyževskij v této souvislosti odkazuje na zajímavou knihu Jana Patočky *Dvojitý rozum a příroda v německém osvícenství* (edice *Svazky úvah a studií* 70), Václav Petr, Praha 1942, kterou by nyní bylo třeba porovnat s Mahnkeho počinem, i když v Patočkově publikaci není Komenský zohledněn.

(který mu byl dle Čyževského přístupný jen částečně) a svůj výklad uzavírá přílohou, v níž objasňuje osobní vztahy Descarta a Leibnize ke Komenskému (Čyževskij shledává v této části jisté nedostatky). V každém případě Komenský vystupuje z Mahnkeho práce jako zajímavý filosofický myslitel, který učinil zásadní kroky od protestantské teologické scholastiky baroka k Leibnizovi a o kterém lze dokonce smýšlet jako o Leibnizově přímém předchůdci.²⁸¹ Čyževskij ukazuje, že D. Mahnke dokázal v některých ohledech vyjasnit Komenského výklad díky tomu, že s Komenským zacházel právě jako s Leibnizovým předchůdcem. Čyževskij Mahnkemu vytýká pouze to, že dostatečně silně nezdůrazňoval mystické prvky a motivy Komenského filosofie.²⁸²

Do čtvrté skupiny Čyževskij řadí dílčí problémy, jež jsou s Komenského tvorbou spojeny, přičemž se zabývá pedagogickými,²⁸³ církevně-politickými,²⁸⁴ pansofickými,²⁸⁵

²⁸¹ Několik poznámek k tomuto tématu nalezneme již v Mahnkeho publikaci *Leibnizens Synthese von Universalmathematik und Individualmetaphysik*, c. d.

²⁸² Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 20, 1950, č. 1, s. 147–148.

²⁸³ Čyževskij píše, že to nejdůležitější a nové, co se týče pedagogického vyobrazení Komenského, nabízí Mahnkeho práce „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d. Autoři dalších Čyževskému přístupných menších děl přinášejí pouze dlouho známé a Mahnkem vyvrácené podněty. Např. J. V. Klíma, nabízí v knize *Věčně živý Komenský* obecný popis; Emil Čapek předkládá biografii Komenského *Comenius als Erzieher* (edice *Internationale Bibliothek für Philosophie*, sv. 5, č. 6), Boris Jakowenko, Praha 1942, v níž jsou zapleteny poněkud povrchní poznámky o jeho pedagogických názorech; ve stati Ladislava Kratochvíla „Pedagogický realismus Komenského“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, c. d., s. 123–131 se objevuje nedostatečný výklad tradičních myšlenek empirismu a realismu Komenského pedagogiky, přičemž autor neignoruje Komenského „realismus vnitřní zkušenosti“, ve kterém však neche Komenského následovat; apod.

Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, s. 150.

²⁸⁴ Náboženské názory Komenského byly již mnohokrát diskutovány, nicméně Čyževskij konstatuje, že tato skupina prací se pohybuje na úrovni popularizace. Např. Hrejsa, F., „Komenský po stránce náboženské“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1938, s. 138–149; Souček, J. B., „Komenského program Jednoty církve a úkoly dnešní bohoslovecké práce“, tamt. s. 149–158; František Hrejsa ve stati „Komenský irénik“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, c. d., s. 53–61 klade Komenského irénické snahy do souvislosti se snahami Jednoty bratrské. Naproti tomu Čyževskij zmiňuje stat' Františka Žilky „Komenský křesťan“, in: tamtéž, s. 31–52, kde autor uvádí rovněž v populárním náčrtu mnohostrannou charakteristiku křesťanské víry Komenského (nedotkne se pouze jeho vztahu ke zjevení), přičemž jsou nastíněny rozličné podněty, jež by měly být předmětem hlubšího zkoumání, např. skeptický postoj k mystice Komenského. Autor je spíše odhodlán hovořit o Komenského pietismu, avšak, jak Čyževskij poukazuje, vzhledem k faktu, že F. Žilka spojuje počátek pietismu s A. H. Franckem, otevírá se mezi Komenským a pietismem značná časová mezera, neboť německý pietismus ve skutečnosti počíná Ph. J. Spenerem a jeho okruhem a počátky pietismu sahají do Holandska (viz kniha Goeters, W., *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, J. C. Hinrichs, Leipzig 1911, která je podle Čyževského komeniologickým výzkumem stále ignorována). Autor mylně zdůrazňuje averzi protestantismu k mystice. Jan Blahoslav Čapek ve stati „Vychovatel k jednotě ducha a srdci“, in: tamtéž, s. 62–68 trefně, ovšem bez dalšího rozboru vyzdvihuje irénické motivy v *Hagaeus redivivus*. Josef Hendrich ve stati „Náboženský mír u Komenského“, *Hus* 54, 1942, č. 3, s. 39–51 nedostatečně, nýbrž přesvědčivě popisuje tři etapy vývoje Komenského irénického myšlení, které označuje jako empirickou,

jazykovými²⁸⁶ a dalšími²⁸⁷ otázkami. D. Čyževskij se v jednom ze svých „Lesefrüchte“ pokusil poukázat na rozmanité souvislosti mezi názvy děl Komenského a soudobou

pansofickou a pietistickou. Rudolf Řičan v publikaci „K učení Komenského o poměru křesťanské vrchnosti k církvi (Příspěvek k dějinám bratrské věrouky)“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, s. 41–56 podrobně posuzuje Komenského učení o vztahu světských autorit k církvi v souvislosti s učením Jednoty bratrské v konfrontaci k učení luteránů.

Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, s. 150–151.

²⁸⁵ D. Čyževskij píše, že pro výzkum Komenského pansofické práce bylo již učiněno mnoho zásadního. Vedle Čyževského zjištění a publikování nových pansofických fragmentů Otakarem Odložilíkem in: „Z pansofických studií J. A. Komenského. Kritická studie o zlomku dosud neznámého pansofického spisu“ poskytl pořádné a věcné zobrazení Komenského práce na svých pansofických dílech Josef Hendrich in: „Komenského snahy vševědné, všeosvětové a všenápravné“, *Pedagogické rozhledy*. Čyževskij mluví také o Hendrichově populárním náčrtu „Komenský pansof“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, c. d., s. 70–81, kde nalezneme i překlad několika fragmentů z *Pannuthesie*, a statí Otakara Chlupa „Pedagogické poslání vševědy“, in: tamt., s. 82–90. D. Čyževskij dále uvádí dvě knihy W.-E. Peuckerta, které velkou měrou přispívají k porozumění zdrojů pansofického úsilí: *Die Rosenkreutzer. Zur Geschichte einer Reformation*, c. d. líčí historii rosekruciánského hnutí a souvisejících snah za pomoci bohatého využití těžce dostupných a rukopisných zdrojů, přičemž se autor dotkne Komenského okruhu pouze občasně; *Pansophie. Ein Versuch zur Geschichte der weissen und schwarzen Magie*, Erich Smidt, Berlin 1956 nás zavádí do daleké minulosti, do renesance a nakonec se dostává k mystice 17. století. Obě Peuckertova díla poskytují hojný materiál osvětlující prehistorii pansofických snažení. Co se Komenského týče, Peuckertovo bádání hraje důležitou úlohu především ve skutečnosti, že lze změřit velký odstup, který odděluje pansofii Komenského od „magické“ pansofie, o níž Peuckert pojednává. Čyževskij je přesvědčen, že Peuckertovy výsledky budou mimořádně užitečné pro pojmové objasnění duchovně-dějinného postavení Komenského, neboť skrze porovnání Komenského pansofie s renesančními mysliteli a barokními mystiky se krok, který Komenský učinil od magie k universální vědě (v Leibnizově smyslu), ukazuje jako obzvláště tvárný. Čyževskij bohužel neměl k dispozici významnou stať Jana Patočky „O nový pohled na Komenského“, *Kritický měsíčník* 4, 194, č. 5–6, s. 222–231, kde se J. Patočka snaží zužitkovat Peuckertovy výsledky pro své komeniologické bádání.

Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, s. 151–152.

²⁸⁶ O Komenského vzatu k jazyku promlouvá krátká stať Františka Oberpfalcera „Jazyk Komenského“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, c. d., s. 199–209, jež je dle Čyževského sice fragmentární, nýbrž velmi krásnou kompilací hlavních rysů českého jazyka Komenského. Již v roce 1921 podal autor podrobnější, nýbrž nikoli vyčerpávající popis Komenského češtiny in: *J. A. Komenského milý a milostný jazyk otcovský* (edice *České hovory* 4), Zora, Praha 1921 Za jednu z nejhezčích prací o Komenském Čyževskij považuje stať Karla Svobody „Komenského názory na řeč“, *Český časopis filologický* 1, 1942–1943, s. 220–233, jež nanejvýš poučným způsobem, s vyčerpáním všech dostupných zdrojů (až na rukopis *Panglottie*, jež zůstal autorovi nepřístupný) podává systematickou prezentaci Komenského názorů na jazyk. Bez modernizace Komenského pohledů a navzdory četným odkazům na propojení jazykově teoretických názorů Komenského s teorií jazyka jeho doby je K. Svoboda na závěr schopna určit v jednotlivých bodech příbuznost mezi myšlenkami Komenského a moderní jazykovědou.

Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, s. 152.

²⁸⁷ Práce H. Staedke *Die Entwicklung des enzyklopädischen Bildungsgedankens und die Pansophie des J. A. Comenius*, Julius Klinkhardt, Leipzig 1930 nepřekračuje pečlivé, avšak pro Komenského neúplné shromáždění látky, které obsahuje mnoho chyb, viz Čyževského recenze in: *Germanoslavica. Vierteljahrsschrift für die Erforschung der germanisch-slavisches Kulturbeziehungen* 1, 1933, s. 588–589. Bernard Wendt se ve své knize věnované historii encyklopedií *Idee und Entwicklungsgeschichte der enzyklopädischen Literatur* (edice *Das Buch im Kulturleben der Völker* 2), Konrad Triltsch, Würzburg 1941 dotýká Komenského, když na straně 16 pozoruhodně, nýbrž pochybně odvozuje „obrazové atlasy“ 19. století od *Orbis pictus*. Josef Hendrich vydal

literaturou znázornit, jak tato díla přísluší do sféry barokní literatury.²⁸⁸ Co se páté skupiny týče, Čyževskij píše, že pro objasnění otázek souvisejících s jednotlivými díly Komenského bylo již vykonáno mnoho a opět chronologicky diskutuje o literatuře k jednotlivých pracem.²⁸⁹ Nakonec se Čyževskij věnuje postavení Komenského v duchovních dějinách.

pěkný náčrt o Komenském jako reformátorovi, v němž se objevují také citace z těžko přístupných děl, „Komenský reformátor“, *Naše doba* 49, 1942, č. 6, s. 321–333.

Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, s. 152–153.

²⁸⁸ Čyževskij, D., „Literarische Lesefrüchte. X“, č. 83 – Die Titel der Werke des Comenius, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 2, s. 358–363.

²⁸⁹ S. Souček ve stati „Theatrum a učebnice Komenského pro latinské školy“, c. d., s. 74–86 a v dalších dvou statích, jež jsou uvedeny v pozn. 269, pojednává o vztazích fragmentu zachovaného českého raného spisu Komenského *Amphitheatrum universitatits rerum* (1616–1618) a jeho pozdějšího přepracování (1624–1627) ke spisu *Synopsis physicae* (1630–1632), a to s odkazem na Součkem nalezené latinské učebnice Komenského. Mnoho shod při zpracování těchto témat v těchto různých dílech umožňuje odvodit obsah ztracených částí raných děl z pozdějších děl, která se dochovala. Čyževskij se domnívá, že některé závěry lze vytěžit dokonce i z textu *Pansofie*.

V dopise Montanovi se Komenský mezi ranými pracemi zmiňuje o českém nevytištěném spisu *Praemonitiones adversus Antichristianas seductiones* (*Retuňk* etc.). Dosavadní bádání kolísalo mezi dvěma dochovanými rukopisnými spisy ze začátku 17. století: *Retuňk duchovní* a *Retuňk proti Antikristu*. J. Kvačala se rukopisy hlouběji nezabýval, J. V. Novák se ve svém velkém životopise Komenského rozhodl pro *Retuňk proti Antikristu* a B. Souček tento spis vydal s pozměněným názvem *O papežství*, Českobratrská jednota misijní, Praha 1924 (Čyževskij neměl toto vydání k dispozici). Čyževskij ukazuje, že text nastolil celou řadu otázek, které by měly vést k přezkoumání celého autorského problému. F. M. Bartoš ve stati „První česká kniha mladého Komenského“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, s. 3–9 vycházel z předpokladu, že spis pochází od Komenského a předkládá přehled zpracované literatury. F. M. Bartoš se domnívá, že Komenský mohl vzácná a drahá díla, jimiž jako mladý při psaní *Retuňku* disponoval, získat z knihovny Žerotínovy. Zároveň vidí v Žerotínovi opatrného člověka, jenž vetoval vydání ostře antikatolického *Retuňku*. F. M. Bartoš snadno zlehčuje pochybnosti o autorství Komenského, které nastínil již J. Kvačala (že spis má luteránské a utrakvistické rysy). Josef Hendrich mnoha argumenty dokazuje, že spis rozhodně není od Komenského, viz „Retuňk proti Antikristu“ není od Komenského“, *Slovo a slovesnost* 9, 1943, č. 1, s. 25–35. K otázce se vyjádřil také Ferdinand Hrejsa ve stati „Kdo je autorem ‚Retuňku proti antikristu‘?“, *Kostnické jiskry. Evangelický týdeník* 25, 1943, č. 17, s. 97–98 a dospěl ke stejnému závěru jako J. Hendrich.

Stať Josefa Krumpholce „Komenský maminkám“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, c. d., s. 170–198 přináší historii *Informatoria školy mateřské* a populární výklad jejího obsahu. Zajímavá je informace, že v povídce Boženy Němcové *Pan učitel* lze nalézt ozvěny *Informatoria*.

F. M. Bartoš se zabývá spisem *Historia persecutionum* ve stati „Kolem Komenského Historie persekucí“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 76–87 a zdůvodňuje tvrzení, že Komenský byl skutečně autorem tohoto spisu, i když jeho autorstvím bylo pouze formální zpracování různých druhů materiálu. Populární stať týkající se stejného spisu publikoval v knize *Knihy a osudy* (edice *Knihovna Pokroku* 152), Pokrok, Praha 1939, s. 66–71.

Čyževskij považuje za velice záslužnou práci Bohumila Ryby, *Komenského trojí zpracování Vestibula* (separát z *Archivu pro bádání o životě a spisech Jana Amosa Komenského* 15, 1940), Brno 1940, s. 30–41, kde diskutuje o vztahu mezi třemi zpracováními Komenského *Vestibula*. Toto porovnání vede autora k závěru, že vývoj textu *Vestibula* předvádí vývoj jeho autora od pedagogického praktika k racionálnímu systematikovi, který se předně zajímal o paralelismus slov a pojmů, nýbrž který později vztáhl určité ohledy na pedagogickou praxi.

Další důležitou prací je podle Čyževského stať Antonína Škarky „Komenský – básník duchovních písní“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, 11–76. Autor nabízí podrobný popis pražského rukopisu duchovních písní Komenského, aby po náležité analýze dospěl k jistým závěrům ohledně Komenského

Ačkoli Čyževskij sám přiznává, že není připraven připisovat nadměrnou a nepřiměřenou důležitost otázkám o vlivech myslitelů a básníků na sebe navzájem, naopak uvádí, že objasnění otázky vztahů konkrétního myslitele k jeho minulosti a současnosti, jakož i jeho působení a vlivy na potomky nám pomáhá správně pochopit a interpretovat jeho myšlenky. V tomto smyslu Čyževskij upíná pozornost k jednotlivým publikacím reflektujícím jak Komenského propojení s minulostí a současností,²⁹⁰ tak odkaz jeho myšlenek sahajících až do dnešní doby.²⁹¹

autorství u jednotlivých písní. Viz také Čyževského recenze in: *Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas* 3, 1938, s. 242–244, kde jsou uvedeny odkazy na německé zdroje Komenského překladů. Zvláště se A. Škarka zabíral písní *Kristus, Bůh i člověk pravý*, in: „Kdo složil píseň ‚Kristus, Bůh i člověk pravý‘?“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, 66–84, kterou J. Krumpholtz považuje za dílo Komenského, viz „Karel z Žerotína nebo J. A. Komenský skladatelem písně *Kristus, Bůh i člověk pravý*“?, *Ročenka městského musea v Přerově* 1, 1936, s. 96–101.

D. Čyževskij dále poukazuje na otázku vztahu Komenského *Janua linguarum* a latinsko-španělské jazykové učebnice *Janua linguarum* vydané hibernskými mnichy v Salamance roku 1611, jemuž se věnoval Bohumil Ryba „Španělská a lešenská *Janua linguarum*“, *Věda a život. Měsíčník šířící poznání vědecké práce a jejich výsledků* 9, 1943, s. 469–475. Autorovi se nejprve podařilo objasnit komplikovanou otázku vydání španělské *Januy* a poté ukázat, že Komenský pravděpodobně znal vydání, které lékař Isaac Habrecht publikoval ve Štrasburku v roce 1624 (s použitím francouzského překladu londýnského vydání z roku 1617). Komenský však slyšel také o pozdějším rozšířeném Habrechtově vydání z roku 1629. B. Ryba předkládá, že podoba a účel Komenského a španělské *Januy* se zcela liší. Čyževskij ještě poznamenává, že španělská *Janua* předvedla celou řadu sentencí, jež jsou obvyklé v emblematických sbírkách, a nadhazuje otázku, zda nemohly takové sentence sugerovat Komenskému, aby připojil k textu jazykové učebnice obrázky, které u něj (v *Orbis pictus*) představují proměnu tradičních emblematických obrazů odpovídajících jeho přestavbě textu španělské *Januy*?

Josef Hendrich se zabývá Komenského logikou, jeho *Triertium catholicum* in: „Komenského logika“, c. d., kde podává stručný a srozumitelný výklad obsahu této práce. Čyževskij je přesvědčen, že hodnocení je příliš krátké a ne zcela spravedlivé, neboť logika Komenského není daleko od všech soudobých trendů a myšlenkových proudů a může být uvedena do souvislosti s Leibnizovými snahami.

Zásadního posunu se dočkalo také Komenského *Umění kazatelské*, viz výše pozn. 268. Stanislav Souček předkládá vyčerpávající charakteristiku a analýzu rukopisů (rukopisu brněnské Zemské knihovny a rukopisu Husovy fakulty v Praze) a Zieglerova vydání, které mělo značný vliv, přestože ne příliš věrně kopíruje samotný Komenského text. Za účelem vyvrácení Hendrichových argumentů ohledně možného Komenského neautorství S. Souček pečlivě prověřuje celý vývoj Komenského pohledů na poezii a teorii výřečnosti a demaskuje skutečnost, že celá řada indicií v tomto spise odkazuje přímo na Komenského. Na rozdíl od Zieglera datuje práci na tomto spise do roku 1621, nikoli 1651. Souček uzavírá svou monografii rozbořením obsahu díla, které považuje za ukončené a pokouší se vyřešit otázku, proč se neobjevila v tisku. Čyževskij razí pro osud tohoto díla jinou teorii. Domnívá se, že spis mohl být Komenským sepsán již v roce 1621, avšak nebyl v té době publikován, neboť nebyl plně připraven k tisku. V roce 1651 vytáhl Komenský spis z minulosti a pustil se do jeho přepracování, ale nemohl tento plán uskutečnit, neboť rozdílnost mezi jeho pohledy a názory z let 1621 a 1651 byla příliš markantní. To by podle Čyževského vysvětlovalo jednak rok 1651, který figuruje na obou rukopisech, jednak nepublikování spisu jako takové. Viz recenze A. Škarky, „Stanislav Souček, Komenský jako theoretik kazatelského umění“, *Český časopis historický* 45, 1939, s. 320–326 a Čyževského recenze in: *Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas* 4, 1940, s. 184–186.

Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, s. 153–159.

²⁹⁰ Čyževskij jmenuje v první řadě Mahnkeho zásadní „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., jež obsahuje cenné informace a odkazy na duchovnědějinné souvislosti mezi myšlenkami Komenského a především

renesančním světovým názorem, k němuž často vytvářejí protiklad. K oblíbenému obrazu Komenského – Bůh jako střed, svět jako okraj viz níže, s. 109–111. Mahnke také ukazuje, že Komenský si mnohokrát vypůjčil jisté myšlenky od renesančních myslitelů (např. F. Bacon či T. Campanella), aby je následně přetvořil ve smyslu barokního racionalismu.

Rovněž obě Peuckertovy knihy (uvedené v pozn. 285) nabízejí rozsáhlý materiál, aby jasně uchoopily rozdíl mezi myšlenkovým světem Komenského a myšlenkovým světem vykresleném ve zmíněných Peuckertových knihách. Arnold Schleiff se v monografii *Selbstkritik der lutherischen Kirchen im 17. Jahrhundert* (edice *Neue deutsche Forschungen* 162), Junker und Dünnhaupt, Berlin 1937, konkrétně v kapitole s názvem „Pansophische Kritik“ (s. 58–97) vyjadřuje o Komenském jako o jednom z nejdůležitějších představitelů tohoto typu kritiky po boku Wolfganga Ratkeho. Vzhledem k tomu, že se autor věnuje převážně křesťansky zabarvené „pansofii“, setkáváme se v jeho knize také s postavami, jež lze propojit s Komenským, hlavně s W. Ratkem a G. W. Leibnizem (které autor také začleňuje mezi představitele pansofie, což je podle Čyževského ne zcela oprávněné). Autor nepovažuje analogii myšlenek Komenského a jeho současníků za důkaz vlivů na Komenského. Čyževský je přesvědčen, že ačkoli se kniha nepokouší o hlubší interpretaci představených textů, přesto může být tato kapitola pro výzkum Komenského užitečná. Oproti tomu z další kapitoly, která promlouvá o spiritualistické kritice, můžeme odvodit pouze několik málo informací o pozdějším vlivu Komenského spisu *Lux in tenebris*. Čyževský si posteskl nad tím, že se autor důkladněji nezaměřil na vícero Komenského děl.

Stať Kamila Krofty, „Komenský als Vollender der hussitischen Tradition“, *Prager Rundschau* 2, 1932, s. 118–138 a stať Františka Šimka, „Soud Komenského o Rokycanovi“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, s. 56–65 nás vedou do jiné oblasti. F. Šimek poskytuje pouhý soupis rozsudků Komenského nad Rokycanou, aniž by zkoumal zdroje, z nichž Komenský čerpal.

O Komenském a jeho současnicích pojednává zajímavý příspěvek J. Hendricha „Komenský a někteří jeho starší současníci“ *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, s. 9–16, přičemž zde Hendrich porovnává Komenského s W. Ratkem, Jakubem Wolfstirnem, Kryštofem Helwigem, Kašparem Scoppiem a dalšími. J. Hendrich nerozhoduje, zda se tu jedná o ovlivňování Komenského nebo o sblížení myšlenek určených duchem doby. Čyževský naproti tomu uvádí A. Schleiffa, jež se na straně 75 své monografie *Selbstkritik der lutherischen Kirchen im 17. Jahrhundert*, c. d. přiklání k hypotéze, že Komenský Ratkem ovlivněn nebyl. Čyževský zároveň přikládá odkaz na hodnotnou knihu Karla Seilera, *Das pädagogische System Wolfgang Ratkes. Nach den handschriftlichen Quellen im Zusammenhang der europäischen Geistesgeschichte dargestellt*, Palm und Enke, Erlangen 1931, kde jsou zhodnoceny také nové rukopisné zdroje.

J. Hendrich činí pravděpodobným, že Komenský slyšel o plánech Jeana Le Maire a Marina Mersenne na universální jazyk, avšak zřejmě nevěděl nic o podobných myšlenkách Reného Descarta. Viz Hendrich, J., „Mersenne, Le Maire, Descartes a Komenský“, *Český časopis filologický* 4, 1943, s. 181–184.

Mikuláši Drábíkovi se věnuje stať F. M. Bartoše, in: *O kalich. Obrázky z dob staletého zápasu* (edice *Knihovna Pokroku* 150), Pokrok, Praha 1939, s. 69–76. Důležitá pro pochopení souvislostí mezi Komenským a mystickou literaturou doby je hezká knížka Karla Viětora, *Probleme der deutschen Barockliteratur* (edice *Von der deutschen Poeterey* 3), J. J. Weber, Leipzig 1928, kde lze nalézt mnoho upozornění na Komenskému spřízněné duchy barokního období, zejména s. 21, 46–47, 49, 52, 71–72, 89–90.

J. B. Čapek porovnává básnické překlady žalmů Komenského s latinským přebásněním žalmů od George Buchanana (1506–1582), s českým od Matouše Benešovského zvaného Philonomus z roku 1577, Vavřince Benedikta z Nudožer (1555–1615) z roku 1606, Jana Campana Vodňanského (1572–1622) z roku 1618 a anglickým od Johna Milтона (1608–1674) in: „K žalmové poesii reformačních humanistů“ *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 88–112. Čyževský dodává, že bude-li tato práce doplněna o komparaci s dalšími překlady (zejména polskými), pak výtěžíme z této zajímavé látky další důležité závěry.

Srov. Čyževský, D., „Comeniana. Teil 2“, s. 159–162.

²⁹¹ V Mahnkeho poučných studiích „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d. a „Die Rationalisierung der Mystik bei Leibniz und Kant“, c. d., zejména s. 11–20 je mimo jiné prošetřován vliv Komenského na Leibnize, který autor přijímá jako jednoznačný a který hodnotí jako velmi zásadní. Jedná se zde především o „matematickou mystiku“, již Komenský převzal od Mikuláše Kusánského a zprostředkoval ji Leibnizovi, o transformaci pojmu mystického osvětlení ve *Via lucis* a v *Panaugii*, o plány organizace veškeré vědecké práce, o

plány „lingua rationalis“, o myšlenku universální vědy, o požadavek matematicko-demonstrativní metody. V kontrastu s Mahnkeho vynikajícími studii, jež konkrétně prokázaly značný vliv Komenského na Leibnize hodnotí Čyževskij zdlouhavou a zcela postradatelnou studií K. Bittnera „J. A. Comenius und G. W. Leibniz“, c. d.

Johan Nordström publikoval filosofické spisy švédského myslitele ze 17. století Georga Stiernhielma s podrobným komentářem, přičemž některé z těchto spisů jsou pod značným vlivem Komenského, kterého však autor spojuje s Paracelsem a „magickou pansofií“, in: *Georg Stiernhielm, filosofiska fragment med inledning och kommentar I–II*, Albert Bonnier, Stockholm 1924.

Josef Hendrich pochybuje o dříve předpokládaném vlivu Komenského na prešovského profesora Eliáše Ladivera, in: „Byl Eliáš Ladiver skutečně stoupencem Komenského?“, J. Jirásek, F. Tichý (eds.), *Slovenská miscellanea, Sborník věnovaný univ. prof. Dr. Albertu Pražákovi k třicátému výročí jeho literární činnosti*, Universum, Bratislava 1931, s. 5–20 (toto dílo bylo Čyževskému nepřístupné).

Teologické porovnání Lubomíra Balcara „Theologické srovnání Komenského ‚Labyrintu světa‘ s Bunyanovou knihou ‚Pilgrims Progress‘“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 113–125 evidentně budí dojem, že tato dvě díla spolu mají něco společného.

Ohledně vlivu Komenského na pozdní spiritualistické mystiky, zvláště na Quirina Kuhlmana, nebylo prozatím poznamenáno mnoho, viz např. Schleiff, A., *Selbstkritik der lutherischen Kirchen im 17. Jahrhundert*, c. d. Čyževskij poukazuje na to, že toto téma již neplatí za holou duchovnědějinnou zvláštnost, viz E. Benz, „Verheißung und Erfüllung. Über die theologischen Grundlagen des deutschen Geschichtsbewußtseins“ *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 54, 1935, s. 484–546.

Příležitostně byly diskutovány vlivy Komenského v různých slovanských zemích. Součková upozornění na rukopisy a tisky Komenského děl na Slovensku rozšiřuje Ján P. Ďurovič, *Evanjelická literatúra do tolerancie* (edice *Slovenské písomníctvo* 5), Matica slovenská, Turčianský Svätý Martin 1940, s. 11, 117–118, 143, 145, 156–157, 283, 285, 308, 326, 333–334; Antonín Vasiljevč Florovský poskytuje údaje o pronikání Komenského děl do Ruska na počátku 18. století, in: *Čeští jesuité na Rusi. Jesuité české provincie a slovanský východ* (edice *Podlahova knihovna naučných spisů* 4), Vyšehrad, Praha 1941, s. 104–107, 147, 286; jak ukazuje Čyževskij, Florovského informace by musela doplnit komeňiana z knihovny Feofana Prokopovyče, viz P. V. Verchovskij, *Učreždenije duchovnoj kollegii i duchovnyj reglament. K voprosu ob otnošenii Cerkvi i gosudarstva v Rossii. Izsledovanie v oblasti istorii russkago cerkovnago prava*, sv. 2, 5. část, Rostov na Donu 1916, s. 9–56. D. Čyževskij připravil již před rokem 1945 velké dílo vztahující se ke knihovně Feofana Prokopovyče, jež však zůstalo spolu s dalšími rukopisy v Halle a jehož osud není Čyževskému znám (Čyževskij se na základě spolehlivých zpráv domnívá, že všechny jeho rukopisy byly spáleny). Čyževskému se později v USA podařilo „z paměti“ obnovit některé výsledky této práce a publikovat je in: Čyževskij, D., *Naukovyj Zbirnyk*, New York 1954, s. 127–137. Avšak vzhledem k tomu, že tato publikace byla těžce dosažitelná, poukazuje na jiném místě na některá fakta, která demonstrují významnost tohoto katalogu. Čyževskij uvádí, že seznam Komenského děl, které Verchovskij v katalogu zaznamenává, není kompletní, přičemž zde nacházíme na deset titulů z Komenského díla (neúplný seznam viz s. 62). Verchovskij nejprve uvádí pedagogické práce (katalog č. 2470, 2480, 2500, 2921 a 2925 – *Janua linguarum*, č. 2471 a 2927 – *Lexicon Januale*, č. 2641 – *Seminarium linguarum*, což je kniha neznámá; č. 2654 – *Orbis pictus*). Čyževskij je přesvědčen, že tím je vyřešena otázka známosti s Komenského pedagogikou v Rusku kolem roku 1700. F. Prokopovyč však neměl zájem o pedagoga Komenského, neboť jeho knihovna obsahovala londýnské vydání *Prodromus pansophiae* z roku 1639 (katalog č. 1797) a především si Verchovskij nevšiml knihy *Lux in tenebris* vydané roku 1656 v Amsterdamu (katalog č. 273, 274 – dva výtisky či vázána ve dvou svazcích?), a to zřejmě proto, že je v katalogu pojmenována „Kotter“, avšak Kotter je pouze jedním z autorů prorocství. Srov. Čyževskij, D., „Neue Lesefrüchte. III“, č. 24 – Die Bibliothek Feofan Prokopovyčs, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 30, 1962, č. 1, s. 63–66. Zde také bližší informace k výše zmíněnému katalogu P. V. Verchovského, který je podle Čyževského jedním z nejdůležitějších pramenů jak pro Prokopovyčův životopis, tak vůbec pro znalosti historie vzdělávání jeho doby.

Jaroslav Ludvíkovský předkládá hezkou ilustraci o postoji Josefa Dobrovského a některých jeho současníků (pod Herderovým vlivem) ke Komenskému, in: „Dobrovský a Komenský“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, s. 16–28.

D. Čyževskij (nikoli jako první) často zdůrazňoval, že Komenský věděl, jak lehce zapamatovatelně a působivě pojmenovat svá díla, a ukazoval, že tyto typicky barokní tituly bezesporu nemalou měrou přispěly k popularitě (zejména některých)²⁹² jeho děl. Zároveň však poukazyval na to, že tyto názvy často nejsou originální, neboť je zcela přirozené, že evangelický kněz připisuje svým dílům tituly, jež přímo odrážejí známé biblické texty. Názvy dvou prvních českých poučných spisů jsou převzaty z *Písma svatého*, a totiž *Nedobytečný hrad jméno Hospodinovo* (1622) je pojmenován na základě *Příslaví* 18,10 (Čyževskij dodává, že Komenský byl jistě ovlivněn i Lutherovou duchovní písní *Ein feste Burg ist unser Gott*), *Pres boží* (1624) pak v návaznosti na *Jeremiášův pláč* 1,15. Nakonec také jeden z posledních Komenského spisů *Unum necessarium* (1668) přebírá název z *Lukáše* 10,42. Ještě častěji však Komenský pro svá díla používal cizí, v barokní éře rozšířené názvy, což Čyževskij dokazuje na několika příkladech. Částečně zachované *Theatrum* nebo *Amphitheatrum universitatis rerum* a nedochované *Theatrum scripturae* jsou pojmenovány podle vzoru mnoha dalších děl tohoto jména, zejména českého *Theatrum Divinum* od Matouše Konečného a *Theatrum mundi minoris* Nathanaela Vodňanského z Uračova.²⁹³ Od roku 1629 Komenský rád používá označení „janua“: *Janua linguarum reserata*, *Janua rerum reserata*, *Latinae linguae Janua reserata*, *Janua sive introductio in Biblia sacra*, *Lexicon januale*; zde se Komenský inspiroval anonymním spisem *Janua linguarum* vydaným hibernskými mnichy v Salamance roku 1611.²⁹⁴ Komenský převzal také titul *Praxis pietatis*, když přepracoval stejnojmenné dílo Lewise Baylyho.²⁹⁵ Spisem *Haggaeus redivivus* pak

Stručný, ale pestrý obraz působení Komenského jako pedagoga nabízí stať J. Hendricha „Komenský jako pedagog“, in: V. Mathesius (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození*, Evropský literární klub, Praha 1940, s. 176–181.

Miloslav Hýsek referuje o obrazu Komenského v téměř výhradně české literatuře, in: *Komenský v beletrii* (edice *Sbírka přednášek a rozprav* 1), Jednota československých matematiků a fyziků, Praha 1931. Albert Pražák ve stati „Komenský a Němcová“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, c. d., s. 209–216 v zásadě doplňuje Hýskovo představení tak, že poukazuje na převzetí některých Komenského témat českou literaturou, zde zvláště téma *Listového do nebe*, tedy kontrast mezi chudými a bohatými. Autor se speciálním zaměřením na Boženu Němcovou nabízí širokou škálu podnětů pro další zpracování otázky o Komenského vlivech na českou a slovenskou krásnou literaturu.

Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, s. 162–164.

²⁹² Viz např. Čyževského „Několik drobných komenian“, c. d., s. 35–36

²⁹³ Viz Souček, S., „Dva české prameny Labyrintu“, c. d.; „Theatrum a učebnice Komenského pro latinské školy“, c. d. Také Komenského herborský učitel J. H. Alsted publikoval v roce 1616 spis s titulem *Theatrum scholasticum*.

²⁹⁴ K tomuto tématu bylo již pojednáno výše, viz pozn. 289.

²⁹⁵ Tomuto se budu věnovat níže, na straně 121.

zahájil Komenský sérii takových tradičních titulů jako *Diogenes cynicus redivivus*, *Fortius redivivus*, *Latium redivivum*.²⁹⁶ Dalším příkladem je Komenského *Faber fortunae*, jehož titul nese spojitost s úryvkem z druhé kapitoly osmé knihy Baconova spisu *De Dignitate et Augmentis Scientiarum*.²⁹⁷ Také *Lux in tenebris* a *Lux e tenebris* jsou pravděpodobně pojmenovány po vzoru díla Valeriana Magni *Lux in tenebris lucens*; název v každém případě koresponduje s *Janem* 1,5.²⁹⁸

Následně se Čyževskij zaměřuje k významnému pojmu „pansofie“, který Komenský pojal za svůj filosofický systém. Ukazuje, že toto slovo se objevuje v Komenského korespondenci minimálně od roku 1631 a figuruje také v názvech několika jeho spisů: *Prodromus Pansophiae*, *Conatuum pansophicorum dilucidatio*, *Pansophiae diatyposis*, *Schola Pansophica*, rovněž v titulech dvou principiálních filosofických děl Komenského, totiž v titulu třetí části *Obecné porady* zvané *Pansophia* a v *Lexicon reale pansophicum*. Wilhelm Begemann přišel s tím, že se toto slovo vyskytuje v názvech děl mnoha rosekruciánů a dalších děl z počátku 18. století, přičemž vypátral nejméně 10 spisů, jež se objevily v letech 1610 až 1620.²⁹⁹ V roce 1632 se slovo „pansophist“ objevuje také v díle Zachariáše Theobalda *Warnungsschreiben vor den alten Wiedertäufern und neuen Schwärmen*.³⁰⁰ Jak dokazuje J. Hendrich, slovo „pansophia“ lze dokonce nalézt ve studenstké básni Nikolause Salvatora z roku 1611.³⁰¹ Na druhé straně sám Komenský tvrdí, že při použití tohoto slova nenásledoval J. H. Alsteda.³⁰² Čyževskij v této souvislosti poukazuje také na Filóna Alexandrijského, na

²⁹⁶ Na to poukázal již Josef Reber v předmluvě ke *Diogenu kynikovi*, in: J. Reber (ed.), *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského*, sv. 4, Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1911, s. 72.

²⁹⁷ Také na tuto spojitost upozornil J. Reber, a to v předmluvě k *Faber fortunae*, in: J. Reber, J. V. Novák (eds.), *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského*, sv. 1, Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1914, s. 438–439.

²⁹⁸ Srov. „Literarische Lesefrüchte. X“, č. 83 – Die Titel der Werke des Comenius, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 2, s. 358–359. Čyževskij se názvům Komenského děl jmenoval také in: „Der barocke Buchtitel“, in: Čyževskij, D., *Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen*, c. d., s. 142–154.

²⁹⁹ Srov. Begemann, W., „Zum Gebrauch des Wortes Pansophia“, *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft* 5, 1896, s. 210–221.

³⁰⁰ Na to jako první poukázal Ludwig Keller ve stati „Comenius und die Akademien der Naturphilosophen des 17. Jahrhundert. Dritter Teil“, *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft* 4, seš. 5–6, 1895, s. 133–184, zejména s. 155–156.

³⁰¹ Srov. Hendrich, J., „Praxis Pietatis na Slovensku“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 9, 1926, s. 37. Z toho, že slovo užívá „pouhý“ student, J. Hendrich vyvozuje, že slovo „pansophia“ zase nebylo až tak vzácné.

³⁰² Alsted, J. H., *Encyclopaedia* (...), Herbornae Nassoviorum 1630, sv. 1, 3. kniha, kap. 1, část IV, s. 74. Viz Komenský, J. A., *Conatuum pansophicorum dilucidatio* (...), in: *Dílo Jana Amose Komenského* 15/2, Academia, Praha 1989, s. 66.

němž lze demonstrovat, kterak je toto slovo používáno v tradičním smyslu³⁰³ či na spis Petera Lauremberga (1585–1639) s příznačným názvem *Pansophia, Sive Paedia Philosophica* (...).³⁰⁴ Uvádí také nárys pansofie vytvořený Komenským a Johannem Rauem (1610–1679) svědčícím o šíření tohoto slova neboli spis *Tabula Pansophiae in Animis hominum recte atque ordine ingenerande*.³⁰⁵ Čyževskij nakonec upozorňuje na opomíjený spis *Pansophia liberalis* (...) z roku 1646, jehož autorem je Nicolai Henricus³⁰⁶ a anonymní spis z roku 1696,³⁰⁷ který, jak se zdá, nemá co do činění s tradicí Komenského.³⁰⁸

D. Čyževskij by také nehledal ve spise Daniela Zwickera (1612–1678) *Irenicum irenicorum* (...) z roku 1658³⁰⁹ předlohu pro název Komenského *De irenico irenicorum*,³¹⁰ jež byla odpovědí na Zwickerův spis, neboť zde je zkratka zapotřebí pojmenovat polemický spis na základě spisu, na který je odpovídáno. Čyževskij spíše připomíná daleké rozšíření podobného titulu, když slovo „Irenicum“³¹¹ nebylo jednoduše věcným a samozřejmým označením pro konkrétní pojem.³¹²

³⁰³ H. Leisegang (ed.), *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*. Vol. VII *Indices ad Philonis Alexandrini Opera*, pars 2, Walter de Gruyter, Berolini 1926, s. 621–622.

³⁰⁴ *Petri Laurembergi Rostochiensis, Pansophia, Sive Paedia Philosophica: Instructio generalis, accurata, & solida, ad cognoscendum ambitum omnium Disciplinarum, quas humanæ mentis industria excogitavit: Adjectâ liberalium plerarumq; nonnullarum etiam Illiberalium constitutione. Omnia ad methodum Aristotelicam*, Johann Hallervordi, Rostochii 1633.

³⁰⁵ *Tabula Pansophiae in Animis hominum recte atque ordine ingenerandæ*, 1646. Viz také Kvačala, J., „Literatura“, *Časopis Moravského musea zemského* 3, 1903, s. 102.

³⁰⁶ Henricus, N., *Pansophia liberalis. Tabellis succincte ordinateq; comprehensa & repraesentata. Objecta disciplinarum liberalium omnium, Naturalium & Spiritualium, principalium & instrumentalium, adæquatè determinans, principia, media, fines, partes, & species distincte assignans, Vt commode summa disciplinae hauriri, ordo perspicui, decursus notari, & memoriae Comprehensio ejus insigi possit*, Rheticus, Dantisci 1646.

³⁰⁷ Jeho první část: *Pansophia, oder Grund aller Weisheit / In Erkäntniß Gottes nach seinem Wesen / Vermittelstel der Vernunffts-Kräfte gesucht von W. H. V. L. O. L.*, Berlin 1696 (s. 1–144). Druhá část: *Pansophia, Oder Grund Aller Weisheit / In Erkäntniß Des Menschen nach seiner Natur*, Berlin 1696 (s. 147–238).

Mnohé knihovny a publikace uvádí, že autorem tohoto spisu je Magnus Heinrich von Lüttichau. Jiní autoři tuto bibliografickou informaci kriticky zpochybňují, viz např. Rehder, E., *Gottfried Wilhelm Leibniz*, Bd. 1, Elke Rehder Presse, Barsbüttel 2017.

³⁰⁸ Srov. „Literarische Lesefrüchte. X“, č. 83 – Die Titel der Werke des Comenius, c. d., s. 359–361.

³⁰⁹ Zwicker, D., *Irenicum irenicorum, Seu Reconciliatoris Christianorum hodiernorum norma triplex, Sana omnium hominum Ratio, Scriptura Sacra, & Traditiones*, Amsterdam 1658.

³¹⁰ Komenský, J. A., *De irenico irenicorum. Hoc est: Conditionibus Pacis a Socini Secta reliquo Christiano Orbi oblastis; Ad Omnes Christianos facta Admonitio*, Apud Henricum Betkium, Amsterodami 1660.

K tomuto srov. také Zoubek, F., „O Komenského polemikách theologických. Příspěvky k poznání ducha i století jeho“, *Časopis Musea království Českého* 60, 1886, č. 2–3, s. 408–413.

³¹¹ Např. spis Komenského učitele Davida Parea *Irenicum sive De Unione Et Synodo Evangelicorum Concilianda Liber Votivus Paci Ecclesiae & desiderijs pacificorum dicatus*, Impensis Rosae librarij Francofort, Heidelbergae 1614.

³¹² Srov. „Literarische Lesefrüchte. X“, č. 83 – Die Titel der Werke des Comenius, c. d., s. 361.

Čyževskij však poněkud rozšiřuje seznam titulů, jež Komenský pravděpodobně „napodoboval“, a takových titulů, jež byly v jeho době rozšířené (ačkoli v některých případech nemůžeme poskytnout důkaz o jejich užití před Komenským). Pozornost upíná v první řadě k *Labyrintu světa* a poznamenává, že dílo není toliko podmíněné svým obsahem jako je v některých výjevech podmíněné spisy J. V. Andreae. Zároveň se domnívá, že sám název *Labyrint světa* má své kořeny v těch místech spisů Andreae, kde se objevuje slovo „labyrinthus“.³¹³ Čyževskij však tuší také vliv Sebastiana Francka, v jehož díle výraz „labyrint“ rovněž nacházíme,³¹⁴ či ovlivnění dílem Nathanaéla Vodňanského z Uračova.³¹⁵ Dále odhaluje, že se toto slovo vyskytuje také v písni Adama Michny z Otradovic.³¹⁶ Čyževskij vůbec předkládá doklady pro užívání tohoto podobenství v křesťanské literatuře, které bylo do té doby opomíjeno.³¹⁷ Dále demaskuje, která skutečnost, že Komenský později pojmenuje další svůj spis *E scholasticis Labyrinthis Exitus in planum (...)*,³¹⁸ velmi evidentně

³¹³ Viz Andreae, J. V., *Civis christianus, sive Peregrini quondam errantis restitutiones*, Theophilum Georgi, Leipzig 1706, kap. 1, s. 1, kde se vyskytuje spojení „Labyrinthi Mundani“; *Mythologiae Christianae sive Virtutum & vitiorum vitae humanae imaginum libri tres*, Zetznerus, Argentoratum 1618, s. 173, č. IV,15, kde nalézáme spojení „hujus Mundi Labyrinthum“; *Peregrini in patria errores, Utopiae*, Strasbourg 1618, kap. 14, s. 35 se slovem „Labyrinthos“, s. 34 se spojením „humani labyrinthis“; *Theophilus, Sive de Christiana Religione sanctius colenda, Vita temperantius instituenda, Et Literatvra rationabilius docenda Consilium. Cum Paraenesi Ad Ecclesiae Ministros, Et nonnullis aliis ad restituendas res lapsas pertinentibus*, Typis Matthiae Kauttii, Studtgardiae 1649, s. 99 se slovem „labyrinthos“. K tomuto viz také Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, c. d., s. 86.

³¹⁴ Viz Franck, S., *Das verbüthschiert mit siben Sigeln verschlossen Buch / das recht niemandt auffthun / verstehen / oder lesen kan / dann das lamb / vnd die mit dem Thaw bezaichnet / das lamb angehören / sampt einer vorred von den siben Sigeln / was die seyen / vnd wie die auffthon werden (...)*, H. Steiner, Augsburg 1539. S. Franck přemýšlí o *Písmu* jako o labyrintu, v němž nezkušený člověk snadno ztratí orientaci. K tomuto srov. Čyževskij, D., *Філософія Г. С. Сковороди [Fil'osofija H. S. Skovorody]*, c. d., s. 56, 58. Srov. také Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, c. d., s. 87.

³¹⁵ Konkrétně dílem *Theatrum mundi minoris Ssyroký Plac / neb Zrcadlo Swěta. To gest: Ziwy Kontrffekt nezčjslných Bijd wsseho Lidského pokolenij / w tomto Swětě Rytirugjcyho*, Giříjka Nygrina, Praha 1605. O tom pojednal již Stanislav Souček, S., „Dva české pramenky Labyrintu“, *Listy filologické* 51, 1924, č. 4–5, s. 271–280. Zároveň odkrývá, že Vodňanský užívá slovo „labyrint“ také v *Epistola dedicatoria*, srov. tamt., s. 273, pozn. 1. Viz Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, c. d., s. 85–86.

³¹⁶ Jedná se o píseň s názvem *Svaté lásky labyrint* z roku 1647. Viz V. Bitnar (ed.), *Zrození barokového básníka. Antologie z přírodní lyriky českého baroku*, Edice Jitro, Praha 1940, s. 364–366; Z. Kalista (ed.), *České baroko. Studie, texty, poznámky*, Evropský literární klub, Praha 1941, s. 63–64. Srov. Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, c. d., s. 86–87.

³¹⁷ Srov. Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, c. d., s. 85–87.

³¹⁸ *E scholasticis Labyrinthis Exitus in planum, Sive Machina Didactica, mechanice constructa: ad non haerendum amplius (in docendi & discenci muniis) sed progrediendum*, in: *J. A. Comenii Didactorum Operum* 4, Impensis D. Laurentii De Geer, Amsterdami 1657, s. 63–76; dílo vyšlo také česky jako *Východisko ze školských labyrintů na volné prostranství*, přel. J. Patočka, in: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského* 2, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1960, s. 411–434.

Čyževskij upozorňuje také na dva tituly, které znějí zrovna jako *Labyrint světa a ráj srdce*, tedy: *Literarum Studiosae Iuventutis Sapientiae LABYRINTHUS. In quo variae, pulchrae, ad Ingenium acuendum Memoriamque*

charakterizuje jeho preferenci pro volbu působivých titulů. A nakonec připomíná, že se výraz „labyrint“ v Komenského díle později vrací, a to konkrétně ve spise *Jedno nezbytné*, kde vypravuje je vyprávěna starověká pověst, na které se toto podobenství zakládá. Jak příznačné, že se roku 1628 objevil spis *Labyrinthus variarum (...)*,³¹⁹ podotýká Čyževskij.³²⁰

Čyževskij se dále zamýšlí, kterými mysliteli mohl být Komenský inspirován při volbě titulu *Centrum securitatis*, přičemž se domnívá, že tento název mohl být ovlivněn jednak Jacobem Böhmem,³²¹ což bylo však později vyvráceno J. Hendrichem,³²² jednak Mikulášem Kusánským, jak dokázal již D. Mahnke, když demonstroval, že Komenský znal M. Kusánského³²³ a postoupil jeho myšlenky Leibnizovi, čili že tento titul mohl vzniknout pod vlivem Cusanovy matematické mystiky.³²⁴ V každém případě si Čyževskij pohrává také s myšlenkou Plótinova vlivu,³²⁵ který mohl podnítit jak samotný titul, tak symboliku celého spisu.³²⁶

Spis *Prodromus pansophiae* získal svůj název roku 1639, přitom byl napsán již v letech 1634 až 1636 a v roce 1637 byl publikován pod titulem *Conatuum Comenianorum praeludia*. Čyževskij však upozorňuje na skutečnost, že v roce 1649 vyšel v Amsterdamu spis s příznačným názvem *Prodromus Exequiarum (...)*, jehož autorem je Bernhard Comenius.³²⁷ Čyževskij se pozastavuje také u Komenského spisu *Linguarum methodus*

juvandam perutiles (e Libris Sacris & aliunde collectae) Quaestiones, in forma AEnigmatum proponuntur & solvuntur a Christianae Iuventutis PARADISUS ANIMAE: totius S. Scripturae medullam, praecipuosque Ecclesiasticos hymnos, preces &c continens: ad usum roborandi in animis adolescentum Christianismi &c. in: *J. A. Comenii Opera Didactica Omnia*, Impensis D. Laurentii De Geer, Amsterdami 1657, s. 248–249.

³¹⁹ Röber, P., Kotzebue, J., Fuhrmann, B., *Labyrinthus Variarum & inter has periculosarum, aliquot opinionum, De Potestate Romani Episcopi*, Typis Johannis Haken, Witebergae 1628.

³²⁰ Srov. „Literarische Lesefrüchte. X“, č. 83 – Die Titel der Werke des Comenius, c. d., s. 361–362.

³²¹ To by dávalo smysl, neboť J. Böhme ve svém díle opravdu explicitně mluví o Bohu jako centru, in: *Theosophia Revelata. Das ist: Alle Göttliche Schriften. Des Gottseligen und Hoherleuchteten Deutschen Theosophi Jacob Böhmens (...)*, Tom. 1, 1715, např. s. 538, 827, 834 a Tom. 2, např. s. 2191, 3871.

³²² Viz níže, poznámka 344.

³²³ O tom již J. Kvačala in: „Příspěvky k spoznání Komenského učení a vzdělanosti“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 10, 1927, s. 14–21, kde vůbec jako první otevírá vztah Komenský – Kusánský v druhé podkapitole s názvem „Komenský a Nicolaus de Cusa (Cusanus)“, s. 19–21.

³²⁴ Srov. Mahnke, D., „Die Rationalisierung der Mystik bei Leibniz und Kant“, c. d., s. 11 nn. a Mahnkeho dopisy adresované D. Čyževskému z 27. a 29. dubna 1938. Oba rukou psané dopisy jsou uloženy v Čyževského heidelberské pozůstalosti (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/M/1/4).

³²⁵ Srov. Plótinus, *Enneady* VI,9,8–9; III,8,8–10. Srov. také Čyževského poznámku in: *Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas* 4, 1940, s. 182. K tomuto viz také níže, pozn. 441.

³²⁶ Srov. „Literarische Lesefrüchte. X“, č. 83 – Die Titel der Werke des Comenius, c. d., s. 362.

³²⁷ Comenius, B., *Prodromus Exequiarum Funestae Pacificationis Pragensis: Nec non Gvstavvs, Fridericvs & Landgravivs Redivivi, Pro Religione Et Regione Protestantes & Remonstrantes, Pacificationem Pragensem*,

novissima napsaném po roce 1644 a publikovaném v roce 1648 v Lešně poukazujíc na to, že titul připomíná Ratkeho text *In Methodum Linguarum generalis introductio* vytištěný roku 1617.³²⁸ Pozornost upíná také ke Komenského stěžejnímu dílu *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, které má podle Čyževského vzor v názvu knihy Balthasara Meisnera (1587–1626) *Consultatio Catholica De fide Lutherana* z roku 1611.³²⁹ Komenský zároveň označil část *Pansofie* jako „Corporis Humani Fabrica“,³³⁰ což podle Čyževského koresponduje s titulem knihy Adriaana van de Spiegela (1578–1625) *De Humani Corporis Fabrica* (...), která vyšla ve Frankfurtu v roce 1632.³³¹ Čyževskyj neponechává stranou ani Komenského práci o tureckém nebezpečí *Letzte Posaun über Deutschland* z roku 1663, když osvětluje, že „Posaune“ je velmi obvyklé slovo v názvu církevněpolitických spisů Komenského doby a uvádí několik konkrétních příkladů.³³² Nakonec se obrací k jednomu z posledních Komenského spisů, totiž k *Angelus Pacis Ad Legatos Pacis Anglos & Belgas* z roku 1667 a odkrývá, že tento titul nachází svou předlohu v rozšířeném katolickém spisu Nicolase Caussina (1583–1651) *Angleus Pacis Ad Principes Christianos*.³³³

Dmytro Čyževskyj, z jehož statí je zcela zřejmý zájem o emblematickou uměleckou složku Komenského díla. D. Čyževskyj je totiž přesvědčen, že mnohé výzkumy dějin symbolismu a emblematicky

neque antehac a Protestantibus Imperii Statibus in Genere, nec hodie a Celsiss (...), Apud Petrum Iacobi, Amstelodami 1639. Bernhard Comenius byl pseudonym, pod nímž publikoval Heinrich Meerbott.

³²⁸ Ratke, W., *In Methodum Linguarum generalis introductio*, in: J. Rhenius (ed.), *Methodus Institutionis nova quadruplex*, Typis Haeredum Valentini, Lipsiae 1617, s. 132–206.

³²⁹ Meisner, B., *Consultatio Catholica De fide Lutherana capessenda & Romana-Papistica deferenda: Opposita Haereticae Consultationi Leonardi Lessii, Iesuwitae & Theologi Lovaniensis*, Typis Nicolai Hampelii, Giessae Hessorum 1611.

³³⁰ Jedná se o část 7. kapitoly *Materiálního světa*: Komenský, J. A., *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, tom. 1, Academia, Pragmae 1966, s. 357.

³³¹ Spiegel, A., *De Humani Corporis Fabrica Libri Decem* (...), Impensis & Caelo Matthaei Merian, Francofurti 1632.

³³² Zmiňuje dva anonymní nizozemské spisy:

Basvyne. Dienende om allerley traghe slapende Zielen yverich ende wacker te maken / mitsgaders verflaude ende verrsaechde herten moedt te gheven tot continuatie hares christelijcken beroeps: niet teghenstaende den dieshalven veelswaricheden ontmoeten (...), 1620

Čyževskyj objevil oba tyto spisy v katalogu hlavní knihovny sirotčince v Halle.

Gifftheil, L. F., *Posaun den Tag deß Herrn Gottes Gericht und das Ende der Welt betreffend* (...), 1637; anonymní *Eine starke Posaune, welche den Heyden das Gericht verkündiget*, 1644 a 1658; Bessel, H., *Hall der Buss-Posaunen Gottes*, Rinteln 1639

³³³ Caussin, N., *Angleus Pacis Ad Principes Christianos*, Parisiis 1650 a 1651, Bonn 1652, London 1651.

nabízejí spoustu podkladů pro správné pochopení Komenského spisů.³³⁴ V jednom ze svých *Lesefrüchte*, jenž je explicitně zaměřen k emblematické Komenského,³³⁵ odkazuje na kratičkou stať Leonarda Forstera,³³⁶ která zcela přehlíží skutečnost, že o Komenského zájmu směrem k emblematické literatuře bylo pojednáváno již dříve.³³⁷ Čyževskij zároveň poukazuje na to, že L. Forster také neznal emblematický titulní obrázek knihy Raymonda ze Sabundy *Theologia naturalis*, kterou vydal Komenský v roce 1661 pod názvem *Oculus fidei*, o čemž Čyževskij pojednal již ve své stati publikované roku 1956.³³⁸ Taktéž v *Pampaedii* Komenského, kterou Čyževskij vydal na základě rukopisu, vidíme, kterak Komenský zachází se symbolikou jako s výchovným nástrojem.³³⁹ Zde Komenský odkazuje především na dvě emblematická díla, a to na spis Diega de Saavedry Foxarda (1584–1648) *Idea Principis Christiano-Politici centum symbolis expressa*³⁴⁰ a spis Daniela Cramera (1568–1637) *Emblemata Moralia Nova*.³⁴¹ Vzhledem k tomu, že se Komenský v *Pampaedii* zmiňuje také o hieroglyfech, Čyževskij předpokládá, že je znal z Hórapolla, autora díla o egyptských hieroglyfech. Nakonec uvádí, že pararely, které L. Forster propůjčil Komenského metaforám, jsou sice zajímavé, nýbrž zcela náhodné.³⁴²

³³⁴ K tomuto viz Čyževskij, D., Фільософія Г. С. Сквороди [*Fil'osofija H. S. Skovorody*], c. d., s. 34–49, zvl. s. 45–46; „Skovoroda-Studien. I. Skovoroda und Angelus Silesius“, c. d.; „Skovoroda-Studien. II. Skovorodas Erkenntnislehre und Philo“, c. d.; „Skovoroda-Studien. III. Skovorodas Bibel-Interpretation im Lichte der kirchenväterlichen und mystischen Tradition“, c. d. Srov. také Čyževskij, D., „Analecta Comeniana“, *Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas* 2, c. d., s. 314.

³³⁵ Čyževskij, D., „Neue Lesefrüchte. III“, č. 21 – Emblematic bei Comenius, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 30, 1962, č. 1, s. 57–58.

³³⁶ Forster, L., „Comenius und die Emblematic: ein Hinweis“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 29, 1961, č. 2, s. 247–250.

³³⁷ L. Forster dokonce píše, že se s Čyževského studií z roku 1953 seznámil až později. Jednalo se o studii „Comenius‘ Labyrinth of the World. Its Themes and Their Sources“, c. d., s. 83–135.

³³⁸ K emblematic Komenského srov. Čyževskij, D., „Das Buch als Symbol des Kosmos“, in: Čyževskij, D., *Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen*, c. d., s. 90–91, malba IV na s. 112–113.

³³⁹ Srov. Komenský, J. A., *Pampaedia* (edice *Pädagogische Forschungen* 5), D. Čyževskij, H. Geissler, K. Schaller (eds.), Quelle & Meyer, Heidelberg 1960, kap. 12, č. 12–13, s. 354; také Čyževského poznámka na s. 486.

³⁴⁰ Saavedra Foxardo, D., *Idea Principis Christiano-Politici centum symbolis expressa*, 1. vyd., Münster 1640. Čyževskij upozorňuje na to, že Saavedrovo dílo přeložil také Feofan Prokopovyč. Viz také Čyževskij, D., „Neue Lesefrüchte. III“, č. 23 – Die emblematischen Gedichte Feofan Prokopovyčs, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 30, 1962, č. 1, s. 59–63.

³⁴¹ Cramer, D., *Emblemata Moralia Nova*, Luca Jennisij, Francofurtum 1630.

³⁴² Srov. Čyževskij, D., „Neue Lesefrüchte. III“, č. 21 – Emblematic bei Comenius, c. d., s. 57–58.

V dalším z jeho *Lesefrüchte* s vypovídajícím názvem “Neskutečný Komenský”³⁴³ Čyževskij poukazuje na pochybné interpretace prezentující Komenského jako osvícence, ba dokonce materialistu či téměř ateistu. Čyževskij však na tomto místě neplánuje s těmito výklady polemizovat, nýbrž předložit neskutečná tvrzení, která zjevně tak falešná nejsou. Má na mysli zejména knihu Jevgenije Nikolajeviče Medynského (1885–1957) *Братские школы Украины и Белоруссии в XVI–XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией*,³⁴⁴ která se věnuje mimo jiné údajnému vlivu bratrství škol na Ukrajině a v Bělorusku na pedagogický systém Komenského. Tento vliv je podle Čyževského samozřejmě pouze vlivem domnělým, neboť školní stanovy ukrajinských a běloruských škol stojí na týchž protestantských zdrojích, jež znal a využíval sám Komenský, a to např. včetně představitele německé reformace 16. století Johannese Sturma (1507–1589). Skutečnost, že ve 40. až 50. letech 17. století mohl mít Komenský v Lešně v ruce stanovy Lvovské školy z roku 1586, je takřka nereálná, a to, co Medynskij považuje za paralely,³⁴⁵ jsou ve výsledku pouze triviálnosti, které nemohou nijak prokázat autorovu základní myšlenku, a to navzdory tomu, že Komenský měl v 50. letech na Ukrajině jistý zájem, neboť to v jednu chvíli vypadalo, že bude možné uzavřít spojení mezi ukrajinskými kozáky a protestantským Sedmihradskem. D. Čyževskij dále zmiňuje v Sovětském svazu oceňovanou knihu Archipa Aleksejeviče Krasnovského (1885–1953) *Ян Амос Коменский*,³⁴⁶ jež rovněž vykresluje neskutečného Komenského. Čyževskij např. ukazuje, že autor považuje Franckeův tisk Komenského z roku 1702 za unikát, jehož jediný exemplář se podle mínění západních vědců nachází v knihovně Britského muzea.³⁴⁷ Tomu se Čyževskij podivuje o to více, když měl autor k dispozici knihu J. V. Nováka a J. Hendricha,³⁴⁸ kde se mohl dozvědět o dalším exempláři chovaném v pražském Národním muzeu. Navíc se autor domníval, že součástí vydání z roku 1702 byla

³⁴³ Čyževskij, D., „Neue Lesefrüchte. III“, č. 26 – Der phantastische Comenius, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 30, 1962, č. 1, s. 68–69.

³⁴⁴ Медынский, Е. Н. [Medynskij, J. N.], *Братские школы Украины и Белоруссии в XVI–XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией* [*Bratskije školy Ukrainy i Belorussii v XVI–XVII vv. i ich rol' v vossojedinenii Ukrainy s Rossijej*], [издательство АПИ РСФСР [Izdatel'stvo APN RSFSR], Москва [Moskva] 1954, s. 76–86.

³⁴⁵ Srov. tamtéž, s. 79–83.

³⁴⁶ Красновский, А. А. [Krasnovskij, A. A.], *Ян Амос Коменский* [*Jan Amos Komenskij*], Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР [Gosudarstvennoje učebno-pedagogičeskoje izdatel'stvo Ministerstva prosvěščenija RSFSR], Москва [Moskva] 1953.

³⁴⁷ Srov. tamtéž, s. 94.

³⁴⁸ Novák, J. V., Hendrich, J., *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*, c. d. A. A. Krasnovskij z ní cituje na s. 307 své publikace *Ян Амос Коменский* [*Jan Amos Komenskij*], c. d.

také *Panaugia*,³⁴⁹ a co více, v roce 1953 ani netušil, že rukopis celého pansofického díla byl znám již od roku 1935. Rovněž nezná Kvačalovu nejlepší knihu z roku 1892.³⁵⁰ Čyževskij na závěr uvádí, že pokud bychom chtěli uvést vše, co autor této vychvalované knihy neví, vydalo by to na celý svazek.³⁵¹

D. Čyževskij považuje *Panaugii* za jakýsi filosofický úvod ke Komenského *Obecné poradě o nápravě věcí lidských*, který nese filosofické předpoklady celé práce a také nabízí výklad, objasnění Komenského epistemologie, která čtenáře následně uvádí do jeho filosofie dějin. D. Čyževskij ve svém úvodu k *Panaugii* představuje a charakterizuje všech 16 kapitol a ačkoli se prakticky jedná o „pouhé“ shrnutí, můžeme zde nalézt několik zajímavých Čyževského poznámek, které uvádí jisté části *Panaugie* do širších kontextů.³⁵²

Jak D. Čyževskij vysvětluje, *Panaugia* je především zajímavá tím, že Komenský se zde na jedné straně jeví jako myslitel, jenž osciluje kolem nových problémů typických pro 17. století, na druhé straně však zůstává jako všichni jeho současníci od F. Bacona a R. Descarta po B. Spinozu, N. Malebranche a G. L. Leibnize vědomě či nevědomě věrný starší filosofické tradici. Současně však Komenský dokázal předvídat i pozdější filosofické tendence (Leibnizův směr či dokonce či dokonce směry 18. a 19. století), což mělo v mnoha případech za následek, že byly učiněny pokusy najít propojenosti mezi jeho myšlením a novějšími myšlenkami.³⁵³ Rozebereme-li *Panaugii* na jednotlivé složky, nalezneme zde celou sérii pradávnych filosofických a teologických představ, tedy např. myšlenku, že světlo je vyšší substancí či silou, kterou lze vypořádat již ve starověku, zvláště v platonismu; dále pak vyobrazení, jež je rozšířeno v křesťanské literatuře, a to nejen mezi gnostickými současníky raného křesťanství, nýbrž také ve středověku, totiž „lumine tuo, Domine, illuminabis tenebras meas“ (Ž 17,29). Čyževskij ve výčtu pokračuje, když ukazuje, že je třeba vzít na vědomí také optiku tajemného Vitellia ze 13. století (viz níže) nebo světelnou mystiku kontroverzních hésychastů z téhož století, především pak jejich působení na řecko-ortodoxní Slované. Dále však objasňuje, že významnější než světelná metafyzika a světelná

³⁴⁹ Srov. Красновский, А. А., *Ян Амос Коменский*, c. d., s. 94.

³⁵⁰ Kvačala, J., *Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften*, c. d.

³⁵¹ Srov. Čyževskij, D., „Neue Lesefrüchte. III“, č. 26 – Der phantastische Comenius, c. d., s. 68–69.

³⁵² Čyževskij, D., „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“, in: Comenius, J. A., *Panaugia* (edice *Slavische Propyläen* 48), D. Čyževskij (ed.), Wilhelm Fink, München 1970, s. 5–9.

³⁵³ Pokud jde o pokračující vliv Komenského ve vzdělávání, D. Čyževskij zvláště vyzdvihuje knihu Klause Schallera *Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert* (edice *Pädagogische Forschungen. Veröffentlichungen des Comenius-Instituts* 21), Quelle & Meyer, Heidelberg 1962 s bohatými odkazy na literaturu.

mystika středověku byli pro Komenského filosofové stojící na předělu mezi středověkem a novověkem, a to zejména Mikuláš Kusánský, dále pak anglický platonismus, Herbert z Cherbury a Komenského současníci jako R. Descartes se svou *Dioptrikou*. Mnohem význačnější byla představa božského světla N. Malebranche ovlivněná Descartem (nikoli ortodoxními kartesiány), jež se však vynořila až po Komenského smrti a následovala hlavně Augustina. V pozdějších výkladech o božských a kosmických silách, působení světla nevystupují metafyzické myšlenky vždy zcela jednoznačně, nýbrž přinejmenším v romantismu byla tato koncepce stále živá. Nakonec zůstalo světlo ve všech evropských jazycích metaforickým výrazem pro poznání a vědění. U Komenského, který zajisté věděl o tehdejší fyzikální teorii světla (také od samotného Christiaana Huygense), nedozrála teorie světla do pojmového uchopení, vyjádření, a to navzdory jeho pokusu poskytnout neoblomné znázornění „more geometrico“. Je však zcela zřetelné, že světlo není pro Komenského strohým gnoseologickým obrazem, nýbrž také světovědějinnou mocností.³⁵⁴

Čyževskij dále ukazuje, že nezanedbatelnou a svébytnou úlohu v *Panaugii* (a v Komenského pansofickém díle vůbec) hrají také metafory pro svět, lidskou duši a Bibli, které Komenský připodobňuje ke třem divadlům, třem zrcadlům a třem knihám Božím, jež člověku přednášejí tentýž obsah poznání v rozličných formách. Čyževskij odhaluje, že toto metaforické znázornění není nové, neboť do jisté míry existuje již ve starokřesťanské literatuře, následně ve středověku (u Viktoriánů, od nichž přešla k Tomáši Štítnému ze Štítného), v mystické literatuře (u Johanna Arndta (1555–1621) a v pseudo-weigelských spisech) a poezii (např. u českého barokního básníka Bedřicha Bridela (1619–1680)). Tuto metaforu znal i R. Descartes.³⁵⁵ Čyževskij odhaluje, že symbol tří knih lze vystopovat také v mystické literatuře (např. u Friedricha Christopa Oetingera (1702–1782), Hryhorije Skovorody nebo Johanna Michaela Hahna (1758–1819)) a v mystické poezii a že se ohlašuje i ve filosofii německého idealismu. V 17. století narážíme na velmi blízkou podobnost s Komenským u záhadného Bartholomäuse Scleuse, jehož spis *Theosophische-Schriften* vyšel až roku 1686,³⁵⁶ nicméně B. Scleus toto zobrazení vylíčil již ve spisku *Pater Noster* z roku 1639.³⁵⁷ Čyževskij uvádí, že Komenský choval myšlenku divadel a zrcadel již v mládí, avšak

³⁵⁴ Srov. Čyževskij, D., „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“, s. 9–11.

³⁵⁵ Přičemž D. Čyževskij nesdílí názor D. Mahnkeho, že Descartes přijal tuto Kusánského představu od Komenského.

³⁵⁶ Scleus, B., *Theosophische-Schriften: Oder Eine Allgemeine und Geheime / jedoch Einfältige und Teutsche Theologia (...)*, Amsterdam 1686.

³⁵⁷ Scleus, B., *Pater noster Das ist Eine geheime vnnd allgemeine Auflegung Des Heiligen Vater Unsers (...)*, 1639.

domnívá se, že převaha nové metafory tří knih mohla být v pozdějších letech podnícena právě B. Sclusem.³⁵⁸

Čyževskij se dále zaměřuje k vývoji matematické vědy 17. století a její aplikaci na různé oblasti vědy. Ukazuje, že vedle pseudo-matematických experimentů v *Panaugii* existují také dvě Spinozova díla „more geometrico“ (viz níže). Čyževskij mluví o nové tendenci doby, totiž rozpustit terminologické hranice mezi vědami o duši a hmotě, což demonstruje na několika příkladech. Např. fyzické procesy jsou popsány v intencích terminologie duchovního bytí (viz termín „collatus“ v mechanice je pojmenován za pomoci tradičního „conatus animae“, viz také Keplerova díla, viz I. Newton, jenž formuloval zákon setrvačnosti slovy „Corpus omne perseverare in statu suo (...)“ apod.). Naopak docházelo také k pokusům aplikovat kategorie fyzického bytí na duchovní podmínky (např. Erhard Weigel (1625–1699) budoval své právní teorie na základě zvláštní prostorové teorie, nýbrž patří sem také přísný paralelismus obou atributů u Spinozy a světelná teorie *Panaugie*).³⁵⁹

Čyževskij se vskutku originálním způsobem věnuje také Komenského „metafore“, neboť v *Panaugii* nalezneme celou škálu metaforicky koncipovaných stěžejních myšlenek Komenského světonázoru. Zamýšlí se nad tím, kterak označení „metafora“ není pravděpodobně odpovídající a spravedlivé pro právě probírané myšlenky, neboť se jedná o metafory, jež v sobě nesou myšlenku. Čyževskij v tomto smyslu souhlasí s úvahami Henriho Bergsona (1859–1941), který hovoří³⁶⁰ o fundamentálních intuicích filosofů, základních a zprostředkujících obrazech (image mediatrice), jež tvoří podstatu všech nebo alespoň většiny filosofických systémů. H. Bergson byl přesvědčen, že z takového základního, vzorového obrazu lze pokaždé vyvodit všechny podstatné myšlenky filosofického systému. Pouze pokud většina moderních filosofů přednesla myšlenkové systémy svým současníkům a následníkům v sérii pojmově formovaných a formulovaných tezí a nevyložili otevřeně ony základní intuice, máme v Komenském příklad, který nám jasně demonstruje „image mediatrice“ jeho myšlenkového systému. Protože, aniž bychom chtěli snížit důležitost obsahu filosofických myšlenek jeho „systému“, nesmíme nechat bez povšimnutí skutečnost, že většina jeho filosofických myšlenek ještě zcela nedozrála ke srozumitelnosti a ostrosti filosofického ražení velkých filosofů jeho doby. Tudíž se zpravidla nepotřebujeme prodírat složitými a nepředvídatelnými analýzami jeho základních intuicí, neboť náš velký pedagog nám

³⁵⁸ Srov. Čyževskij, D., „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“, s. 11–12.

³⁵⁹ Srov. tamtéž, s. 12.

³⁶⁰ Jedná se o přednášku na téma „Filosofická intuice“, kterou H. Bergson přednesl na mezinárodním kongresu filosofie, který se konal 5. až 11. dubna v italské Bologni.

předkládá a servíruje svůj „image mediatrice“ s názornou zřetelností a transparentností jako takovou. Zrovna tak je tomu v *Panaugii*, kde jsme svědky toho, kterak je možné odvodit další části Komenského systému z fundamentálního obrazu světla v božském a přírodním bytí, které jako síla a moc tenduje k šíření a ovládnutí bytí. Čyževskij ukazuje, že dokonce i tam, kde se v jeho pracích setkáváme s filosoficko-teoretickými pasážemi, odvozuje Komenský takřikajíc před našima očima své myšlenky z tohoto základního obrazu uvedeného v *Panaugii* (viz také *Via lucis*). Z tohoto obrazu světla nakonec pramení Komenského úsilí o nápravu lidských věcí.³⁶¹

Čyževskij se na závěr svého úvodu k *Panaugii* pokouší stanovit, jaké místo zaujímá tento spis ve vědecké literatuře své doby. Přes dějiny optiky 17. století v Holandsku³⁶² se dostává k další linii výzkumu. Svou pozornost upíná nejprve k přírodnímu filosofovi, mnichu Vitelliovi ze 13. století,³⁶³ který nepovažoval světlo za pouhý fyzikální jev, nýbrž také za symbol pravdy a poznání. Prvky tohoto pojetí můžeme vysledovat také v Keplerově díle *Ad Vitellionem Paralipomena* (...), které je zaměřeno k samotnému Vitelliově spisu. Stejný pohled na světlo sdílel s Keplerem také Francesco Patrizi (1529–1597), jehož *Panaugia* vyšla roku 1591.³⁶⁴ Podobné motivy však byly jasně patrné také v *Ars Magna Lvcis et vmbrae* (...) od Athanasia Kirchera z roku 1646,³⁶⁵ kde byl navíc zpracován rozmanitý vědecký materiál a

³⁶¹ Srov. Čyževskij, D., „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“, s. 12–13.

³⁶² D. Čyževskij ukazuje, kterak optika, na nějakou dobu s centrem v Holandsku, byla v 17. století v čele „moderních“ věd. Právě v Holandsku začala mezi lety 1615 a 1620 výroba teleskopů určených k prodeji, a to pravděpodobně jako odezva na zprávy o Galileových astronomických objevech. V roce 1621 pak nizozemský matematik Willebrord Snellius (1580–1626) formuloval základní zákon fyzikální optiky. V roce 1637 byl publikován Descartův (který od roku 1628 pobýval v Holandsku) spis *La Dioptrique*, in: Descartes, R., *Discourse De La Methode Pour bien conduire sa raison, & chercher la verité dans les sciences. Plus La Dioptrique. Les Meteores et La Geometrie* (...), Ian Maire, Leyde 1637. Od roku 1656 pracuje význačný nizozemský fyzik, matematik a astronom Christiaan Huygens (1629–1695) na zdokonalování optických přístrojů a na činění astronomických objevů, aby se mohl později zabývat teoretickou optikou. Navíc matematik a starosta Amsterdamu Johannes Hudde (1628–1704) se také věnoval dioptrii. Zároveň přicházely rozličné podněty ze zahraničí, neboť již v roce 1604 Johannes Kepler publikoval komentář k Vitellově učení o světle (*Ad Vitellionem Paralipomena, Quibus Astronomiae Pars Optica Traditur* (...), Apud Claudium Marnium & Haeredes Ioannis Aubrli, Francofurti 1604). Otázky optiky před rokem 1660 zkoumali také Pierre de Fermat (1607–1665) ve Francii a Bonaventura Cavalieri (1598–1647) v Itálii. Nakonec B. Spinoza v Amsterdamu nejen napsal pojednání o duze, nýbrž také vyrobil optické brýle.

Srov. Čyževskij, D., „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“, c. d., s. 14.

³⁶³ Vitelliův spis *Vitellionis perspectivae libri decem* se objevil v Norimberku v roce 1533 (pozdější vydání 1552 a 1572).

³⁶⁴ *Panaugia* je jednou ze čtyř částí Patriziho spisu *Nova De Vniversis Philosophia. In Qva Aristotelica Methodo* (...), Apud Benedictum Mammarellum, Ferrariae 1591.

³⁶⁵ Kircher, A., *Ars Magna Lvcis Et Vmbrae In decem Libros digesta. Qvibvs Admirandae Lvcis et Vmbrae in mundo, atque adeò vniuersa natura, vires effectusq, vti noua, ita varia nouorum reconditorumq, speciminum*

představeny Kircherovy vlastní objevy. Čyževskij ukazuje, že tradice světelné symboliky je velmi stará a sahá daleko za středověk do pohanského a křesťanského starověku. V 16. a 17. století byla tato tradice oživena anglickým platonismem a předpietistickými proudy („vnitřní světlo“ kvakerské víry apod.).³⁶⁶ Komenský byl této tradici vysoce zavázán, když v roce 1633 vydal *Physicae synopsis*. Ve *Via lucis* pak představuje strategii a taktiku boje za vítěství světla v rámci organizace vědecké práce.³⁶⁷

Komenský si od F. Patrizziho vypůjčil název *Panaugia*, aniž by se nějak hlouběji držel Patrizziových myšlenek. A přece Komenský navazuje na starou tradici, jež světlo vnímala v intencích symboliky za předpokladu, že ve světle spatřuje symbol pravdy. Avšak Komenský rovněž bere v potaz výsledky moderní vědy (J. Keplera, R. Descarta, neboť Komenský pro některé své teze načerpal inspiraci v úvodní části Descartovy *Dioptriky*), své ztvárnění utváří „more geometrico“ a v epistemologické oblasti dokonce pojímá starou metaforu světla jako mocnou pravdu.³⁶⁸ A pokud se tato metafora dostává do popředí, je Komenský vlastně skutečně propojen s filosofickou „moderní dobou“ 17. století a možná je dokonce i ohlášením nadcházejícího „osvícenství“.³⁶⁹

Závěry Čyževského komeniologického bádání jsou shrnuty především v krátké stati „Komenský a západní filosofie“,³⁷⁰ kterou pod pseudonymem Fritz Erlenbusch uveřejnil ve sborníku *Co daly naše země Evropě a lidstvu* a jejímž prostřednictvím Čyževskij vymezuje

exhibitione, ad varios mortalium vsus, panduntur (...), Sumptibus Hermanni Scheus, Romae 1646 (druhé vydání Amsterdam 1671).

³⁶⁶ Čyževskij v této souvislosti zmiňuje německého historika filosofie Clemense Baemkera (1853–1924), který na tuto tradici navázal, viz např. *Der Platonismus im Mittelalter. Festrede gehalten in der öffentlichen Sitzung der K. Akademie de Wissenschaften am 18. März 1916*, Verlag der Akademie de Wissenschaften, München 1916 nebo *Witelo. Ein Philosoph und Naturforscher des XIII. Jahrhunderts* (edice *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters* Bd. 3, Heft 2), Münster 1908. Mnohem důležitější je však podle Čyževského zásadní výzkum Hanse Blumenberga (1920–1996), který prezentuje starou tradici v hlubokém smyslu: „Licht als Metapher der Wahrheit. Im Vorfeld der philosophischen Begriffsbildung“, *Studium Generale* 10, 1957, s. 432–447; *Paradigmen zu einer Metaphorologie* (*Archiv für Begriffsgeschichte* 6), Bouvier, Bonn 1960.

³⁶⁷ Srov. Čyževskij, D., „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“, c. d., s. 14–15. J. Patočka se hlouběji zabývá tím, kterak byl Komenský zasažen vlivem světlené metafyziky. Viz např. „Mezihra na prahu moderní vědy: Cusanus a Komenský“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 2, OIKOYMENH, Praha 1998, s. 142.

³⁶⁸ Čyževskij ukazuje, že tato metafora nebyla úplně cizí ani Descartovi, neboť ještě před *Dioptrikou* načrtl jakousi nauku o světle, v níž se ještě více přibližuje myšlenke *Panaugie*. Toto dílo se objevilo až v roce 1701 jako fragment s názvem *Inquisitio Veritatis Per Lumen Naturale (...)*, in: Descartes, R., *Opuscula Posthuma, Physica Et Mathematica*, Proffant apud Janssonio-Waesbergios, Boom & Goethal, Amstelodami 1701, s. 67–90.

³⁶⁹ Srov. Čyževskij, D., „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“, c. d., s. 15.

³⁷⁰ Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, in: V. Mathesius (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Od slovanských věroznámů k národnímu obrození*, Evropský literární klub, Praha 1998, s. 366–374.

nové místo Komenského v intelektuální historii. D. Čyževskij zde vychází zejména ze studií D. Mahnkeho, avšak připojuje i několik nových poznatků a poznámek. Čyževskij nahlíží na Komenského z komplexní perspektivy, neodděluje onu „progresivní“ pedagogickou část jeho odkazu, která byla v 19. a v první čtvrtině 20. století vysoce opěvována, od té, která by byla raději zapomenuta.³⁷¹ Čyževskij nikterak nepopírá, že v Komenského filosofickém smýšlení hraje nenahraditelnou úlohu filosofie renesanční, neboť Komenský navazoval a získával řadu podnětů z renesančního uvažování a filosofie např. Francise Bacona, Juana Luise Vivese, Tommase Campanelly. „Ale jeho filosofické úsilí, cíl, který své filosofii kladl a ráz jeho filosofického světového názoru jsou naskrze charakteristické pro dobu, ve které žije, pro období barokní.“³⁷² D. Čyževskij je přesvědčen, že Komenského charakteristicky vystihuje nikoli individualistický pohled příznačný pro dobu renesanční, nýbrž universalismus spřízněný s dobou barokní. V ústředí Komenského myšlení totiž nestojí člověk ve své přirozenosti, nýbrž člověk v bytostném vztahu k Bohu. Mnohotvárnost, nikoli fádnot, nevýraznost a jednotvárnost, je zásadní v jeho úsilí o vystavění filosofického světového názoru, a tato rozmanitost nepovstává z všedního a neprozíravého řazení různorodých elementů vedle sebe, nýbrž ve sdružování vzájemných protikladů, uspořádání všeho lidského vědění do jediného systému. Klíčové postavení zde hraje pansofie, všemoudrost, která nejlépe definuje Komenského universalistický pohled, a tak určuje onen zásadní atribut Komenského světového názoru. Komenským však byly uveřejněny pouze úvodní spisy k jeho pansofii. Rukopis kompletního díla objevil až v roce 1934 právě Dmytro Čyževskij. A právě na jejich základě mohl Čyževskij vyřknout stanovisko, že ačkoli Komenský nebyl ve své době nikterak výjimečný, pokud jde o snahu uspořádat všechny lidské vědomosti a znalosti do jednotného a celistvého systému, přece žádný jiný „pansofista“ nepostoupil nad rámec jeho

³⁷¹ K tomuto viz. Korthaase, W., „Dmytro Chyzhevsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 52–53.

³⁷² Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 366.

Čyževskij napsal mnoho dalších studií, jejichž ústředním tématem je české baroko, neboť u něho objev české barokní poezie vyvolal potřebu znovu položit otázku literárního stylu a tradice Komenského, zejména prozkoumat její spojitost se současnou poezií: „Aus den neuen Veröffentlichungen über die českische Barockdichtung. Teil 1“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 11, 1934, č. 3–4, s. 426–432 „Aus den neuen Veröffentlichungen über die českische Barockdichtung. Teil 2“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 12, 1935, č. 1–2, s. 183–191; „Aus den neuen Veröffentlichungen über die českische Barockdichtung. Teil 3“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 15, 1938, č. 1–2, s. 140–155; „Aus den neuen Veröffentlichungen über die českische Barockdichtung. Teil 4“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 1, s. 210–221; „Aus den neuen Veröffentlichungen über die českische Barockdichtung. Teil 5“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 19, 1947, č. 1, s. 160–189.

Dále viz také např. Bondarevska, I., Dovha, L., „The Concept of the Baroque in the Works of Dmytro Chyzhevsky“, *Journal of Ukrainian Studies* 32, 2007, č. 2, s. 1–20.

výsledků, neboť Komenský vyvodil z ideálu pansofie pronikavé a rozličné závěry praktického rázu, závěry nikoli přesmrštěné a nereálné, nýbrž takové, jež směřovaly k řešení skutečných životních problémů (organizace vědecké práce, vybudování universální řeči, smír jednotlivých křesťanských vyznání atd.).³⁷³ „Kdežto u jiných se pansofie často stávala cestou k Bohu skrze přírodu, cestou však, na které se hledající nikdy k Bohu nedostali, protože se ztráceli víc a víc v houští alchymie a magických věd, byla pansofie Komenského splněním důležitého snažení barokní doby o návrat z individualistického odcizení renesančního ke křesťanskému Bohu.“³⁷⁴ Čyževskij odhaluje, že ačkoli Komenský svůj filosofický systém explicitně nevyličil, jednoznačně takovým systémem disponoval.³⁷⁵

Čyževskij shledává, že Komenský velice vlivně zapůsobil na svou dobu, neboť měl dalekosáhlý vliv na své současníky také tam, kde byl pouhým mluvčím své doby a reprodukoval nebo znovu formoval myšlenky již dříve rozšířené. Čyževskij se zamýšlí nad dosahem jeho postavení v okolním světě a mezi těmi, kteří se u Komenského inspirovali při vytváření světového názoru, jmenuje představitele německého baroka George Philippa Harsdörffera (1607–1658),³⁷⁶ Philippa von Zesena (1619–1689),³⁷⁷ Johanna Michaela Moscherosche (1601–1669),³⁷⁸ anglického pak Roberta Boyla (1627–1691).³⁷⁹ Čyževskij je přesvědčen, že universalistický projekt Komenského, jeho úmysly pansofické, byly v jeho době natolik žádoucí, že jejich ohlasy lze vypožorovat snad ve všech barokních směrech, jež se pokoušely tak či onak vybudovat soustavu universální moudrosti. Čyževskij se záměrně vyhýbá vypočítávání jmen německých, holandských, anglických a jiných rosikrucianů, fantastů a fanatiků, jež chtěli zneužít Komenského prací pro své fanatické cíle, a uvádí pouze

³⁷³ Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 366.

³⁷⁴ Tamtéž, s. 366.

³⁷⁵ Srov. Čyževskij, D., „Nový nález Komenského spisov“, *Slovenské pohľady* 51, 1935, č. 3, s. 142.

³⁷⁶ Georg Philipp Harsdörffer byl německý básník, teoretik barokního literárního hnutí a radní města Norimberka. Založil nejznámější německou barokní literární společnost Fruchbringende Gesellschaft zur Hebung der deutschen Sprache a byl v kontaktu s Komenským.

³⁷⁷ Philipp von Zesen byl německý básník, překladatel, odborník v oblasti teorie jazyka a poetického psaní a členem společnosti Fruchbringende Gesellschaft zur Hebung der deutschen Sprache. Byl římským císařem Ferdinandem III. Habsburským povýšen do šlechtického stavu a později do role dvorního falckraběte.

³⁷⁸ Johann Michael Moscherosch byl německý státník, barokní satirik a pedagog. Byl také členem společnosti Fruchbringende Gesellschaft zur Hebung der deutschen Sprache. Jeho neznámějším dílem je sbírka čtrnácti satirických příběhů *Wunderliche und Warhafftige Gesichte Philanders von Sittewald (...)*.

³⁷⁹ Robert Boyle byl předchůdcem moderní teorie chemických prvků, jedním ze zakladatelů chemické kvantitativní a mechanické teorie a také Londýnské královské společnosti deklarující, aby studium přírody bylo náboženskou povinností a aby byla (ve shodě s Komenským) vyzdvížena kompatibilita křesťanského náboženství a vědeckého výzkumu. Viz např. Hooykaas, R., *Robert Boyle. A Study in Science and Christian Belief*, Lanham & University Press of America, New York & Oxford 1997; Wojcik, J. W., *Robert Boyle and the Limits of Reason*, University Press, Cambridge 1997.

dva význačnější reprezentanty těchto universalistických snah, a to oddaného příznivce Komenského Johanna Heinricha Bisterfelda (1606–1655),³⁸⁰ o kterého se blíže zajímal G. W. Leibniz a který se pokoušel aplikovat matematickou metodu na filosofii, ba dokonce teologii, a švédského mystického filosofa Georga Olofssona Stiernhielma (1598–1672),³⁸¹ v jehož filosofii jsou Komenského myšlenky neopominutelné.³⁸²

Zvláštní pozornost však Čyževskij věnuje závažnosti Komenského pro ty filosofické směry, jež svou působností a účinností dalece překonaly období baroka, a jako takové mají pro nás význam i dnes. Komenský se za svého života setkal s dvěma velkými filozofy své doby, a totiž s Descartem a Leibnizem. Oba tito filosofové se vyjádřili k filosofickým názorům a koncepcím Komenského, a právě výroky obou filosofů nám mohou poskytnout výchozí materiál, na jehož základě můžeme uvažovat o pozici, jakou zaujímá Komenský ve vývoji novější filosofie.³⁸³

Již bylo zmíněno, že se Komenskému stala v několika ohledech východiskem filosofie renesanční. K tomu však Čyževskij poznamenává, že Komenský se nespokojil s všeobecnými formulacemi, stylizacemi a zbožnými přáními renesance, nýbrž jde mnohem dále a načrtává a vykresluje cestu, po které bychom měli kráčet k uskutečňování a realizaci filosofických plánů. „Mnohé z těchto konkrétních poukazů se osvědčily velmi platnými, t. j. přesně předpověděly to, co filosofický vývoj v nejbližší době uskutečnil.“³⁸⁴ Stejně jako mnozí renesanční filosofové vychází Komenský z toho, že poznání Boha, světa a sebepoznávání člověka musí směřovat k jedněm a tímtéž důsledkům. Komenský vykládá tuto naprostou paralelnost příčinně. Čyževskij poukazuje, že idea světa v božském rozumu a vrozené ideje v lidském rozumu jsou vyjádření Komenského, jež se promítly do Descartova učení o vrozených ideálech a Leibnizovy monadologie, kde každá monáda reflektuje veškerou pestrost světového dění. Komenský se snaží přivést jednotu s mnohostí ke shodě a za tímto účelem

³⁸⁰ Johann Heinrich Bisterfeld byl německý filosof, logik, encyklopedista a profesor filosofie a teologie na univerzitě Stuhlweißenburg v Sedmíhradsku. Zároveň byl stoupencem Komenského pansofie. Čyževskij byl přesvědčen, že se Komenského myšlenky zčásti dostaly k Leibnizovi právě prostřednictvím Bisterfelda, neboť jeho práce inspirovaly mladého Leibnize ke zformování ideje jednoty a harmonie světa a představily mu tak Komenského pansofický pohled. K tomuto viz např. Moll, K., „Leibniz, Comenius, Bisterfeld. Die Ambivalenz des Menschen zwischen Weltordnung und Chaos“, *Comenius-Jahrbuch* 9–10, 2004, s. 44–61.

³⁸¹ Georg Olofsson Stiernhielm nazývaný „otcem švédské klasické poezie“ byl švédský básník, encyklopedický učenec a státní úředník. Ve svém díle o přírodní filosofii vykládal nauku o vzniku světa založenou na platonské mystické tradici myslitelů jako Paracelsus, Robert Fludd a Komenský. K tomuto viz např. Karlsson, B., *Komenský a jeho dílo ve Švédsku 1630–2000*, Gamla, Norrköping 2005.

³⁸² Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 366–367.

³⁸³ Srov. tamtéž, s. 367.

³⁸⁴ Tamtéž, s. 368.

pátrá a vyhledává nové pojmy, z nichž např. systém nebo struktura zdají se vskutku moderními.³⁸⁵

Po úspěchu, který Komenský zaznamenal se svou učebnicí latinského jazyka *Janua lingvarum* (vyšla 1631), jež byla jakousi drobnou věcnou encyklopedií, vytanul Komenskému na mysli plán uspořádat věcnou encyklopedii pansofickou, jejímž smyslem by bylo připravit a vypilovat z pohledu předmětného to, o čem *Dveře jazyků* pojednávají jen souhrnně z pohledu jazykového. Za tímto účelem bylo však nutno vytvořit takovou jednotnou vědu, v níž by vše úzce a těsně souviselo se vším. Myšlenka jednotné vědy, mathesis universalis, oslovila také další myslitele oné doby, mezi nimiž byli např. R. Descartes, J. Junge a později G. W. Leibniz. Komenského jednotná věda je však, na rozdíl od jiných, vystavěna přirozeně na podstatě panharmonie.³⁸⁶ Také Komenského pansofie stojí na panharmonických základech: „východiskem je ‚první filosofie‘, podávající cosi jako plán možného jsoucnu vůbec“;³⁸⁷ které je následně různorodě realizováno ve světě materiálním, v člověku, ve světě lidské práce, ve světech politickém, historickém, náboženském a naposled v povšechném jsoucnu věčném. Všechny tyto světy jsou proluty a provázány paralelismem. Jan Patočka v této souvislosti uvádí, že Komenský při promýšlení své pansofie narazil na Descarta a na jeho věhlasnou argumentaci³⁸⁸ o sebejistotě Cogito a přecházení ze subjektivního světa našich myšlenek do skutečnosti na podkladě myšlenky nekonečného jsoucnu a, jak dále upozorňuje Jan Patočka, právě na principu této základní kartesiánské argumentace přestavěl Komenský svůj systematický plán tak, že za „první filosofii“, uchopené nyní jako výchozí obsah naší myšlenky, Cogitatio, přichází výklad o „světě vzorném“ neboli nekonečném jsoucnu, následné světy představují sestup z věčnosti do času a materiálního universa, na jehož pomyslné špici stojí člověk, poté nastupuje opět návrat k vyššímu, a tedy svět lidské práce, kreativnosti a činorodosti, svět morální, svět morální a nakonec svět věčný. Pozoruhodné na tomto plánu Komenského je, že návrat k vyššímu počíná světem lidské práce, kde člověk přetváří a upravuje přírodu a kde umění ztělesňuje „natura“. Z tohoto je zřejmé, že Komenský nepojímá člověka ve stylu descartovském či leibnizovském, tedy jako odloučenou duchovní substanci, nýbrž ve vitálním vzájemném vztahu s prostředím přírodním a společenským.

³⁸⁵ Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 367–368.

³⁸⁶ Srov. Patočka, J., „Komenský a hlavní filosofické myšlenky 17. století“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, OIKOYMENH, Praha 1997, s. 145.

³⁸⁷ Tamtéž, s. 145.

³⁸⁸ Na začátku *Principia philosophiae*, část 1, § 1–7, in: *Oeuvres de Descartes*, díl 8/1, Paris 1982, s. 5 nn.

Ačkoli tedy Komenský přijal některé Descartovy podněty kladně a s uznáním, v jiných, též zcela zásadních momentech se jejich názory až kontrastně vzdalují.³⁸⁹

Universální jazyk je tím nástrojem, s jehož pomocí lze dospět k uskutečnění universální vědy. Záměrem Komenského je vybudovat vědecky vytríbený jazyk jako systém, jenž by mohl současně výchozím pilířem pro filosofickou vědu. Čyževskij zde připomíná, že toto zcela koresponduje s pozdějšími pokusy Leibnizovými. Descartes vyhotovil tři expertizy o filosofickém díle Komenského (po r. 1637), křesťanský směr Komenského světového názoru mu však zůstal na míle vzdálený. Nesouhlasil zejména s tím, že Komenský „spojuje přílišnou mírou náboženství a zjevené pravdy s vědami, které si osvojujeme přirozeným rozumovým poznáváním.“³⁹⁰ V roce 1642 Komenský Descarta navštívil a obsahem jejich rozpravy bylo, že „všechno lidské poznání, zakládající se jen na smyslovém vnímání nebo na rozumových soudech, je neúplné a rozštěpené.“³⁹¹ Čyževskij zmiňuje v této souvislosti francouzského filosofa Nicolase Malenbranche, který může být dle Čyževského jako jediný opravdový filosof považován za karteziána, který zcela souhlasil s názorem Komenského a jeho systém lze považovat za pokřesťanštělý kartesianismus. Malenbranchemu nestačí, jako Descartovi, samotná filosofie, nýbrž požaduje, stejně jako Komenský, syntézu filosofie a náboženství. Komenský považoval Descartovo dílo za necelistvé také proto, že výchozí pojmy Descartovy (vrozené pojmy) neformují kompaktní a ucelený systém, ale jsou pouze nahromaděním. Leibniz později shledal tuto výhradu Komenského za zvláště závažnou a pádnou.³⁹²

Komenský byl v kontaktu také s dalším významným Descartovým příznivcem, totiž Marinem Mersennem, který ocenil právě Komenského universalistické pohnutky svého světového názoru. Zároveň s Komenským rozvíjí Mersenne svou ideu universální harmonie a stejně také uvažuje o universální řeči. Čemu však Čyževskij věnuje zvláštní pozornost a důležitost jsou ještě dnes aktuální snahy a myšlenky Leibnizovy, které jsou nejen blízké myšlenkám Komenského, ale mnohdy se právě některé Komenského plány a úvahy staly pro ty Leibnizovy vzorem či impulsem, což explicitně vyjádřil sám Leibniz.³⁹³

³⁸⁹ Srov. Patočka, J., „Komenský a hlavní filosofické myšlenky 17. století“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 145–146.

³⁹⁰ Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 368.

³⁹¹ Tamtéž, s. 368.

Pokud jde o vztah Komenského a Descarta, viz Kunna, U., *Das „Krebstgeschwür der Philosophie“: Komenskýs Auseinandersetzung mit dem Cartesianismus*, Academia Verlag, Sankt Augustin 1991.

³⁹² Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 368–369.

³⁹³ Srov. tamtéž, s. 369.

Na Leibnizovo myšlení jistě působily rozmanité podněty nejen od přátel Komenského a od lidí podobně s ním smýšlejících (Johann Heinrich Alsted, Georg Philipp Harsdörffer), ale také od jeho následovníků a přívrženců (Bengt Skytte (1614–1683),³⁹⁴ J. H. Bisterfeld), hlavně pak s Magnusem Hesenthalerem (1621–1681),³⁹⁵ s nímž dlouhodobě udržoval písemný kontakt. Jisté však je, že Leibniz na Komenského dílo mnohokrát odkazuje, že o něm napsal dobrozdání právě pro Magnuse Hesenthalera,³⁹⁶ že snažení obou těchto myslitelů si v podstatě odpovídají. Čyževskij na tomto místě zdůrazňuje, že nesmíme opomínat skutečnost, že myšlenky, jež jsou Leibnizem více a hlouběji propracovanější a rozvinutější, byly Komenským vyřčeny o dvacet let dříve.³⁹⁷

Spřízněné myšlenky obou myslitelů, o nichž se Leibniz vyslovuje, jsou jak povahy teoretické, tak praktické. Leibniz se pokouší ve shodě s Komenským o universální vědu (*scientia generalis*), jež má být vystavěna na podkladě logicky formulované řeči a logicky uspořádaného písma (*characteristica universalis*). Úmysl a plán mají oba myslitelé totožný, a tedy vystavění lidské organizace na principu universální vědy: vědecké společnosti, spřátelení křesťanských konfesí, smír vědy s náboženstvím a politické uspokojení lidstva.³⁹⁸

Výchozí myšlenka Leibnizovy universální vědy vyvstává u mladého Leibnize v souvislosti s představou universální harmonie, která „spočívá na několika málo zásadách, jejichž užití je však nekonečně rozmanité.“³⁹⁹ Můžeme považovat za prokázané,⁴⁰⁰ že tato

³⁹⁴ Bengt Skytte byl švédský učenec, diplomat a přítel G. Stiernhielma. V roce 1651 navštívil Komenského v Blatném potoku. B. Skytte byl ovlivněn Komenského pansofií, dokonce plánoval založit světovou univerzitu Sophopolis. V roce 1667 bylo založení mezinárodní akademie v Braniborsku, kterou navrhl Skytte po jednání s Komenským, schváleno braniborským kurfiřtem Fridrichem Vilémem I. Akademie však nakonec založena nebyla. Viz Korthaase, W., „Brandenburg University of Nations, Sciences and Arts and Brandenburg-Prussian Society of Sciences“, *Studia Comeniana et historica* 69–70, 2003, s. 61–108; Runeby, N., „Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651“, *Scandia. Tidskrift for historisk Forskning* 29, 1963, s. 360–362.

³⁹⁵ Magnus Hesenthaler byl německý historik, politolog, pedagog, Komenského přítel a spolupracovník. S Komenským se osobně seznámil během elblagského pobytu a od té doby si s ním dopisoval. M. Hesenthaler byl Komenského nadšeným stoupencem a představil Komenského učebnice württemberské škole. Rovněž zasílal Komenského práce Leibnizovi. Jak naznačuje samotná Čyževského stať, v roce 1669 Komenského navštívil v Amsterdamu, a to společně s mladým Leibnizem. Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 369.

Při charakteristice osobností z Čyževského stati „Komenský a západní filosofie“ v mnohém čerpám z líčení W. Korthaase in: Čyževskij, D., „Comenius and western philosophy“, přel. P. Devlin, in: W. Korthaase, S. Hauff, A. Fritsch (eds.), *Comenius und der Weltfriede. Comenius and world peace*, Deutsche Comenius-Gesellschaft, Berlin 2005, s. 237–249.

³⁹⁶ Leibniz poslal r. 1671 M. Hesenthalerovi, jenž byl zároveň přítelem Komenského, oslavnou báseň na Komenského, již napsal poté, co se dozvěděl o jeho smrti. Viz s. 161–162 této disertace.

³⁹⁷ Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 369.

³⁹⁸ Srov. tamtéž, s. 369–370.

³⁹⁹ Tamtéž, s. 370.

myšlenka vniká do Leibnizova díla poprvé právě když se blíže zaobíral pracemi Bisterfeldovými (1666). Stěžejní však je, že příslušné místo u Bisterfelda je takřka doslovně převzato z Komenského spisu *Prodromus pansophiae*.⁴⁰¹ Čyževskij v souvislosti s tímto také v krátkosti zmiňuje, že Komenský mohl působit také na myšlení B. Spinozy, že Spinozova geometrická metoda směřuje zpět k témuž Bisterfeldovi a příslušné myšlenky Bisterfeldovy mají svůj pramen opět u Komenského. Sám Čyževskij však uznává, že nemůžeme mluvit o rozsáhlejším vlivu.⁴⁰²

Čyževskij se klonil k hypotéze, k níž dospěl badatel o Spinozovi Stanislaus von Dunin-Borkowski (1864–1934), že četba Komenského *Panaugie*, zejména její matematický způsob ztvárnění značně ovlivnila Spinozovu *methodus geometrica*.⁴⁰³ Baruch Spinoza mohl poznat výtisk *Panaugie* z roku 1660 (možná dokonce již během jejího tisku), přičemž se následně při výkladu descartovské filosofie sepsané po roce 1660 a publikované v roce 1663 sám pokusil porovnat „opravdovější“ matematický způsob Descartův s neohrabanějším způsobem Komenského.⁴⁰⁴ Čyževskij dodává, že ačkoli zůstává domněnka Dunina-Borkowského v rovině pouhé hypotézy,⁴⁰⁵ přece jasně vymezuje místo, jaké zaujímá Komenského *Panaugie* mezi starou teologicko-filosofickou tradicí a moderní matematickou vědou.⁴⁰⁶ K tomuto později dodává Jan Patočka, že nemuselo zdaleka běžet pouze o *Panaugii*, neboť k ovlivnění Spinozy mohla postačit již *Diatypose* či ústní zprávy o zamýšlené podobě Komenského myšlenkového systému. Komenského geometrická metoda, již plošně aplikuje v celém pansofickém díle, má svůj základ v abecedě naší mysli, která dodává veškerému našemu zkoumání v určitých oborech (teologie, fyzika, filosofie mravů, státu apod.) nejvyšší premisy, bez nichž se neobejdou. Komenského „svět možný“ neboli svět naší mysli je kritériem všeho dalšího jsoučna a pojímá v sobě abecedu věcí, tedy komplex veškerých jednoduchých idejí, díky kterým je možné pochopit všechny věci a jejich zákonitosti. To, že

⁴⁰⁰ Viz Kabitz, W., *Die Philosophie des jungen Leibniz. Untersuchungen zur Entwicklungsgeschichte seines Systems*, Heidelberg 1909.

⁴⁰¹ Jak již dokázal Dietrich Mahnke ve své disertační práci *Leibnizens Synthese von Universalmathematik und Individualmetaphysik*, c. d.

⁴⁰² Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 370.

⁴⁰³ Srov. Dunin-Borkowski, S. von, *Spinoza. Band II. Aus den Tagen Spinozas: Geschehnisse, Gestalten, Gedankenwelt*, Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, Münster i. W. 1933, s. 136–148, 438–439.

⁴⁰⁴ Spinoza, B., *Renati Des Cartes Principiorum Philosophiae Pars I, & II, More Geometrico demonstratae*, Apud Johannem Riewerts, Amsterdami 1663.

Také další dílo *Ethica* napsal Spinoza „more geometrico“, viz Spinoza, B., *Ethica Ordine Geometrico demonstrata* (...), in: *Opera Posthuma, Quorum series post Praefationem exhibetur*, 1677, s. 1–264.

⁴⁰⁵ S. Von Dunin Borkowski neřeší genetické propojení mezi Komenská a Spinozou.

⁴⁰⁶ Srov. Čyževskij, D., „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“, c. d., s. 15–16.

disponujeme touto abecedou věcí, nám umožňuje orientovat se v nejen v Božích knihách přírody a Písma, ale také ve všech problémech, s nimiž se musíme během života popasovat. Každá skutečnost, každý fakt je totiž uskutečněním těchto primárních základních možností.⁴⁰⁷ Zároveň stojí za zmínku, že jak u Komenského, tak u Spinozy se setkáváme se slovem „emendatio“.⁴⁰⁸ Máme tedy co do činění s dalším tématem, jež je pro barokní období příznačné a význačné, tématem, jež však Komenský uchopuje vážněji nežli většina filosofů výchovy jeho doby a jež rozšiřuje a pozvedá k universálnímu významu. Můžeme předpokládat, že Komenský byl k takové koncepci opravení a očištění věcí lidských veden a stimulován v nesposlední řadě svou pedagogickou a duchovní činností. To, že i Spinozovi tanula alespoň nejasným způsobem na myslí širší závažnost mnohovýznamného slova emendatio, je patrné z jistých náznaků obsažených v jeho *Politickém traktátu*⁴⁰⁹ či *Etice*.⁴¹⁰

Komenský nezachází v rozmanitosti své universální vědy tak daleko jako většina jeho současníků, kteří spatřovali také možnost odvodit veškerý konkrétní svět za pomoci matematické metody. „Komenský myslí, že jeho universální věda poskytuje především jen učení o možném světě; co se z těchto možností stane skutečným, o tom nás poučuje skutečnost sama.“⁴¹¹ Toto je příznačné také pro myšlení Leibnizovo, totiž že úkolem filosofie je odkrývat a poskytovat učení o možném světě. Čyževskij upozorňuje, že tuto myšlenku můžeme znovu odhalit a spatřit v dnešní fenomenologii.⁴¹²

Přechod od logiky k metafyzice reprezentuje vědecky vykonstruovaný jazyk. Tato myšlenka je Leibnizovi známá z Komenského a ve svém dobrozdání o Komenského díle píše: „Bude sice velmi nesnadné vytvořit tento jazyk nebo toto písmo, ale bude velmi snadné naučit se jim. A kdo se naučí této řeči, ten se zároveň naučí encyklopedii, která je skutečnou branou věcí“, „brána jazyka a malá encyklopedie musí být totožné“.⁴¹³ Čyževskij si zde všimá také toho, že Leibniz tu uplatňuje označení *Janua rerum*, jež Komenský razil pro svou

⁴⁰⁷ Srov. Patočka, J., „Základní filosofické myšlenky J. A. Komenského v souvislosti se základy jeho soustavného vychovatelství“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 3*, c. d., s. 174–175.

⁴⁰⁸ V názvu spisu *Tractatus De Intellectus Emendatione (...)*, in: *Opera Posthuma, Quorum series post Praefationem exhibetur*, 1677, s. 355–392.

⁴⁰⁹ V názvu spisu *Tractatus Politicus (...)*, in: *Opera Posthuma, Quorum series post Praefationem exhibetur*, 1677, s. 265–354.

⁴¹⁰ Srov. Čyževskij, D., „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“, c. d., s. 13.

⁴¹¹ Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 370.

⁴¹² Srov. tamtéž, s. 370.

⁴¹³ Tamtéž, s. 370. Srov. také Leibnizův dopis Nicolasi Remondovi z 10. ledna 1714, in: Leibniz, G. W., *Philosophical Papers and Letters*, L. E. Loemker (ed.), D. Reidel Publishing Company, Dordrecht 1969, s. 654–655.

metafyziku, a Komenského název *Panglottia* pro universální mluvnicki můžeme u Leibnize taktéž nalézt.⁴¹⁴

Leibniz uvádí Komenského jako svého jediného předchůdce, když pojednává o svých jazykových plánech: „Znám toliko jednoho spisovatele, muže nadmíru významného (summus vir), který měl tušení o témže plánu.“⁴¹⁵ Toto dokázal ve své studii již D. Mahnke.

Dalším charakteristickým spojovníkem mezi Komenským a Leibnizem je jejich společný odpor vůči roztržité a neucelené učenosti. Zde Čyževskij poznamenává, že když Leibniz posuzoval metodu Descartovu, jemuž sloužilo za základ několik principů, které nevytvářejí v sebe uzavřený systém, upozornil na to, že tato výhrada vychází od Komenského. Komenský netoužil budovat svou encyklopedii jako kouskovitou a necelivou učenost, jako nahromadění znalostí a vědomostí, ba právě naopak, měla být systémem. Stejně tak pansofie nebyla strohým a suchopárným katalogem či soupisem poznatků jako jiná pansofická díla Komenského současníků. *Pansofie* je teorií věd, která si klade za cíl vytvořit systém jednotlivých principů vědy, každého možného světa vůbec. Komenského *Pansofie* hledá cestu poznání věcí tak, že přezkoumává základní otázky bytí, čímž se radikálně liší od ostatních pansofií, které byly pouhými sbírkami nashromážděného materiálu veškerých konkrétních vědomostí. Komenského *Pansofie* se snaží rozšifrovat stavitelské plány Boha, jedná se o cestu k Bohu skrze svět. Komenský Boha nezesvětšuje, rovněž filosofická problematika není u něho nahrazena tajným poznáním (jako u paracelsistů či rosikrucianů).⁴¹⁶ Komenský byl pevně přesvědčen, že se můžeme naučit jednotlivým vědám četbou. Descartes o tom silně pochyboval. Leibniz se postavil za Komenského a napsal: „Shledal jsem, že většina filosofických sekt má v tom, co tvrdí pozitivně, z dobré části pravdu.“⁴¹⁷ Čyževskij podotýká, že jsme svědky zcela nové představy o duchovních dějinách lidstva, neboť Leibniz touží zahrnout do svého díla duchovní minulost, tedy touží ji znovu vzkřísit, aktualizovat. Toto však Čyževskij shledává již u Komenského, který obhajoval polyhistorii: „Žádná kniha

⁴¹⁴ Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 370. Viz také Leibniz, G. W., *Gothofredi Guillelmi Leibnitii (...) Opera Omnia (...)*, tom. 5, Apud Fratres de Tournes, Genevae 1768, s. 185. L. Dutens (ed.), Mahnke D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 88–89; Moll, K., „Leibniz, Comenius, Bisterfeld. Die Ambivalenz des Menschen zwischen Weltordnung und Chaos“, c. d., s. 44–61; Beeley, P., „A Philosophical Apprenticeship. Leibniz's Correspondence with the Secretary of the Royal Society, Henry Oldenburg“, in: P. Lodge (ed.), *Leibniz and His Correspondents*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 67.

⁴¹⁵ Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 371. Viz také Mahnke D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, c. d., s. 89.

⁴¹⁶ Srov. Čyževskij, D., „Nový nálezný Komenského spisov“, c. d., s. 144.

⁴¹⁷ Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 371. Srov. také Leibnizův dopis Nicolasi Remondovi z 10. ledna 1714, in: Leibniz, G. W., *Philosophical Papers and Letters*, c. d., s. 655.

není tak špatná, aby se v ní nedalo nalézt něco dobrého.“⁴¹⁸ Komenský však postupuje nad rámec Leibnizových závěrů, neboť prohlašuje: „Také omyly slouží k pokroku poznávání.“⁴¹⁹

Komenský i Leibniz tedy sledují stejný cíl, totiž aby universalismus neustrnul pouze v teorii, ale postoupil mnohem dále, a to od stejných teoretických základů přes universální vědy a universální jazyk k převratným a světoborným praktickým důsledkům, tedy mezinárodní organizaci vědecké práce, k usmíření vědy a náboženství, smíru křesťanských konfesí a taktéž národů a států mezi sebou. Čyževskij upozorňuje, že i přesto, že tyto snahy zcela korespondovaly s duchem doby, i přesto, že Komenský i Leibniz byli spjati s epochou baroka, nesmíme ztrácet ze zřetele, že Leibniz nemusel být ideály Komenského inspirován, jistě však byl Komenského dílem ve svém smýšlení a úsilí povzbuzen a posílněn, což dokazují Leibnizovy četné citace Komenského. Čyževskij neopomíjí ani skutečnost, že Leibniz byl členem francouzských a anglických učených společností a duchovním otcem vídeňské, petrohradské a berlínské akademie, tedy společností, jejichž předhistorie je neodmyslitelně spjata s mnohaletými snahami Komenského a jeho přátel o jejich vybudování; dále pak, že Leibnizovy plány byly kladně přijaty pietisty a pietisté byly částečně ovlivněni Komenským.⁴²⁰

Pokud však jde o vliv na budoucí filosofii, mohl Komenský Leibnizovi jen těžko konkurovat. Leibnizovy teoretické názory nepřestávají být užitečné a přínosné ani v následujících stoletích, své uplatnění našly např. u Immanuela Kanta (1724–1804), v německém idealismu, matematické logice a fenomenologii. Příliš se však nemluví o počátcích a původu těchto idejí u Komenského, který byl jejich duchovním otcem.⁴²¹

Některé Komenského myšlenky znovu vyvstávají na povrch v 18. století u německých předromantiků Johanna Georga Hamanna (1730–1788) a Johanna Gottfrieda Herdera, avšak ani zde jim není věnováno tolik náležité pozornosti, kolik by bezpochyby zasloužily. Jisté bližší přiblížení ke Komenskému by se dalo očekávat od romantiky, která znovu oživila některé ideje barokní doby. Filozofové jako Friedrich Schelling (1775–1854), Lorenz Oken (1779–1851), Hans Christian Oersted (1777–1851) sice pojednávají o podobných myšlenkách jako Komenský, avšak nečerpají je přímo od něho. Čyževskij vyzdvihuje na tomto místě jediného filosofa ze skupiny německých idealistů, a totiž Karla Christiana Friedricha

⁴¹⁸ Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 371.

⁴¹⁹ Tamtéž, s. 371.

⁴²⁰ Srov. také. Докладніше про це див.: Кортгаазе В., Від Меланхтона до Коменського і Чижевського, Дрогобич – Київ: Коло, 2005, с. 152–200.

⁴²¹ Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 372–373.

Krauseho, jenž se ke Komenskému cele hlásí.⁴²² Krauseho úmyslem bylo vykonstruovat universálně propracovaný systém, uvést svou filosofickou metodu v co nejbližší vzájemný vztah s filosofií řeči a vyvodit ze své teoretické filosofie převratné a pronikavé praktické závěry, aby přetransformoval život a celé dějiny lidstva. Vliv Krauseho byl značný zvláště ve Španělsku.⁴²³

„Beze vší pochyby by se daly najít u značného počtu významných filosofických směrů přítomné doby podstatné prvky, jejichž duchovním otcem je Komenský,“⁴²⁴ píše v závěru své stati D. Čyževskij. „Někdy je genetická souvislost s ním – především skrze Leibnize – nade vší pochybnost.“⁴²⁵ Nejvýznamnější a nejpodstatnější z těchto filosofických směrů jsou Husserlova fenomenologie, matematická logika a ty, jež neprahnu po odstavení a vymýcení filosofie, nýbrž po metodologickém přebudování jejich základních principů (Bertrand Russell (1872–1970)). Stopu Komenského lze vyzorovat také v některých z vitalistických směrů přírodní filosofie.⁴²⁶

Čyževskij neustále bojoval s ideologickými pověrami a předpojatostmi, toužil odhalit nového Komenského, očištěného od nánosů pozitivismu a marxismu-leninismu. Zároveň se také snažil vyvrátit předsudky, s nimiž se můžeme setkat i dnes, totiž, že ačkoli byl Komenský mimořádným pedagogem, jeho filosofické názory a počínání vedly k nedosažitelnosti, k mrtvému bodu, neboť na poli formování filosofie moderní doby nevytvořil nic pozoruhodného, nic znamenitého.⁴²⁷ W. Korthaase poukazuje na to, že takový pohled na Komenského filosofii ovládl tehdejší Československou republiku, neboť dle převažujícího názoru vždy existoval pouze jediný filosofický a vědecký trend v evropské intelektuální historii (iniciovaný především René Descartem), který poukazoval na budoucnost, který generoval a zaručoval pokrok ve směru moderní doby. W. Korthaase však upozorňuje, že taková interpretace evropské intelektuální historie, jež byla nakonec uznána za nekorektní, byla rozpoznána samotným Čyževským již v roce 1930. Podle Čyževského stojí Komenský na rozmezí dvou epoch, jeho filosofie není v žádném případě vyčerpaná a

⁴²² Viz např. Hohlfeld, P., *Johann Amos Comenius und Karl Christian Friedrich Krause*, Comenius-Gesellschaft, Berlin 1895.

⁴²³ Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 373–374.

⁴²⁴ Tamtéž, s. 374.

⁴²⁵ Tamtéž, s. 374.

⁴²⁶ Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 374.

⁴²⁷ Srov. Hendrich, J., „Komenského logika“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 131, 138. Srov. také Korthaase, W., „Dmytro Chyževsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 63.

skutečně poukazuje na budoucnost.⁴²⁸ Čyževskij píše: „Universalistický program Komenského, jeho pansofické plány, odpovídaly potřebám doby tolik, že najdeme jejich ohlasy ve všech barokních směrech, které se snažily tím neb oním způsobem vybudovati systém universální moudrosti. (...) Komenský vychází v mnoha bodech z filosofie renesanční. Nezůstává však stát u všeobecných formulací a zbožných přání renesance, nýbrž poukazuje v několika bodech konkrétně na to, jak se má postupovat při uskutečňování filosofických plánů. Mnohé z těchto konkrétních poukazů se osvědčily velmi platnými, t.j. přesně předpověděly to, co filosofický vývoj v nejbližší době uskutečnil.“⁴²⁹

„Hallské rukopisy (...) znamenají možnost zcela nového pohledu na českého myslitele, znamenají jeho nárok na titul filosofického syntetika a systematika, který kolem základního motivu centrum securitatis seskupil more geometrico (...) všechny základní filosofické motivy své doby a spojil hledisko opakující se světové struktury s hlediskem světové historie, do níž jsou vetkána podstatná vlákna dějů lidských, spějících k svému ukončení.“⁴³⁰ Jan Patočka s ohledem na to, že Komenský čerpal své podněty z Descarta, Campanelly, Bacona a dalších myslitelů k tomuto dodává, že další syntézu tohoto typu v 17. století nenalezneme. Svou stať věnovanou komeniologovi Čyževskému završuje děkovnými slovy na adresu tohoto objevitele, neboť díky němu nám bylo umožněno takto pochopit Komenského a správně posoudit jeho význam a velikost.

⁴²⁸ Srov. také Korthaase, W., „Dmytro Chyzevsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 63.

⁴²⁹ Čyževskij, D., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 367–368.

⁴³⁰ Patočka, J., „Nad komeniologickou prací Dmytra Čyževského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 326.

3.4. Komenský v díle Jana Patočky

Studie D. Mahnkeho a D. Čyževského, jež určily Komenského postavení v dějinách evropského myšlení, poskytly inspiraci Janu Patočkovi, podle něhož Komenský svébytným a originálním způsobem, prostředky získávanými z novoplatónsko-mystického uvažování, především od Mikuláše Kusánského, vybudoval jednu z největších a nejzvláštnějších racionalistických koncepcí 17. století, tak odlišnou od těch, v jejichž ústředích stála matematická přírodověda.⁴³¹

Podle Jana Patočky náleží Komenský do jakéhosi zvláštního a prapodivného světa, „o němž se dlouho pod vlivem obecných předsudků spojených se slovem renesance soudilo, že je jakýmsi předstupněm západoevropského racionalismu, jenž je pouze kvantitativním jeho překonáním.“⁴³² Pravdou je, že tento podivný svět je vskutku komplexní, nýbrž v zásadě mystický a ačkoli jistě napomohl rozpadu středověké myšlenky jednotné, je ve svém základu nemoderní. Bylo podniknuto mnoho úsilí k obhajobě Komenského jako myslitele barokního, což má jistě své opodstatnění, avšak, jak soudí J. Patočka, jako lze o baroku mluvit pouze jako o odezvě na rozkladné směřování předešlé doby, již někteří nazývají „koncem středověku“, jiní renesancí, tak ani Komenského nelze uchopit bez nich. Ačkoli J. Patočka souhlasí se stanoviskem D. Mahnkeho, že Komenského snaha o všeobecné uspořádání výchovy, církevního i státního života je prodehnuta příznačně barokním popudem k znovuzavedení pozbyté jednoty středověkého pořádku, dále již kriticky oponuje, že základna, na níž touží Komenský tuto universální jednotu vystavět, není zdaleka aktuální ani pro epochu barokní. V kontrastu s východiskem matematického metodického postupu charakteristickým pro Descarta a Leibnize se u Komenského totiž stále jedná o biblicko-novoplatonské, mysticko-přírodovědecké uvažování.⁴³³

⁴³¹ Srov. Schifferová, V., „Nový obraz Komenského. O komeniologické koncepci Jana Patočky“, *Filosofický časopis* 55, 2007, č. 3, s. 400–401. Srov. také Schifferová, V., „Comenius als Scheideweg des traditionellen und des modernen Denkens. Zu Patočkas Comenius-Interpretation“, *Acta Comeniana* 14, 2000, s. 161–173. Srov. též Schifferová, V., „Comenius und der neuzeitliche Rationalismus“, in: L. Hagedorn, H. R. Sepp (eds.), *Andere Wege in die Moderne. Forschungsbeiträge zu Patočkas Genealogie der Neuzeit*, Königshausen & Neumann – OIKOYMENH, Würzburg–Praha 2006, s. 178–188.

⁴³² Patočka, J., „O nový pohled na Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 13.

⁴³³ Srov. tamtéž, s. 13–14.

To, že Komenský opravdu náleží do světa této zvláštní mystiky, se Jan Patočka snaží doložit a potvrdit na několika příkladech. Již D. Mahnke ve své stati předložil,⁴³⁴ že Komenský se v *Hlubině bezpečnosti*⁴³⁵ inspiroval stejným místem bible⁴³⁶ jako Jakob Böhme v *Aurora*,⁴³⁷ kde je vyobrazena analogie světa s božským kolem. Podání Komenského není totožné, je jednodušší a ne tak hluboké jako Böhmovo, avšak Böhmovo přetvoření starodávného mystického výjevu božského středu a božské koule ve vyobrazení kola s hlavou a loukotěmi je podle Jana Patočky bezesporu Böhmovo.⁴³⁸ U Komenského se toto vyobrazení objevuje častěji.⁴³⁹ J. Patočka vidí v J. Böhmem Komenského zdroj také, pokud jde o další

⁴³⁴ Mahnke, D., *Unendliche Sphäre und Allmittelpunkt. Beiträge zur Genealogie der mathematischen Mystik* (edice *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 23), Max Niemeyer, Halle/Salle 1937, s. 39–40. I když je zde Komenskému věnována pouze jedna poznámka, nabízí tato kniha velké množství materiálu, který může sloužit k interpretaci tohoto oblíbeného Komenského obrazu, jenž se často objevuje také v pansofickém díle.

⁴³⁵ Komenský, J. A., *Centrum securitatis*, in: *Dílo Jana Amose Komenského* 3, Academia, Praha 1978, s. 478, 487.

⁴³⁶ Mahnke se domnívá, že Komenského přirovnání světa k vířícímu kolu pochází ze starozákonní deskripce Ezechiellova vidění Boží slávy. Viz *Ez* 1,15–21. Srov. Mahnke, D., *Unendliche Sphäre und Allmittelpunkt. Beiträge zur Genealogie der mathematischen Mystik*, c. d., s. 39–40. Myšlenku, že Bůh je kruh, jehož střed je všude a obvod nikde, Mahnke stopoval již od myslitelů 17. století nazpět až ke scholastickému filosofovi a teologovi Alanovi ab Insulis a pseudohermetickému spisu z 12. století *Liber de propositionibus sive regulis theologiae*. Viz také Čyževskij, D., *Философия Г. С. Сковороди*, c. d., s. 22, 24.

⁴³⁷ Böhme, J., *Aurora oder die Morgenröte im Aufgang*, kap. 13, in: *J. Böhme's Sämtliche Werke in sieben Bänden*, sv. 2, K. W. Schiebler, Leipzig 1922, s. 143 n.

⁴³⁸ Takto se J. Patočka vyjadřuje ve stati „O nový pohled na Komenského“ z roku 1941, ovšem v pozdější stati „Cusanus a Komenský“ z roku 1954 od tohoto pohledu ustupuje, když píše, že o zdrojích fundamentální komparace *Centra securitatis* (o přirovnání světa ke kolu) bylo již napsáno mnoho a ačkoli to původně vypadalo, že pochází od J. Böhma, po důkazné stati J. Hendricha už je tomu jinak. Hendrich sám předložil hypotézu, že obraz má svůj původ v témže prameni jako citovaný „výrok mudrce“ o světě ztělesňujícím nekonečný kruh, jehož střed je všude a obvod nikde. Srov. Patočka, J., „Cusanus a Komenský“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 76. K tématu Komenský – Böhme viz níže pozn. 441.

⁴³⁹ Např. v *Mundus archetypus*: „*Ens finitum est hic vel illic finitè, infinitum extra et intra omnes locorum terminos infinitè: ideò dicitur omnipraesens. Hinc eleganter de eo dictum: Deus est circulus, cujus centrum est ubique et circumferentia nusquam.*“

„*Konečné jsoucno je zde nebo tam konečně, nekonečné je mimo i uvnitř všech místních mezí nekonečně: proto se nazývá všudy přítomné. Z toho důvodu bylo o něm pěkně řečeno: Bůh je kruh, jehož střed je všude a obvod nikde.*“

Nebo v *Atriu*: „*Circulus (...) aeternus, cujus centrum ubique, et circumferentia nusquam.*“

„*Věčný kruh, jehož střed je všude a obvod nikde.*“ (*Eruditionis scholasticae pars III, Atrium*, in: *Opera didactica omnia* 3, § 986, sl. 715). U tohoto místa z *Atria* Komenský podle D. Mahnkeho vycházel z komentáře Hannibala Rosseliho k *Poimandrovi* Herma Mercuria Trismegista. Viz Mahnke, D., *Unendliche Sphäre und Allmittelpunkt. Beiträge zur Genealogie der mathematischen Mystik*, c. d., s. 39–40; srov. také Patočka, J., „O nový pohled na Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 14–15.

Stejný obraz nás zavádí také k Mikuláši Kusánskému, na což upozornil již J. Kvačala in: „*Príspevky k spoznaniu Komenského učenosti a vzdelanosti*“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 10, 1927, s. 19–21,

mystický příměr, který je v *Centru securitatis* k nalezení, a totiž srovnání světa se stromem. J. Böhme pracuje s tímto příměrem velice sofistikovaně např. ve *Čtyřiceti otázkách o duši*,⁴⁴⁰ když připodobňuje duši neboli mikrokosmos k ratolesti stromu, jehož kořenem je Bůh.⁴⁴¹ Mikrokosmická koncepce člověka, jež je příznačná pro celou koncepci pozdní renesance, je

když ukazuje, že Komenský cituje knihu (Kvačalovi nedostupnou) Ulricha Pindera *Speculum intellectuale felicitatis humane*. F. M. Bartoš tuto skutečnost zkoumá podrobněji a domnívá se, že Komenský načerpal inspiraci v Kusánského spise *De ludo globi*. Bartoš, F. M., „Nikolaus von Kues a Komenský“, *Česká mysl* 37, 1943, s. 60; viz také Patočka, J., „Dvojí filosofování mladého Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 31. Ke komparaci Komenského a M. Kusánského pak viz především Patočka, J., „Cusanus a Komenský“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 59–85, kde J. Patočka vyčerpávajícím způsobem vykresluje, jak silně na Komenského působily spekulativní obrazy Mikuláše Kusánského. V. T. Miškovská uvažovala o tom, že také další myslitelé ne příliš vzdálení od Komenského narazili na geometrizující obraz Boha, který mohl pocházet z Trismegistových spisů. Polemizuje však o tom, že zdroj, ze kterého Komenský myšlenku o Bohu jako kruhu vytěžil, nelze s jistotou vymezit, neboť prolínání námětů z Trismegistových prací středověkými kompilačními spisy lze mít jen těžko pod dohledem a různorodé dějiny geometrického výjevu Boha expandovaly natolik, že dnes již není možné určit totožnost všech jejich odnoží. Miškovská, V. T., „Dvě poznámky k dějinám geometrického symbolu Boha“, *Česká mysl* 38, 1944, s. 38 n.

Srov. Komenský, J. A., *Spisy o první filosofii*, V. Schifferová, V. Balík (eds.), OIKOYMENH, Praha 2017.

⁴⁴⁰ Böhme, J., *Psychologia vera, oder: Vierzig Fragen von der Seele, ihrem Urstande, Essenz, Wesen, Natur und Eigenschaft, was sie von Ewigkeit in Ewigkeit sei?*, in: *J. Böhme's Sämtliche Werke in sieben Bänden*, sv. 6, c. d., s. 1 nn.

⁴⁴¹ Čyževskij ukazuje, že ve spisu *Centrum securitatis* narážíme na další podobné ilustrace, kdy Bůh je obrazem a svět obrazem v zrcadle, kdy Bůh je tělesem a svět je stínem. Čyževskému není srozumitelné, že by měly mít tyto obrazy původ v J. Böhmem (jak to naznačuje J. V. Novák in: *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského* 15, Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1910, s. 392–393, 398–399), neboť shledává jejich úzkou spřízněnost s Plótinem, kterého Komenský mohl znát v latinském překladu, viz *Enneady* VI,9,8–9 (střed, kořen, pramen, obraz, které se vyskytují také u Komenského) nebo III,8,8–10 (střed, strom, pramen), I,8,3 (imago). Komenského myšlenkovou spřízněnost s J. Böhmem představil jako první J. Kvačala in: *Prielomy vo viere Komenského a Mickiewicza*, Akademia, Petrohrad 1907, s. 9–10, avšak později zaujal k této věci kolísavý postoj. Tuto otázku později přesvědčivě řeší J. Hendrich ve své stati „Komenský a Böhme“, *Česká mysl* 36, 1942, seš. 4–5, s. 147–160. Hendrich oprávněně odmítá jakékoli bližší spojení mezi Böhmem a Komenským. Dokazuje, že v případě *Centra securitatis* Böhmovův vliv nepřichází v úvahu, neboť Böhmovy práce nebyly v té době ještě vytištěny (Komenský se s nimi seznámil pravděpodobně po roce 1634, a to zejména v Holandsku, kde žili mnozí Böhmovi stoupenci) a také, že ani plán universálního jazyka, ani Komenského pansofie nemají nic společného s korespondujícími Böhmovými myšlenkami. Čyževskij ovšem dodává, že se Josef Hendrich nezabývá další Komenského myšlenkou, v níž se shoduje s J. Böhmem, a to myšlenkou tří božích knih, tří zdrojů poznání. Nicméně, jak Čyževskij doplňuje, podobnost myšlenek zde pramení pouze z toho, že oba autoři čerpají ze stejných zdrojů. Čyževskij o tom plánoval pojednat ve stati „Welt als Buch“, avšak pokud je mi známo, tato stať nakonec publikována nebyla. D. Mahnke hovoří pouze obecně bez hlubšího dokazování o vlivech Kusánského, Andreae a Böhmeho na Komenského ve stati „Wechselwirkungen in der Geistesgeschichte Mittel-Europas“, c. d.

V dopise Čyževskému z roku 1942 J. Hendrich píše: „O vlivu Boehmově se mnoho bájí bez přesných důkazů. Nejnověji Patočka v Literárním měsíčníku. Obávám se, že si ušetřil čtení Komenského a spokojil se s Peuckertovou knihou Pansophie. A vždyť o těch veršičkách dokazoval Souček v Archivu, že jsou z Nathaniela Vodňanského. To je tedy hodně daleko od Boehma! Má zkušenost je, že Komenský přebíral ledacos od lidí, kteří jsou dnes velmi zapadlí, od velkých zjevů zato velmi málo a choval se k nim skepticky.“ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 2. 2. 1942 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/12).

Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, s. 159–160.

zajisté také fundamentem pojmu, který si Komenský dělá o člověku.⁴⁴² „(...) kdo myslí pouze v termínech mikrokosmu, monády, kdo svět chápe jako jediný v sobě souvislý, organický celek visící z Boha nebo stojící na Bohu (jako činí Komenský), jako odraz božské bytnosti, jediného Jsoucná, s nímž naše duše souvisí ve své vnitřní nekonečnosti, ten sice může svět spekulativně vykládat a jednotlivosti v něm intuitivně pronikat, avšak nemůže nikdy pochopit, jako moderní věda, poznání jako proces pojmové analýzy, abstrakce, idealizace a konstrukce, jak se stalo právě průběhem 17. století.“⁴⁴³

Pokud se Jan Patočka zamýšlí nad dalšími aspekty, jež dělají z Komenského představitele mystiky, všímá si, že Komenského dílo nikterak nenabízí přímé postupy ve smyslu matematické nebo logické nutnosti, nýbrž pouhé spekulace, analogie, shody, trichotomie apod., tedy způsoby veskrze mystické.⁴⁴⁴

Avšak nesmíme pustit ze zřetele také druhou, racionální stránku Komenského myšlení a díla.⁴⁴⁵ Komenský je, podle Jana Patočky, „skutečným bojovníkem za racionální civilizaci nové doby, (...) jeho pansofie a všenáprava nejsou pouhé mlhavé vidiny, které vyvěrají z mystických zdrojů, nýbrž (...) i tyto zdroje jsou motory, kterých je využito k tomu, aby celý lidský život byl proorganizován, ztvárněn, aby bylo využito každé jeho stránky a každého momentu do krajnosti k dílu vzájemné spolupráce a vzájemného pomáhání všech lidí bez rozdílu, směřujících tak k velké budoucí jednotě lidstva.“⁴⁴⁶ Moderní racionálnost sálá z každého Komenského slova a demonstruje ji činorodost, příčinnivost, vytrvalost, houževnatost, organizace, účelnost, cílevědomost či plán. Komenský operuje s novou koncepcí činorodého, racionálního, organizujícího člověka, který racionálně plánuje a uspořádává svůj život a který se orientuje k všepojímající, universální jednotě. Komenský

⁴⁴² Srov. Patočka, J., „O nový pohled na Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 14–15.

⁴⁴³ Tamtéž, s. 15.

⁴⁴⁴ Srov. tamtéž, s. 16.

⁴⁴⁵ Někteří komeniologové tuto neméně důležitou stránku Komenského myšlení zcela přehlíželi a klasifikovali jeho život v celku pouze a jedině na základě jeho poměru k eschatologickým představám, především revelacím, z čehož musel nutně vzniknout jakýsi iracionální náhled na Komenského duševní vývoj. Např. Ján Kvačala nedokázal zcela zřetelně a jednoznačně zdůraznit nástin celkového vývoje Komenského, neboť právě ve filosofii nespatoval tu komponentu, na které je tento vývoj Komenského nejpatrnější a nejotevřenější. Kvačala tak celý život a vývoj Komenského soustřeďuje kolem myšlenky nábožensky profétické. Srov. Kvačala, J., *Prielomy vo viere Komenského a Mickiewicza*, Petrohrad 1907. Srov. Patočka, J., „Náčrt Komenského díla ve světle nových objevů“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 109; Patočka, J., „Názory na filosofii Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 3, c. d., s. 20.

⁴⁴⁶ Patočka, J., „Náčrt Komenského díla ve světle nových objevů“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 109.

svěřuje tomuto člověku dokonce i své představy o posledních otázkách člověka, blízkém obratu a konci dějin.⁴⁴⁷

Jan Patočka dokázal svébytným způsobem navázat na Mahnkeho a Čyževského výklady a interpretace týkající se dvojitého zakotvení myslitele Komenského a demaskovat rozpor ukrytý v jeho díle. Podle Jana Patočky vybudoval Komenský obrovský racionalistický koncept, totiž systematickou vychovatelskou nauku, a to právě díky tomu, že opustil matematickou přírodovědu a svou nauku vystavěl na starověké myšlence obecné analogie a paralelismu.⁴⁴⁸

V 17. století jsme svědky obrovské změny, pokud jde o nahlížení na vztah člověka k přírodě, společnosti i sobě samému, zkrátka jsme svědky racionalizace všech těchto vztahů. Hlavní distinkce od předcházejícího renesančního období tkví v tom, že vztahy člověka k přírodě i společnosti jsou ovládány a regulovány aspektem přísné a striktní účelnosti, a to tím způsobem, že tato účelnost není obyčejně určena, avšak člověk se k ní může a musí dopracovat, musí ji dosáhnout postupem stále hlubším. Toto pojetí, na jehož základě skutečnost neznamena holý již dokončený a uspořádaný systém a řád, nýbrž zejména podklad a pomůcka k činnosti, již je nutné systematicky a efektivně obstarat, je východiskem pro veškeré převratné přezkoumání vztahů člověka ke světu, o němž 17. století pojednává. Nejzávažnějším ze všech těchto nových vztahů byl přístup k přírodě, jemuž dala racionální vyobrazení matematická přírodověda. Antipatie k tradičnímu přístupu k přírodě, který neposkytoval praktické a účelné výsledky, který uchovával věci tak, jak jsou, a nepřispíval k tomu, aby člověk uskutečňoval své poslání, je zcela evidentní již u Paracelsa, ale později dostává přesvědčivou podobu u Francise Bacona a především u Reného Descarta. U Descarta nestojí v ústředí věci samy, nýbrž naše nároky a požadavky na věci, jejich poměry k lidskému rozumu a jeho přání jistoty a zřejmosti. Matematická metoda spočívá v redukci komplikovaného na prosté a nesporné na evidentní, tedy metodický proces a samotná pravda v něm zahrnutá jsou určeny relací k naší mysli, jež si dobývá ve světě resort toho, co je jí zřejmé a pro nás nepochybné. Vybudováním matematické přírodovědy se tato metoda prolíná také do oboru přírodovědy. Člověk začíná vládnout přírodě a příroda se proměňuje v mrtvý předmět, geometrické schéma, jehož souvislosti a vztahy lze sice vypočítat, avšak bez jakéhokoli osobního přístupu, který se vytrácí. Příklad z matematické přírodovědy si vzali

⁴⁴⁷ Srov. Patočka, J., „Náčrt Komenského díla ve světle nových objevů“, c. d., s. 109.

⁴⁴⁸ Srov. Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, c. d., s. 214–215.

v 17. století myslitelé jako Thomas Hobbes, jež analyzovali vztah člověka ke společnosti. Stejně jako na mechaniku má být i na společnost aplikována odtažitě objektivní analýza a její chod má být demontován v koordinaci sil, jež lze poté osvojit a opanovat tak, aby ve společnosti mohl vévodit klid a pokoj bez strachu, že bude obnoven strašlivý spor, nepořádek a zmatek. Věda o společnosti (především státní), jež uplatňuje objektivní metody a jež formuje půdu pro racionální politiku, se stává konstantním motivem a tématem moderních myslitelů. Také v tomto případě je smyslem a cílem racionálního poznání moc, zvýšení potencionálnosti člověka ovládat přírodu i společnost.⁴⁴⁹ J. Patočka explicitně určil čtyři hlavní racionalistické koncepty 17. století, a to matematickou přírodovědu, moderní státovědecké teorie, historickou metodologii a nakonec Komenského systematickou vychovatelskou nauku, která Komenskému zajišťuje místo vedle filosofů jako Descartes, Hobbes nebo Galilei.⁴⁵⁰ V tom navázal na své předchůdce, D. Mahnkeho a D. Čyževského.

⁴⁴⁹ Srov. Patočka, J., „Základní filosofické myšlenky J. A. Komenského v souvislosti se základy jeho soustavného vychovatelství“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 3, c. d., s. 121–124.

⁴⁵⁰ Srov. tamtéž. Srov. také Patočka, J., „Komenský a hlavní filosofické myšlenky 17. století“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 1, c. d., s. 138–139.

4. Komenský a pietismus

Český protestantismus získal po dvou stoletích bojů náboženskou svobodu v roce 1609, aby ji absolutně ztratil v roce 1620. Pobělohorské období bylo ztělesněním vyhnání čelních představitelů protestantismu, nenaplněné touhy po znovuoživení svých církví ve vlasti a nakonec absolutní likvidací organizačního složení všech protestantských církví v Čechách a na Moravě. Ačkoli byl Komenský situací po Bílé hoře nanejvýš zasažen, začíná si postupně pohrávat s pansofickou myšlenkou, že porážka, kterou utrpěla jeho malá Jednota bratrská, bude ku prospěchu nové velké jednotě, již Bůh zřídí a zorganizuje nejen v jeho rodné zemi, nýbrž po celém světě. Ačkoli Komenský vytvořil mnoho děl, jež měly za cíl nápravu věcí lidských, jeho všennápravné dílo jednak nebylo vydáváno, jednak česká stavovská a duchovenská emigrace 17. století neprojevila zájem, že by chtěla o Komenského dílo opřít svůj program. Obrovský zlom v nepochopení a nezájmu o Komenského znamenala až pietistická Halle na počátku 18. století, která se začala o Komenského literární a myšlenkový odkaz hlouběji zajímat a projevila snahu o vydání některých jeho děl. Pro český protestantismus hrálo důležitou roli, že k tomuto obrození Komenského došlo v Halle a v Německu v součinnosti s novou českou emigrační lidovou vlnou.⁴⁵¹ „Pietismus vůbec, ale zejména hallský, upevnil a pěstoval v našich exulantech 18. století evangelizační odpovědnost za ty, kdo zůstali doma, a přispěl lvím podílem k tomu, že se mezi českým lidem dochovalo evangelické povědomí až na sám práh tolerační doby i pod dusivým příkrovem vítězné protireformace.“⁴⁵²

Pietismus patřil bezpochyby k nejvýznamnějším náboženským proudům konce 17. a počátku 18. století a vznikl za účelem obnovení, aktualizace konvenční církevnosti, zvnitřnění náboženského života. Toto obrodné hnutí, jež se poprvé objevilo v Holandsku a v Německu, bylo podníceno a inspirovalo se v dílech Martina Luthera, Jana Kalvína a dalších reformačních myslitelů. Mimořádně srozumitelné je působení spisu Lewise Baylyho o praktické zbožnosti,⁴⁵³ který přeložil, upravil a pod názvem *Praxis pietatis*⁴⁵⁴ vydal J. A. Komenský.

⁴⁵¹ Srov. Molnár, A., „A. H. Francke a význam hallského pietismu pro české evangelíky“, *Theologická příloha Křesťanské revue*, seš. 3, 1963, příloha k č. 6, s. 49.

⁴⁵² Tamtéž, s. 49.

⁴⁵³ Bayly, L., *The Practice of Piety: Directing a Christian How to Walk, That He May Please God*, 1611.

⁴⁵⁴ K tomuto dílu srov. Uher, J., „Komenského Praxis pietatis“, *Časopis matice moravské* 55, 1931, s. 371–417; Štampach, O. I., „Ekumenická poselství spisu Praxis pietatis“, *Křesťanská revue* 59, 1992, č. 4, s. 80–82; Filipi, P., „Praxis pietatis pro současného čtenáře“, *Kostnické jiskry* 78, 1993, č. 18, s. 3; Kvačala, J., „Slovenské

Hlavní charakter pietismu tkví v ideálu vnitřní zbožnosti, který je stavěn do kontrastu k formálnímu, oficiálnímu uchopování náboženskosti v ortodoxně protestantských směrech. K obrození církvi mělo napomoci pěstování osobní zbožnosti, účinných modliteb, studia Bible – křesťanství musí přesídlit z hlav do srdcí. Náboženská obec je pietisty pojmána jako mravně-náboženská jednota a odmítána je jednotnost vyznavačská či svátostní jako podstata a princip křesťanské pospolitosti. Čyževskij upomíná na to, že z hlediska své subjektivní zbožnosti, mnohdy sentimentálně laděné, nutně se pietisté sblížovali s mystickými představami. Pietisté však také usilují o přetransformování života na všech frontách, o ideál křesťanské rodiny, křesťanské výchovy, křesťanské společnosti. Praktické rezultáty tohoto úsilí a snažení dosahují mnohdy obrovského formátu. Prolínání mystického nádechu pietistické zbožnosti a praktičnosti pietistického působení způsobilo, že pietismus byl představiteli protestantské ortodoxie nejednou považován za odchýlení se od protestantské tradice ke katolicismu.⁴⁵⁵

Čyževskij ve stati⁴⁵⁶ „Komenský a němečtí pietisté“ upozorňuje, že pietisté obhajovali a zastávali představy a přesvědčení, která jsou patrná a rozpoznatelná v Komenského díle již od roku 1630. Komenský byl ovlivněn a inspirován dílem švábského teologa Johanna Valentina Andreae, jenž byl pietisty považován za jednoho z jejich předchůdců, a ke konci života byl v kontaktu také s předním zástupcem holandského pietismu Jeanem de Labadie (1610–1674). Komenský hraje v německém pietismu význačnou roli a mnozí pietisté jeho dílo nejen znali, nýbrž z něho také čerpali. Snad nejvýznamnějším z nich byl August Hermann Francke (1663–1727), zakladatel sociálních a vzdělávacích ústavů v Halle nad Sálou, kam přišel v roce 1692, aby rozvíjel své aktivní, světově rozvážné křesťanství, myslitel, kterému jsme vděční za to, že dnes můžeme číst Komenského stěžejní díla.⁴⁵⁷

vydania Komenského ‚Praxis pietatis‘“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 8, 1925, s. 17–22.

⁴⁵⁵ Srov. Filipi, P., „Pietismus. Oživení zvykové církevnosti“, *Český bratr. Evangelický měsíčník* 90, 2014, č. 4, s. 15–16; Erlenbusch, F., „Komenský a němečtí pietisté“, in: V. Mathesius (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, c. d., s. 374–375.

⁴⁵⁶ Čyževskij o Franckeho okruhu a jeho slavistických studiích zevrubně pojednává také ve stati „Der Kreis A. H. Franckes in Halle und seine slavistischen Studien“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 16, 1939, č. 1–2, s. 16–68; „Nachträge zu den slavistischen Studien A. H. Franckes und seines Kreises“, tamtéž, s. 153–157. V této souvislosti také např. „Ein unbekannter Hallenser slavischer Druck“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 15, 1938, č. 1–2, s. 76–80.

Čyževskij na různých místech opakovaně upozorňuje na knihu Wilhelma Goeterse *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, c. d., která přináší mnoho významného a zajímavého, avšak kterou komeniologický výzkum doposud nezačal brát na vědomí.

⁴⁵⁷ Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a němečtí pietisté“, c. d., s. 375.

Čyževskij zmiňuje také německého barokního básníka Philippa von Zesena (1619–1689), v jehož poučných předpietistických spisech jsou Komenského stopy nepřehlédnutelné. V Zesenově díle jsou rozpoznatelné nejen pietistické motivy Komenského děl, nýbrž také další Komenského myšlenky, zejména pak snahy irénické. Čyževskij se domnívá, že prvním pietistou, který významně soustředil svou pozornost na Komenského a který se s Komenským seznámil během své vzdělávací cesty v roce 1660 v Amsterdamu, byl augšpurský pastor Theophil Spizel (1639–1691), přítel zakladatele pietismu a německého teologa Philippa Jakoba Spenera (1635–1705). Spizelovo dílo *Pius literati hominis secessus* bylo výrazně ovlivněno Komenského spisem *Unum necessarium*, avšak tento autor se na Komenského odvolává také ve svých pozdějších dílech *Felix literatus* (1676) a *Infelix literatus* (1680). Čyževskij se snaží ukázat, že Spizelovo dílo ovlivnilo nejen Spenera, nýbrž také další myslitele, mezi nimi např. Gottfrieda Wilhelma Leibnize (1646–1716),⁴⁵⁸ s nímž Spizel udržoval rozsáhlou vědeckou korespondenci.⁴⁵⁹

Komenského přímý vliv na Spenera⁴⁶⁰ a jeho okruh spočívá dle Čyževského ve třech směrech, totiž Komenský stejně jako pietisté volá po všestranném pokřešťanštění života; stejně jako pietisté věří, že reformace ještě neskončila; stejně jako pietisté usiluje o smíření a sblížení alespoň některých křesťanských vyznání založených na mysticky zabarvené vnitřní zbožnosti.⁴⁶¹ Čyževskij nám dále odhaluje, že ačkoli se Spener z jisté opatrnosti příliš nezmiňuje o svých předchůdcích, Komenského explicitně jmenuje hned několikrát. Spenerův

⁴⁵⁸ O Leibnizovi a pietismu viz Merkel, F. R., *G. W. von Leibniz und die China-Mission. Eine Untersuchung über die Anfänge der protestantischen Missionsbewegung* (edice *Missionswissenschaftliche Forschungen* 1), J. E. Hinrichs, Leipzig 1900; Kröger, A., *Leibniz als Pädagoge. Eine Quellenmässige und systematische Darstellung*, B. G. Teubner, Leipzig 1900; Lehmann, H., „Der Briefwechsel zwischen Spener und Leibniz“, *Jahrbuch für Brandenburgische Kirchengeschichte* 14, 1916, s. 101–157; Lehmann, H., „G. W. Leibniz im Briefwechsel mit Ph. J. Spener von 1686 bis 1700“, *Deutsche Rundschau* 184, 1920, s. 236–246, 360–374; Lehmann, H., „Neue Einblicke in die Entstehungsgeschichte der Leibniz'schen Philosophie“, *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 162, 1916.

⁴⁵⁹ Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a němečtí pietisté“, c. d., s. 376.

D. Čyževskij připomíná zejména Jána Kvačalu a Josefa Theodora Müllera, kteří opakovaně poukazovali na to, že Komenský v mnoha ohledech souvisí s pietismem. Podle Čyževského právě J. T. Müller hovořil o spřízněnosti Komenského s pietismem nejlépe, když zdůrazňoval Komenského úvahy o obnově církve, to, že se reformace zastavila na půli cesty, Komenského opozici vůči protestantské scholastice, jež zatemňovala světlo evagelia. Vedle toho také Komenského program reformace života a jeho myšlenky na křesťanské vzdělávání, tak, jak to známe u J. Ph. Spenera od roku 1670, kdy probudil pietistické hnutí v Německu. Srov. Čyževskij, D., „Analecta Comeniana“, c. d., s. 314.

⁴⁶⁰ K tomuto viz Kvačala, J., *Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgange des 17. Jahrhunderts*, sv. 2 (edice *Monumenta Germaniae paedagogica* 32), A. Hofmann, Berlin 1904, s. 154 nn.

⁴⁶¹ Srov. Čyževskij, D., „Der Kreis A. H. Franckes in Halle und seine slavistischen Studien“, c. d., s. 38. Srov. také Josef Theodor Müller v předmluvě k *Haggaeus Redivivus*, in: J. T. Müller, J. V. Novák (eds.), *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského*, sv. 17, Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1912, s. 161–162.

švagr Johann Heinrich Horb (1645–1695) rozmlouval s Komenským v Amsterdamu o církevních otázkách, avšak není jisté, zda se bližší informace z této rozpravy k samotnému Spenerovi dostaly. Co je však jisté, Spener byl velice dobře obeznámen s Komenského dílem a myšlenkami. Po smrti Komenského hovořil Spener s Leibnizem o tématech, která Komenského zvláště zaměstnávala. Leibniz se od Spenera dozvěděl také o smrti Mikuláše Drabíka, jenž byl oběma znám právě z Komenského spisů. Čyževskij nás seznamuje také se Spenerovým hodnocením Komenského *Unum necessarium*. Spener tento spis Komenského vysoce ocenil, ačkoli nesouhlasil např. s Komenského očekáváním tisícileté říše nebo jeho smírným postojem vůči sektám. Komenského *Unum necessarium* bylo v pietistických kruzích velmi populární a Spenerovým prostřednictvím se dostalo také do rukou jeho přítele a známého pietistického právníka Ahasveruse Fritsche (1629–1701), který se postaral o jeho nové vydání v roce 1668. Čyževskij zdůrazňuje také Spenerův dopis z roku 1678, v němž se Spener vyjadřuje k otázce církevní kázně a přiklání se ke koncepci Českých bratří, jak ji vyjádřil Komenský, čímž se obrátil proti Lutherovi. V témže dopise Spener dále sdílí Komenského přesvědčení, že reformace ještě není u konce, a tudíž se hlásí ke Komenského myšlence o všestranné křesťanské reformě života, jež je principiální, pokud jde o ideál křesťanského života u Komenského.⁴⁶²

Zvláště významné a rozmanité je působení Komenského na A. H. Franckeho a jeho okruh. Čyževskij se zamýšlí nad možnostmi, které mohly Franckeho nasměrovat ke Komenskému jako první. A ať se Francke dozvěděl o Komenském poprvé ve škole v Gothě,⁴⁶³ kde se sice Komenského metoda neuplatňovala příliš hojně, ale kde byl očividný zájem o poznávání pietismu před Spenerem, nebo u profesora Daniela Georga Morhofa (1639–1691) v Kielu, který se ve svém díle *Polyhistor*⁴⁶⁴ věnuje Komenskému, Franckeho silná náklonnost ke Komenskému byla zcela evidentní. V letech 1698 až 1699 byl A. H. Francke upozorněn svým přítelem Johannem Salomonem Hattenbachem (1650–1699)⁴⁶⁵ na

⁴⁶² Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a němečtí pietisté“, c. d., s. 376–377.

⁴⁶³ V jiné stati Čyževskij píše, že Francke poznal pedagogiku a pedagogické spisy Komenského právě během svého studijního pobytu v Gothě. Srov. Čyževskij, D., „Komeniana knihovny sirotčince v Halle“, c. d., s. 398.

⁴⁶⁴ *Polyhistor. Sive de Notitia auctorum et rerum commentarii. Quibus praeterea varia ad omnes disciplinas consilia et subsidia proponuntur*, Sumptibus Petri Böckmanni, Lubecae 1695, o Komenském viz s. 342–343, 463; *Polyhistor, literarius, philosophicus et practicus cum accessionibus virorum clarissimorum Ioannis Frickii et Iohannis Molleri, flensburgensis*, Sumptibus Petri Böckmanni, Lubecae 1732, o Komenském viz s. 119–120, 273–274, 276, 353.

⁴⁶⁵ Čyževskij odhaluje, že také rozsáhlá Franckeho korespondence v sobě ukrývá indicie, které vypovídají o Franckeho prvním seznámení s Komenským. Jedná se např. o dopisy mezi Franckem a jeho přítelem J. S.

slavnou Komenského knihu *Lux e tenebris* s doporučením, aby tento spis znovu vytiskl.⁴⁶⁶ Téměř souběžně mu připomíná jiný přítel orientalista Heinrich Wilhelm Ludolf (1655–1712)⁴⁶⁷ Quirina Kuhlmana, jehož eschatologie se přece částečně navrácí k téže knize. Vliv Komenského na Franckeho lze vysledovat především v pedagogické činnosti, kde můžeme v první řadě poukázat na totožnost mravně-náboženského cíle, neboť vzdělání, ctnost a zbožnost jsou pro oba ztělesněním zásadního smyslu výchovy, přičemž zbožnost představuje pro oba autory ideál primární. A co více, Francke vyjádřil zájem o Komenského v celku.⁴⁶⁸ Již roku 1702 vyšel nákladem a tiskem Franckeho hallského sirotčince a péčí fyzikoteologa Johanna Franze Buddea (1667–1729) soubor několika Komenského děl,⁴⁶⁹ mezi nimiž byla i první část *Obecné porady*. „Je příznačné, jak tu byl na Franckeho podnět souborně doložen právě tak eklesiální jako všenápravný záměr Komenského.“⁴⁷⁰ J. F. Buddeus, který se sám pohyboval na předělu mezi ortodoxií a pietismem, opatřil tento soubor předmluvou, kde akcentuje a podtrhává, že bratrská myšlenka a přesvědčení obrozuje vychozí a hlavní atributy apoštolského křesťanství. Amedeo Molnár poukazuje na to, že Buddeova slova znamenala pro pietisty velkou důležitost a závažnost, neboť nová, nejosobnější spojitost s Bibli představovala pro pietisty odrazový můstek statečného vstupu do světa.⁴⁷¹

Komenský v úvodních partiích *Obecné porady* vybízí a apeluje na evropské vzdělance, aby se uchýlili ke společným poradám, kde se budou radit o možnostech, jak

Hattenbachem z let 1698–1699. D. Čyževskij ukázkou z těchto dopisů uveřejnil in: „Analecta Comeniana“, c. d., s. 326.

⁴⁶⁶ Francke však Komenského *Lux e tenebris* nevydal, neboť, jak odhaluje Čyževskij, tato kniha v něm nějakým způsobem evokovala „fánatickou“ literaturu a byla patrně silně spjata s proslulým „fánatikem“ Quirinem Kuhlmannem, který se Komenského neustále dovolával. Srov. Čyževskij, D., „Analecta Comeniana“, c. d., s. 327.

⁴⁶⁷ Čyževskij předkládá úryvky z korespondence (kde se mluví o Komenském) mezi Franckem a Ludolfem in: tamtéž, s. 327–328.

K Heinrichu Wilhelmu Ludolfovi viz Benz, E., „August Hermann Francke und die deutschen evangelischen Gemeinden in Russland“, *Auslandsdeutschtum und evangelische Kirche. Jahrbuch 1936*, München 1936, s. 143–191.

⁴⁶⁸ Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a němečtí pietisté“, c. d., s. 377.

⁴⁶⁹ Fundamentem knihy byl sborník *De bono unitatis et ordinis disciplinaeque et obedientiae in ecclesia (O dobru jednoty, řádu, kázně a poslušnosti v církvi)*, jenž byl publikován v roce 1660 v Amsterdamu a hned dvakrát v Ženevě v roce 1661. Součástí tohoto sborníku byly tři spisy, a to *Ecclesiae Slavonicae brevis historiola (Stručná historie církve slovanské)* neboli *Historia Fratrum Bohemorum (Historie českých bratří)*, *Ratio disciplinae ordinisque ecclesiastici in Unitate fratrum Bohemorum (Řád církevní Jednoty bratří českých)*, *Paraenesis ad ecclesias, nominatim Anglicanam (Napomenutí církvím, zvláště církvi anglikánské)*. Celek čtvrtého hallského vydání z roku 1702 dotvářela také předmluva *Obecné porady* a její první kniha *Panegersia*. Kniha byla vytištěna také německy v roce 1739. Srov. Štoll, P., *Lotyšská kultura a Jednota bratrská. České kontexty lotyšských kulturních tradic v 17.–20. století*, Karolinum, Praha 2014.

⁴⁷⁰ Molnár, A., „A. H. Francke a význam hallského pietismu pro české evangelíky“, c. d., s. 50.

⁴⁷¹ Srov. tamtéž, s. 50.

zvěstovat Krista všem národům. Aby však bylo možné pomoci ostatním a správně je nasměrovat na jejich cestě za pravým lidstvím, musíme se na prvním místě zasadit o nápravu nás samotných a tím po vzoru Boha obnovit ztracenou jednotu na nových základech. Komenského *Panegersia* obsahovala velkolepé plány na reformu, zlepšení světa, nápravu věcí lidských. Podobný projekt, v jehož jádru stojí universální náprava všech stavů, můžeme nalézt také ve Franckeho díle.⁴⁷² A. H. Francke byl *Panegersii* nadšen⁴⁷³ a plánoval vydávání také dalších Komenského děl, pro která si z Holandska obstaral rukopis. Zaslouhou Franckeho vznikla unikátní sbírka comenián, neboť knihovna Franckeho nadace v Halle ukrývala mnoho komeniologických pokladů včetně prvního vydání *Panegersie*. Francke zamýšlel uveřejnit všech sedm svazků Komenského hlavního všenápravného díla, avšak vzhledem k tomu, že rukopis disponoval několika mezerami, z jeho vytištění sešlo. Čyževskij mluví v souvislosti s Halle o „malé komeniovské renesanci“, neboť práce hallského pietistického kruhu na Komenského spisech byla vskutku obrovská. Roku 1709 uveřejnil známý teolog a Franckeho žák Joachim Lange (1670–1714) výtah z Komenského spisu *Přehled fyziky*⁴⁷⁴ a také Christian Thomasius (1655–1728) přednášel na hallské univerzitě fyziku po vzoru Komenského.⁴⁷⁵

Komenský a Francke na rozdíl od J. V. Andreae, jenž ve svém díle konstruuje utopický křesťanský stát, upustili od středověké koncepce *res publica christiana* a do svých spisů vložili uskutečnitelné záměry a návrhy na obnovu a reformu společnosti, a to s permanentním ohledem na osobité porozumění Božímu království a myšlenku jeho

⁴⁷² *Project. Zu einem Seminario Universali oder Anlegung eines Pflanz-Gartens, von welchem man eine reale Verbesserung in allen Ständen in und ausserhalb Teutschlands, ja in Europa und allen übrigen Theilen der Welt zu erwarten*, 1701; tento spis vyšel také později in: E. Peschke (ed.), *August Hermann Francke, Werke in Auswahl*, Evangelische Verlag, Berlin 1969. Hlavním tématem byla všeobecná reforma zasahující nejen Německo, nýbrž celou Evropu a další kontinenty. Francke ostře kritizuje zkažené podmínky, s nimiž se ztotožňují nejen pohané, ale také křesťané. Francke toto dílo rozpracoval a vypiloval do rozsáhlého pojednání *Große Aufsatz*, 1704; tento spis vyšel později in: *August Hermann Franckes Schrift über eine Reform des Erziehungs- und Bildungswesens als Ausgangspunkt einer geistlichen und sozialen Neuordnung der Evangelischen Kirche des 18. Jahrhunderts. der Grosse Aufsatz* (edice *Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historische Klasse* 53), O. Podczeck (ed.), Akademie Verlag, Berlin 1962 Srov. Whitmer, K. J., *The Halle Orphanage as Scientific Community. Observation, Eclecticism, and Pietism in the Early Enlightenment*, The University of Chicago Press, Chicago – London 2015.

⁴⁷³ Viz např. Franckeho dopis jeho spolupracovníkovi Heinrichu Juliovi Elersovi z 20. 3. 1702. Tento dopis je i s Čyževského komentářem otištěn in: Čyževskij, D., „Analecta Comeniana“, c. d., s. 329.

⁴⁷⁴ *Physicae Comenianae ad lumen divinum reformatae theses*, Berlin 1702. K tomuto např. Červenka, J., „Komenského učebnice z oboru poznání přírody“, *Pedagogika. Časopis pro vědy o vzdělávání a výchově* 20, 1970, č. 1, s. 38.

⁴⁷⁵ K tomuto viz také např. „Thomasius und Comenius“, *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft*, seš. 1–2, 1895, s. 65–66; Schneiders, W., „Der Ort der Pädagogik in der Aufklärung. Johann Amos Comenius, Christian Thomasius und andere“, *Comenius-Jahrbuch* 18, 2010, s. 20–32.

brzského nastolení. Takové chápání Božího království se přesvědčeně projevuje a promítá do scenerie nábožensky rozkmotřeného, nešťastně rozbitého a nejednotného křesťanství a představuje projekt zahrnující celý svět se všemi jeho světadíly.⁴⁷⁶ „Statické obrysy státního zeměpanského církevnictví jsou pohlcovány dynamickým pojmem Božího království, které se dovršivě ujímá všech zdravých vývojových linií lidských dějin, aby je v poslední chvíli kriticky přehodnotilo.“⁴⁷⁷ Komenský a Francke zauímají stejné stanovisko, pokud jde o výlučné a neobyčejné možnosti a naprostou odpovědnost člověka nového věku, jež dospěla na samotný práh eschatologických hranic daných dějinám. Komenský s hallským pietismem sdílí také péči o poslední osobní spásu se starostlivostí o nynější společenské dobro.⁴⁷⁸

Jak upozorňuje A. Molnár, u Franckeho se zcela probouzí Komenského protest a nesouhlas s jednostranným oduševňováním novozákonní zprávy o blízkosti Božího království. V Halle se četlo a bylo dobře známo nejprve jen Komenského dílo *Lux e tenebris*,⁴⁷⁹ od roku 1711 však i německý výtah z jeho teoretických částí, který vyšel pod názvem *Wichtiger und schriftlicher Traktat von den wahren und falschen Propheten*. Komenský v tomto spise předkládá opovážlivý koncept historie pojmu Kristova království a poukazuje na její dialektiku. Domníval se, že od 4. století byl pozemský význam křesťanské naděje naprosto zlikvidován tím, že tato naděje byla deklarována za kacířskou.⁴⁸⁰ Myšlenka, jež v tomto díle dominuje, tedy, že prorokování není uzavřeno Novým zákonem, nýbrž vždy se znovu a znovu vynořuje v průběhu dějin, je mimořádně význačná ne sice pro hallské pietisty, ale pro pozdější vývoj pietismu, a to např. ve švábském pietismu u Johanna Albrechta Bengela (1687–1752), Georga Konrada Riegera (1687–1743) a Friedricha Christoha Oetingera (1702–1782) a také ještě v 19. století u Johanna Heinricha Junga (1740–1817). Jak vidno, Komenského *Lux e tenebris*, jež bylo zpravidla zavrhováno pro svou nesrozumitelnost a fantasknost, zaujímalo svou teologicko-teoretickou částí pevné a působivé místo v duchovních dějinách. Docházelo však k publikování také dalších Komenského děl, roku 1713 bylo v Jeně uveřejněno nové latinské vydání spisu *Unum necessarium* a roku 1725 v Lipsku také jeho německý překlad. Později se začaly německy tisknout také Komenského

⁴⁷⁶ Srov. Molnár, A., „A. H. Francke a význam hallského pietismu pro české evangelíky“, c. d., s. 50–51.

⁴⁷⁷ Tamtéž, s. 51.

⁴⁷⁸ Srov. tamtéž, s. 51.

⁴⁷⁹ Čyževskij se domnívá, že spis *Lux e tenebris* dostal Francke roku 1698 od radikálního pietisty Johanna Salomona Hattenbacha (1650–1699). Srov. Čyževskij, D., „Komeniana knihovny sirotčince v Halle“, c. d., s. 398; „Analecta Comeniana“, *Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas 2*, c. d., s. 326–327.

⁴⁸⁰ Srov. Molnár, A., „A. H. Francke a význam hallského pietismu pro české evangelíky“, c. d., s. 51.

české spisy, roku 1737 *Hlubina bezpečnosti*, roku 1738 *Labyrint světa* (v jeho zkrácené formě⁴⁸¹).⁴⁸²

Také Franckeho přátelé a dědicové drželi Komenského ve velké úctě. Čyževskij uvádí např. Franckeho spolupracovníka a slavistu Heinricha Mildeho (1676–1739),⁴⁸³ jehož knihovna oplývala mnohou komeniologickou literaturou a který propagoval *Unum necessarium* jako cennost poučné literatury. Právě H. Milde řídil všechny aktivity sirotčince, jež měly spojitost s Čechy a Slováky.⁴⁸⁴ Také Franckeho syn Gotthilf August Francke (1696–1769) participoval na berlínském tisku Komenského spisů v češtině.⁴⁸⁵ O oblíbenosti Komenského v Halle svědčí také několik pochvalných básní na Komenského z této doby od inspektora sirotčinské tiskárny (před rokem 1756). Neobyčejnému dosahu se těšilo vydání již zmíněného Komenského spisu *Dějiny Českých bratří* z roku 1702, neboť jeho Buddeův přetisk se stal východiskem pro oboje rozsáhlé *Dějiny Českých bratří* od Davida Cranze (1723–1777)⁴⁸⁶ a zvláště pak od švábského pietisty Georga Konrada Riegera (1687–1743).⁴⁸⁷

⁴⁸¹ Rozšířené německé výtisky vyšly až roku 1774, 1781 a dvakrát v roce 1787.

⁴⁸² Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a němečtí pietisté“, c. d., s. 377–378.

⁴⁸³ Viz např. Čyževskij, D., „Neues über Heinrich Milde“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 19, 1947, č. 1, s. 107–115; „Literarische Lesefrüchte. X“, č. 85–86, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 2, s. 366–369. Škarka, A., „Heinrich Milde. Kapitola z kulturních styků německo-českých“, *Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná* 1942, č. 4, s. 1–44.; Bartoš, F. M., „Německý spolubojovník českých evangeliků v době temna“, *Kostnické jiskry. Evangelický týdeník* 19. 2. 1942.

⁴⁸⁴ Čyževskij píše, že o tom, kdy se H. Milde naučil česky, nemáme žádné informace. Avšak domnívá se, že jistě doplnil své znalosti interakcí s českými a slovenskými studenty v Halle, aby v pozdějších letech mohl psát, kázat a vyučovat v češtině. Čyževskij vyslovil předpoklad, že H. Milde psal své české tisky sám v češtině a nechával si je svými českými a slovenskými přáteli pouze zkontrolovat. H. Milde se naučil také rusky, pravděpodobně za pomoci jeho přátel pobývajících v Halle Caspara Matthiase Roddeho (1689–1743) a Symona Todorského (1700–1754); dále polsky a srbsky; učil se také maďarsky, a to za pomoci svého slovenského studenta Martina Bohurada. V roce 1710 podnikl cestu do Čech a Slezska (Karlovy Vary, Teplice, Žitava, Těšín), během níž se setkal se Slovany a sbíral slovanské, zejména české knihy. Jeho knihovnu známe částečně z jeho závěti, částečně z knižních fondů knihovny sirotčince. Nejcennější slavica Mildeho knižní sbírky jsou slavica česká, avšak shromáždil také ruské, polské, srbské knihy a především ruské a české rukopisy. Čyževskij vyslovil přání, aby byly tyto dokumenty jednou podrobně prozkoumány. Čyževskij odkrývá, že H. Milde, který byl jedním z prvních německých slavistů, byl zodpovědný za velkou část korespondence Franckeho okruhu se slovenskými korespondenty a že tato korespondence společně s Mildeho poznámkami v jeho knihách a rukopisech jsou vysoce cenným zdrojem k historii slovanských vztahů v Halle. Srov. Čyževskij, D., „Der Kreis A. H. Franckes in Halle und seine slavistischen Studien“, c. d., s. 41–44. V jiné stati nazývá Čyževskij Mildeho doslova Franckeho „úředníkem pro slovanské záležitosti“. Srov. Čyževskij, D., „Analecta Comeniana“, c. d., s. 315.

⁴⁸⁵ Z tohoto berlínského vydání roku 1765 se dochovaly dva Komenského spisy, a to *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské* a *Nedobytný hrad Jméno Hospodinovo*. Ze starších vydání těchto spisů se nedochoval jediný exemplář. Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a němečtí pietisté“, c. d., s. 379.

⁴⁸⁶ *Alte und Neue Brüder-Historie oder kurz gefaßte Geschichte der Evangelischen Brüder-Unität in den älteren Zeiten insonderheit in dem gegenwärtigen Jahrhundert*, Leipzig 1771, 1772.

Čyževskij k tomuto doplňuje, že ačkoli ve Würtembersku byl již dříve zřejmý zájem o Komenského a inklinace k eschatologii přiměla Würtemberské k četbě spisu *Lux in tenebris*, Riegrova díla otevírají a předkládají také další oblasti a obory Komenského činnosti. Vzhledem k tomu však, že v polovině 18. století upadl Komenský⁴⁸⁸ a Čeští bratři v nemilost, v 19. století zaznamenáváme Komenského působení na pietismus již spíše sporadicky.⁴⁸⁹

Čyževskij nás seznamuje také s tím, že v knihovně hallského sirotčince je uložena rozsáhlá sbírka portrétů především teologů z 16. až 18. století, která původně obsahovala 13 tisíc čísel (přičemž některé duplikáty byly prodány). Autorem této sbírky je Jacob Gottfried Bötticher (1682–1762),⁴⁹⁰ který se v roce 1740 stal inspektorem knihkupectví sirotčince

⁴⁸⁷ *Die Alte und Neue Böhmische Brüder, Als deren Merckwürdige und erbauliche Historie Zur Erkenntniß und Wiederholung, besonders bey gegenwärtiger Zeit, Der Kirchen Gottes wieder nothwendig zu werden scheineth, Aus richtigen Urkunden also hergeleitet, Daß es zugleich zu einer verlangten Fortsetzung des ehemaligen Saltz-Bundes dienen kan* 1–24, Züllichau 1734–1740.

⁴⁸⁸ Pokud jde o obraz Komenského v literatuře 17. a 18. století, byly mnohé aspekty Komenského činnosti zapomenuty a do popředí se dostal Komenský jako universální učenec, který se zabýval „mnoha tisíci věcmi“, aby v pozdějších letech svého života učinil obrat k náboženským problémům. Tento zúžený pohled, k němuž přispěla neznalost dřívějších česky psaných náboženských spisů Komenského, byl hojně rozšířen. Čyževskij se podivuje, že nebyl zohledněn ani *Labyrinth světa*, který mohl být díky svému překladu znám i mimo české prostředí. K šíření tohoto vnímání Komenského nepochybně přispěl také německý luteránský teolog Gottfried Arnold (1666–1714) se svou obsáhlou a skutečně všestranně informativní *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie*, kde je ve třetím díle (*Gottfrid Arnolds Fortsetzung und Erläuterung Oder Dritter und Vierdter Theil der unpartheyischen Kirchen- und Ketzer- Historie (...)*, Dritter Theil, Thomas Fritschen, Franctfurt am Mayn 1715, s. 197–198) vykreslen Komenského život zrovna tak, jako tomu bylo ve spisech raného pietistického spisovatele Theophila Spizela *Felix literatus, Infelix literatus, Literatus felicissimus*.

T. Spizel, G. Arnold a Pierre Poiret (1646–1719) postačují k tomu, abychom pochopili, jak se právě diskutovaný obraz Komenského dokázal prosadit v pietismu. Také jiní autoři té doby podporovali svými spisy tuto představu Komenského, např. Daniel Georg Morhof ve svém díle *Polyhistor*. Jacob Friedrich Reimmann (1668–1743) ve spise *Versuch einer Einleitung In die Historiam Literariam derer Teutschen. Und zwar Des dritten und letzten Theils Erstes Hauptstück (...)*, Hall im Magdeburgischen 1709 již ovšem přesouvá důraz na hodnoty ve smyslu osvícenství a téměř se neliší od pozdějšího Adelungova vyobrazení Komenského. Reimmannovu práci pietisté sice využili, nicméně Komenského obrat od vševědy k teologii a k „politica christiana“ hodnotí naprosto pozitivně. Mnohem dále jde evangelický teolog a historik filosofie Johann Jakob Brucker (1696–1770), který ve svém díle *Kurtze Fragen Aus der Philosophischen Historie / Von Christi Geburt Biß auf Unsere Zeiten / Mit Ausführlichen Anmerckungen erläutert*, Sechster Teil, Daniel Bartholomäi, Ulm 1735, ke Komenskému s. 1027–1040 (toto dílo používal jako zdroj informací o Komenském také J. G. Bötticher) ostře odsuzuje eschatologická proroctví Komenského. Pietisté Bruckerovy úvahy o Komenském pochopitelně nepřijali.

V roce 1745 byla v tiskárně sirotčince vytištěna *Christiani Eberh. Weismanni Theologi Tvbingensis Introductio In Memorabilia Ecclesiastica Historiae Sacrae Novi Testamenti Ad Ivvandam Notitiam Regni Dei Et Satanae Cordisque Hmani Salvatorem (...)*, Svmtibvs Orphanotrophei, Halae Magdeburgicae 1745, ke Komenskému č. 187, s. 1276, která zná Komenského pouze jako reprezentanta Českých bratří. Zrovna tak také např. Gisbertus Voetius (1589–1676) ve své *Politica ecclesiastica, partis prima*, Joannis Waesberge, Amstelodami 1663, s. 179. Srov. Čyževskij, D., „Analecta Comeniana“, c. d., s. 324–326.

⁴⁸⁹ Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a němečtí pietisté“, c. d., s. 378–379.

⁴⁹⁰ Čyževskij nás v této souvislosti upomíná také na (anonymně publikovaný) spis Andree Rudolpha Köhlera *Beschreibung des Hallischen Waisenhauses und der übrigen damit verbundenen Franckischen Stiftungen nebst*

v Halle a který svou velkou sbírku knihovně sirotčince daroval. Několik listů sbírky, zejména ty, na nichž jsou vyobrazeny portréty mystických a jiných duchovních spisovatelů, je pod samotným vyobrazením doplněno krátkým ručně psaným epigramem, který často oslavuje vypočtenou osobu v poněkud nemotorných verších a jejichž autorem je pravděpodobně sám Bötticher. Většina veršů v sobě pojímá také jakési narážky na životní okolnosti portrétovaných teologů, případně po epigramu následuje krátká kompilace literatury. V případech, kdy sbírka zahrnuje několik portrétů stejné osoby, vidíme na každém listu speciální epigram, jenž však obvykle opakuje pouze ostatní verše se zanedbatelnými variacemi. Komenskému je v této sbírce věnováno epigramů osm a jsou cenným svědectvím zájmu mladší pietistické rodiny, do níž Bötticher náležel, o Komenského. Zároveň z nich lze vypočítat, jak si mladší generace pietistů představovala život a duchovní vývoj Komenského.⁴⁹¹

Čyževskij v závěru své studie vyzdvihuje Komenského jako předchůdce německého pietismu, neboť je přesvědčen, že ke každé jeho základní myšlence lze vypátrat paralelní místa v teologických spisech Komenského. Zároveň explicitně jmenuje Komenského útlý spis *Haggaeus redivivus*, v němž Komenský již v roce 1632 předkládá něco jako kompaktní systém pietismu. Komenský zde promýšlí, která reformace ustrnula na půli cesty a která rozvoj protestantské myšlenky zastínil světlo evangelia tím, že protestantská scholastika nastoupila na místo pravého poznání Boha. Komenský vidí východisko v církevní obnově, jíž lze dosáhnout reformací života. Komenský apeluje nejen na vroucí zbožnost, nýbrž také na křesťanské formování celého života. Toto Komenského dílo zůstalo však německým pietistům neodhaleno, neboť o něm máme zprávy až z jeho žitavského opisu z konce 19. století. Čyževskij však upozorňuje na skutečnost, že promlouváme-li o tomto spisku, nesmíme opomínat, že vznikl také před počátkem pietismu nizozemského a anglického. Čyževskij tedy vyzdvihuje Komenského za předchůdce nejen pietismu německého, nýbrž pietismu vůbec.⁴⁹²

der Geschichte ihres ersten Jahrhunderts, Waisenhaus-Buchhandlung, Halle 1799, který přináší stručné biografické informace o zaměstnancích sirotčince v 18. století. V této publikaci píše na straně 178 také o J. G. Bötticherovi, kterého charakterizuje jako „zbožného a velmi činného muže“.

⁴⁹¹ Srov. Čyževskij, D., „Analecta Comeniana“, c. d., s. 320–323. Čyževskij v této stati publikuje všech osm epigramů věnovaných Komenskému.

⁴⁹² Srov. Erlenbusch, F., „Komenský a němečtí pietisté“, c. d., s. 379–380.

Harm Klüeting se zamýšlí nad Čyževského příspěvkem k výzkumu pietismu a píše, že Čyževského dílo pojednávající o hallském pietismu a jeho vlivu na východní Evropu je téměř zapomenuto, vlastně na něj nebyl v bádání o pietismu nikdy brán zřetel. Klüeting, H., „Der Beitrag Dmitrij Tschizewskijs zur Pietismusforschung“,

Jak již avizoval Jan Patočka, problém vztahu teologie a filosofie u Komenského je nutné znovu zevrubně probádat.⁴⁹³ Objev *Obecné porady* zcela otevřel nové spektrum vnímání Komenského, neboť se zcela jasně ukázalo, že Komenský není dogmatický teolog, který vykládá a komentuje svět a život absolutním obsahem Božího slova, nýbrž že máme co do činění s teologem spekulativním, který filosofuje také v teologii, který aplikuje teologický materiál jakožto instrument k ucelení lidského poznání, lidského výkladu světa. Jan Patočka zdůrazňuje, že jako spekulativní teolog má Komenský velký význam. A právě s tím úzce souvisí také Komenského vliv na počátky pietismu akcentovaný právě Čyževským. Mluvíme-li však o charakteru Komenského teologie, je na místě okomentovat také otázku vztahu mezi filosofií a vírou gnoseologicky pojatou jako otázku poměru sensus – ratio – fides. Jan Patočka podtrhuje, že Komenský obhajobou tří zdrojů poznání (na rozdíl od Descarta a Bacona) nehodlá podporovat teologii dogmatickou, nýbrž spekulativní, tedy jistý druh filosofie. Soulad všech tří pramenů poznání je nevyhnutelný, aby mohla být zachována celkovost lidského poznání, z níž teprve může vzkvétat pansofie. Jan Patočka vidí právě v tomto teologickém zakotvení Komenského cestu z každé církevní dogmatiky a je přesvědčen, že právě v tomto ohledu má Komenský blíže ke spekulativnímu Campanellovi, Böhmovi, Spinozovi či Leibnizovi nežli k ortodoxním teologům typu Arnoldova a Maresiova.⁴⁹⁴

Hallský pietismus A. H. Franckeho znamenal v dějinách neobvykle efektivní úsilí o dobově přiměřenou podobu protestantského svědectví. Když už se zdálo, že český protestantismus je zcela u konce, hallské dílo přispělo podstatnou měrou k jeho vzkříšení. Z politického pohledu napomohlo české evangelické emigraci tak, že jí naklonilo přízeň protihabsburských mocností a bohatě pomohlo jejímu souboji o dosažení náboženské tolerance v opuštěné domovině. Prokázalo a dosvědčilo naprosto neobyčejné pochopení pro jazykovou osobitost a zvláštnost české evangelické emigrace a poskytlo svou tiskárnu i nakladatelství české bibli a české knize.⁴⁹⁵ Zejména je nutné zdůraznit, že oživením konkrétního zájmu o českou reformaci ve výkladu Komenského povzbudilo a upevnilo v naší

in: Rachůnková, Z., Sokolová, F., Šišková, R. (eds.), *Dmytro Čyževskij. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, c. d., s. 82–95.

⁴⁹³ Pokud jde o obsažnější analýzu teologie Komenského, J. Patočka jmenuje práci H. F. von Criegerna, *Johann Amos Comenius als Theolog. Ein Beitrag zur Comeniusliteratur*, C. F. Winter'sche Verlagshandlung, Leipzig – Heidelberg 1881, avšak tato práce je v mnoha ohledech neaktuální především proto, že autor neměl k dispozici významné informace, jež odhalil nálezný *Obecné porady*. Srov. Patočka, J., „Filosofické základy Komenského pedagogiky“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 1*, OIKOYMENH, Praha 1997, s. 175.

⁴⁹⁴ Srov. Patočka, J., „Filosofické základy Komenského pedagogiky“, c. d., s. 175–176.

⁴⁹⁵ K tomuto viz Čyževskij, D., „Der Kreis A. H. Franckes in Halle und seine slavistischen Studien“, c. d., s. 37–68.

emigraci kreativní odpovědnost za ochranu jejich svědeckého významu a důležitosti a za jejich dopravení skrze dobu temna ke světlejším dnům.⁴⁹⁶

⁴⁹⁶ Srov. Molnár, A., „A. H. Francke a význam hallského pietismu pro české evangelíky“, c. d., s. 54.

5. Čyževského objevy Komenského děl

Začátek 20. století s sebou nese vznik pedagogického reformismu, pod jehož kritiku se dostal jednak dosavadní způsob vzdělávání, jednak sám Komenský. Komeniologické výzkumy však neochvějně postupovaly dále a zformovaly nový obraz Komenského, který se stal znovu předmětem pozornosti vychovatelů. Mluvíme-li o zásadních komeniologických pilířích, byla 30. léta 20. století pro komeniologii naprosto převratnou, neboť se do její historie zapsaly tři zásadní objevy, jež reprezentují rozmach moderní komeniologie a jež mají pro náležité pochopení Komenského díla dalekosáhlý význam. V září těchto objevů se jasně ukázalo, že obraz Komenského vykreslený J. Kvačalou, J. Hendrichem, J. V. Novákem či Klímou je již nedostačující, neuspokojující a neaktuální.

První objev učinil Stanislav Souček, v centru jehož bádání byl především Komenský jako iniciátor reformy českého písemnictví, když objevil na základě hypotézy F. M. Bartoše⁴⁹⁷ ve Veřejné knihovně Saltykova-Ščedrina v Leningradě soubor Komenského dvou českých a čtyř latinských rukopisů z první poloviny 17. století.⁴⁹⁸ Jedná se o české rukopisy *O vycházení a zapadání přednějších hvězd oblohy osmé*⁴⁹⁹ a *O poezii české*⁵⁰⁰ a latinské

⁴⁹⁷ Václav Flajšhans jako první upozornil na leningradský rukopis, který obsahuje Komenského spisy, avšak omylem přenesl rukopis do 18. století a zaměnil seznam knih, které jsou součástí rukopisu, za katalog knihovny. Viz Flajšhans, V., *Knihy české v knihovnách švédských a ruských. Výtěžkem z cesty, kterou 1896–1897 s podporou České akademie a Svatoboru podnikl*, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1897, č. 33, s. 40 nn. F. M. Bartoš poukázal na to, že tento seznam byl pravděpodobně ručně psaným soupisem Komenského spisů a jako první vyslovil hypotézu, že některé rukopisy, o nichž se V. Flajšhans zmiňuje, by mohly mít spojitost s Komenským. Viz Bartoš, F. M., „Zapomenuté dílo Komenského“, *Časopis Českého musea* 102, 1928, s. 94–95. Po dlouhém hledání (s ohledem na to, že číslo rukopisu ve Flajšhansově sdělení bylo vydáno s tiskovou chybou) našel ruský slavista Viktor Grigorjevič Černobajev (z pověření S. Součka) v Leningradu rukopis a S. Souček byl následně schopen určit, že všech šest děl v něm obsažených jsou pravděpodobně dosud neznámá díla Komenského. Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 411–412.

⁴⁹⁸ S. Souček o těchto objevech informoval na několika místech: „Nový Komenský“, *Naše věda* 12, 1931, s. 159–176; „Šest neznámých rukopisných prací Komenského“, *Lidové noviny* 7. a 9. 2. 1932, č. 68 a 71; „Sechs bisher unbekannte handschriftliche Arbeiten J. A. Komenskýs“, *Prager Rundschau* 2, 1932, seš. 1, s. 177–179; „Theatrum a učebnice Komenského pro latinské školy“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 13, 1932, s. 74–86. V této poučné stati Souček zkoumá vztah nejen mezi Komenského *Theatrem* a *Fyzikou*, ale také otázku souvislosti čtyřech „leningradských“ latinských učebnic a *Theatra*. Zdá se pravděpodobné, že tyto učebnice jsou s ohledem na potřeby latinské školy vytvořenou adaptací jistých částí *Theatra*, avšak vzhledem k tomu, že se nezachovaly odpovídající části Komenského *Theatra* a pozdějšího *Amphitheatra*, nelze tento důkaz podat detailně a s jistotou. Autorstvím Komenského, pokud jde o leningradské rukopisy, se zabýval také Karel Čupr, Josef Hendrich a Antonín Škarka. Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 412–413.

⁴⁹⁹ Tento text je jakýmsi průvodcem po hvězdném nebi a byl vydán K. Čuprem: *Hvězdářská pomůcka J. A. Komenského*, in: *Říše hvězd* 24, 1943, s. 54–56, 75–79. Viz také kritická edice *Dílo Jana Amose Komenského* 1, s. 201 nn.

rukopisy *Geometria*,⁵⁰¹ *Cosmographiae compendium*,⁵⁰² *Prima philosophia*⁵⁰³ a *Historia profana sive politica*.⁵⁰⁴ Podle Jana Patočky se význam leningradského souboru zakládá především v tom, že nám zprostředkovává Komenského na rozcestí mezi encyklopedismem a pansofií.⁵⁰⁵

Nedlouho po úspěšných Bartošových a Součkových odhaleních se mohla komeniologická obec znovu radovat, tentokrát z objevů, jež učinil G. H. Turnbull. Tento badatel věnoval dlouhá léta rozplétání vzájemných vztahů trojice myslitelů J. Dury, S. Hartlib, J. A. Komenský. Samuelu Hartlibovi pak věnoval vysoce originální studii,⁵⁰⁶ v jejímž závěru jsou uvedeny dokumenty, jež Hartlib nashromáždil během svého života a jež byly po svém ztracení roku 1933 znovu nalezeny v Londýně. G. H. Turnbull v pozůstalosti Samuela Hartliba našel např. rukopisnou variantu latinské *Didaktiky*, dále pak fragmenty, jež souborně nazval *Praecognita*, rukopisné zlomky díla *Diatyposis pansophiae* a fragment metafyziky *Janua rerum* z roku 1643. Turnbull Komenského rukopisy také identifikoval.⁵⁰⁷

⁵⁰⁰ Jedná se o kratičkou rozpravu předkládající definice české poezie. Rozpravu vydal A. Škarka, *Komenského rozprava „O poezii české“ z leningradského sborníku*, in: *Slezský sborník* 53, 1955, s. 516 nn. Viz také kritická edice *Dílo Jana Amose Komenského* 4, s. 155 nn.

⁵⁰¹ Základní učebnice planimetrie a geodézie. K. Čupr vydal část *Geodesie*, in: *Zeměměřičský obzor* 30, 1942, č. 11, s. 171–173. Dále viz Čupr, K., K Součkovu objevu neznámých děl Komenského“, *Naše věda* 22, 1943, č. 9–10, s. 145–150. Viz také kritická edice *Dílo Jana Amose Komenského* 12, s. 9 nn., 13 nn., 27 nn.; dále srov. český překlad *Geometrie a Geodézie*, přel. J. Kyrášek, in: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského* 5, Praha 1968, s. 13 nn.

⁵⁰² Nástin školní učebnice předkládající elementární výklad astronomie a rozdělení země na kontinenty. První část *De astronomia* máme k dispozici ve finální podobě, druhou část *Medulla geographiae* pak jen ve fragmentech. Viz kritická edice *Dílo Jana Amose Komenského* 12, s. 41 nn.; dále také *Popis vesmíru v nástinu*, přel. V. T. Miškovská-Kozáková, in: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského* 5, c. d., s. 47 nn.

D. Čyževskij ukazuje, že tento spis není totožný s nejspíše nedokončeným spisem *Astronomia ad lumen physicum reformada*, jež známe z Komenského dopisu amsterdamskému tiskaři Petru Montanovi. Zatímco druhé dílo bylo pravděpodobně vědeckou prací, jehož značná část byla věnována polemikám proti koperníkánskému Johanu Philipovi Lansbergemu (1561–1632), spis, který našel S. Souček, je učebnicí kosmografie pro latinskou školu. Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 412.

⁵⁰³ *První filosofie* je Komenského prvním konceptem metafyziky a jako takovou ji můžeme v rámci leningradských nálezů považovat za nejvýznamnější. Viz Hendrich, J., „První metafysika J. A. Komenského?“, *Česká mysl* 36, 1942, s. 49–67; Ludvíkovský, J., „Komenského metafysika z leningradského rukopisu“, *Listy filologické* 78, 1955, č. 1, s. 87 nn. Viz také kritická edice: *Prima philosophia*, in: *Dílo Jana Amose Komenského* 18, s. 9 nn.; český překlad *První filosofie*, přel. M. Klosová, *Filosofický časopis* 40, 1992, č. 1, s. 105 nn.

⁵⁰⁴ Malá učebnice dějepisu, jež vykládá jednotlivá císařství. Viz kritická edice *Dílo Jana Amose Komenského* 9/1, s. 23 nn.; *Historie světská*, přel. D. Čapková, in: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského* 6, s. 35 nn.

⁵⁰⁵ Srov. Patočka, J., „Přítomný stav bádání o Komenském“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 2, c. d., s. 7–14. Jan Patočka zde také shrnuje materiál dalších badatelů, který se snaží dokázat Komenského autorství leningradských rukopisů.

⁵⁰⁶ Turnbull, G. H., *Samuel Hartlib. A Sketch of His Life and His Relations to J. A. Comenius*, Oxford 1920.

⁵⁰⁷ Turnbull, G. H., „The Recent Discovery in England of New Material for the Study of Comenius“, in: *J. A. Comenius. International Conference on Life and Work of J. A. Comenius. III. Bulletin of Information*, Praha

Nejzávažnější třetí objev je výsledkem dlouhého badatelského úsilí Dmytra Čyževského. Ten se po svém příchodu do Halle ujal redigování souhrnného seznamu tištěných písemností uložených v knihovně a archivu Franckeho hallského sirotčince, jež měly přímé či nepřímé napojení na slovansko-germánské vztahy. Objevy předcházející tomu Čyževskému bylo třeba alespoň v krátkosti zmínit, neboť společně s těmito vytvářejí komplexní vhled do komeniologického bádání první poloviny 20. století, a co více, ze slov samotného Čyževského lze vyvozovat, že ony starší objevy působily na Čyževského úsilí velice inspirativně.⁵⁰⁸ Čyževskyj byl dobře informován a věděl, že ještě v 18. století se o Komenského rukopisech zmiňovali J. F. Buddeus,⁵⁰⁹ G. C. Rieger,⁵¹⁰ J. Ch. Adelung⁵¹¹ a J. G. Herder.⁵¹² V 17. a 18. století se ztracené rukopisy vypátrat nepodařilo, až roku 1934⁵¹³ objevil ztracený rukopis právě Čyževskyj.

1953, č. 3, s. 10 nn. Turnbull díky těmto nálezům publikoval řadu významných prací: Turnbull, G. H., *Hartlib, Dury and Comenius. Gleanings from Hartlib's Papers*, London 1947; *Jana Amosa Komenského dva spisy vševedné – Two Pansophical Works by John Amos Comenius*, Praha 1951 apod.

⁵⁰⁸ Čyževskyj v úvodu jedné ze svých statí oceňuje význam Součkových nálezů Komenského rukopisů v Leningradě. A navazuje slovy: „Nálezy ty [Součkovy] vedly k myšlence, že by se mohlo podařit naléztí také rukopis dalších částí jeho pansofie (...).“ In: „Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny“, *Slovo a slovesnost* 1, 1935, č. 2, s. 118.

⁵⁰⁹ Buddeus, J. F., předmluva k vydání *Panegersie*, Halle 1702.

⁵¹⁰ Rieger, G. C., *Die Alte und Neue böhmische Brüder*, díl 3, Züllichau 1739, s. 727.

⁵¹¹ Adelung, J. Ch., *Geschichte der menschlichen Narrheit; oder, Lebensbeschreibungen berühmter Schwarzkünstler, Goldmacher, Teufelsbanner, Zeichen- und Liniendeuter, Schwärmer, Wahrsager, und anderer philosophischer Unholden*, díl 1, Leipzig 1785, s. 241, č. 92. Čyževskyj nazval tento Adelungův spis „kalným pramenem“ a domnívá se, že Adelungově zprávě o možné existenci Komenského rukopisů v hallském Sirotčinci tak nikdo nemohl přikládat velkou váhu. Zdůrazňuje však Adelungovu záslužnost, pokud jde o nashromáždění bibliografických údajů o fanaticích 17. století. Srov. Čyževskyj, D., „Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny“, *Slovo a slovesnost* 1, c. d., s. 118 n.

⁵¹² Herder, J. G., „St. Piere und Comenius“, in: *Briefe zur Beförderung der Humanität*, sv. 5, list č. 57, Riga 1795, s. 31 nn.; český překlad: *Z dopisů na podporu lidskosti: Komenský*, in: J. G. Herder, *Vývoj lidskosti*, přel. J. Patočka, Praha 1941, s. 391 nn.

Čyževskyj zmiňuje také *Unschuldige Nachrichten* z roku 1725, odkud se mimo jiné také dozvídáme, že hallský Sirotčinec ukrývá Komenského rukopisy, in: *Unschuldige Nachrichten* 1725, s. 1143. Srov. Čyževskyj, D., „Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny“, *Slovo a slovesnost* 1, c. d., s. 118 n.

⁵¹³ Zda došlo k objevu *Obecné porady* na konci roku 1934 nebo na počátku roku následujícího, nebylo dlouho možné jednoznačně určit. Rok 1935 uvádí např. F. Hoffmann, „Die ‚Halleschen Funde‘ – Schicksal einer Handschrift“, *Comenius-Jahrbuch* 5, 1997, s. 69. O konci roku 1934 naproti tomu hovoří např. Jan Patočka, „Epilogus“, in: *Iohannis Amos Comenii De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, tom. 2, Academia, Praha 1966, s. 685 nn., srov. též „Komenského Všeobecná porada“, in: Komenský, J. A., *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. 3, Svoboda, Praha 1992, s. 533–564, později také W. Korthaase, „Was mit der ‚Consultatio catholica‘, dem Hauptwerk des Comenius, von 1934 bis 1945 geschah“, *Comenius-Jahrbuch* 3, 1995, s. 72 nn. Dnes už mají komeniologové jasno, že k objevu Komenského opus grande došlo skutečně na konci roku 1934. Viz Balík, V., Schifferová, V., „Úvod k Obecné poradě“, in: *Dilo Jana Amose Komenského* 19/1, Academia, Praha 2014, s. 31.

5.1. Obecná porada a její osudy

Na úvod nutno podotknout, že osudy Komenského opus grande byly velice pestré a rozmanité, rušné a pohnuté, že jeho historie je vskutku zajímavá a že mu již bylo věnováno nepřeborné množství českých i zahraničních knih, statí či studií. Avšak i přes snahu mnoha badatelů stále narážíme na spoustu otazníků a nejednoznačností, které kolem tohoto komeniologického díla oscilují.

Komenský začal pracovat na *Obecné poradě* ve druhé polovině 40. let 17. století v Elblagu, kde se usídlil na doporučení Švédů. Zde měl podle představ svých švédských příznivců soustavně pracovat na jazykových učebnicích pro švédské školy, avšak v této době již toužil stále více se věnovat svým pansofickým záměrům a plánům. A tak roku 1644 vzniká projekt *Obecné porady o nápravě věcí lidských*. Bližší informace o podobě tehdejší *Obecné porady* nemáme, avšak o jejím příznačném rozdělení na sedm částí měl autor jasno již tenkrát. Když už měl Komenský pro tisk připravené čistopisy rozsáhlého všenápravného díla, publikovat je nestihl, neboť v roce 1655 vypukla švédsko-polská válka a v dubnu 1656 polské vojenské sbory vypálily Lešno coby místo pobytu evangelíků sympatizujících se Švédy. Požár měl fatální následky pro značnou část Komenského knihovny včetně *Obecné porady*, jejíž ztráta byla pro Komenského zvláště bolestivá. Komenský však záhy po příchodu do Amsterdamu začal za pomoci dochovaných poznámek své stěžejní dílo znovu kompilovat a psát. Zanechal tak po sobě své životní dílo, které ačkoli nebylo zcela dokončené, přece bylo ve stavu, kdy je bylo možné dokončit a vydat. O jeho dokončení pečoval nejprve Pavel Hartmann⁵¹⁴ a nakonec Kristián Vladislav Nigrin. A tak vznikla zčásti vytištěná, zčásti jen rukopisně dochovaná část Komenského opus grande *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*.⁵¹⁵

Ačkoli ještě počátkem 18. století se o tomto díle vyjádřili takoví velikáni své doby jako J. Ch. Adelung či J. G. Herder, posléze už je toto dílo považováno za ztracené a v 19. a 20. století bezvysledně hledané. Po Kvačalových nálezích učiněných v Britském muzeu, které odhalily a představily Komenského náčrty a poznámky k dalším dílům *Obecné porady* (hesla,

⁵¹⁴ Pavel Hartmann byl Komenského průvodcem na cestě do Amsterdamu a po boku Nigrina vydavatelem pansofického díla. K Hartmannovi, Nigrinovi a jejich práci na vydávání *Obecné porady* blíže viz Patočka, J., „Komenského Všeobecná porada“, in: Komenský, J. A., *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. 3, c. d., s. 543–545.

⁵¹⁵ K vydaným částem srov. Urbánková, E. (red.), *Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archivech a museích*, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1959, s. 54 n. Komenského postup prací na *Obecné poradě* a její charakteristika jsou výborně shrnuty in: Balík, V., Schifferová, V., „Úvod k *Obecné poradě*“, c. d., s. 21–34.

pojmenování kapitol, citáty), se předpokládalo, že tyto heslovité komentáře jsou tím jediným, co máme z jeho *Obecné porady* k dispozici, tedy že se Komenský v mimořádně spisovatelsky plodných letech na sklonku života již *Obecné poradě* nijak hlouběji nevěnoval.⁵¹⁶ Čyževskij uvažoval také o dalších pansofických dílech Komenského, o nichž máme z Komenského korespondence zprávy, avšak která se zrovna tak nezachovala (*Pandectae lucis, Lexicon reale pansophicum, Encyclopaedia pansophica*).⁵¹⁷ Se všemi těmito poznatky byl Čyževskij obeznámen, když v roce 1934 pracoval v teologické knihovně Franckova sirotčince v Halle a probíral se jejím rukopisným oddělením, aby vypátral, co slovanského toto oddělení ukrývá. Výsledkem bylo, že mimo několika ruských a českých rukopisů Čyževskij objevil také dva latinské rukopisy Komenského. Jedním z nich bylo dílo *Lexicon reale pansophicum*,⁵¹⁸ které – slovy Čyževského vyjádřeno – „působí dojmem hodně neutěšeným“ a náleží mezi ty pansofické spisy, jež W.-E. Peuckert nazval „odstrašujícími katalogy“.⁵¹⁹ Čyževskij však neopomíná ocenit význam tohoto spisu, neboť i zde nacházíme četné cenné definice a distinkce filosofických pojmů, jež jsou vysoce důležité pro pochopení Komenského filosofických názorů a pohledů jak v jednotlivostech, tak i v celém systému.⁵²⁰

Druhý z těchto latinských rukopisů Komenského⁵²¹ zahrnoval další části *Obecné porady*. Komenský sám zahájil v roce 1656 tisk foliového vydání svého životního díla, avšak o tomto vydání nebyly drahnou dobu k dispozici sebemenší informace. Foliové vydání bylo

⁵¹⁶ Srov. Čyževskij, D., „Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny“, *Slovo a slovesnost* 1, c. d., s. 118 n. V souvislosti s tímto Čyževskij v téže stati jmenuje práci Hildegard Staedke, která pojednává výhradně o *Pansofii* Komenského a kde je na straně 74 explicitně vyjádřeno, že další části *Pansofie* nebyly sepsány, in: *Die Entwicklung des enzyklopädischen Bildungsgedankens und die Pansophie des J. A. Comenius*, c. d. Zde Čyževskij také poznamenává sklíčená a zasmušilá slova J. V. Nováka a J. Hendricha, kterak se v Halle rozplývají poslední stopy poradního díla.

⁵¹⁷ Patera, A. (ed.), *Jana Amosa Komenského Korrespondence*, Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1892, s. 245.

⁵¹⁸ Celý obsažný název zněl *Liber Librorum | seu Bibliotheca portalis | hoc est | Lexicon Reale Pansoficum | Rerum omnium quae sciri possunt ac debent | Definitiones veras | omnia quae ad rei (cujusque cinstitutionem intimam spectat) explicantes, ordine Alphabetico proponens*. Rukopis sestával z krátké předmluvy a slovníku samotného, jenž zahrnoval pouze kompletní seznam slov a vymezení významnějších hesel. Čyževskij se zamýšlí, zda se jednalo o konečnou podobu slovníku a z vnějšího hlediska díla usuzuje, že se Komenský patrně plánoval omezit pouze na to, co je obsaženo v objeveném rukopise a že to měl v úmyslu vydat jako materiál. Srov. Čyževskij, D., „Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny“, *Slovo a slovesnost* 1, c. d., s. 118 n.

⁵¹⁹ Peuckert, W. E., *Die Rosenkretzer. Zur Geschichte einer Reformation*, Eugen Diederichs Verlag, Jena 1928, s. 197. Srov. Čyževskij, D., „Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny“, *Slovo a slovesnost* 1, c. d., s. 118 n.

⁵²⁰ Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 417.

⁵²¹ Je reprezentován dvěma rukopisy, jež čítají 239 složek a jež byly v archivu uloženy separátně na různých místech. Čyževskij se domnívá, že tomu tak bylo pravděpodobně pouze z důvodů vnějších. Srov. Čyževskij, D., „Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny“, *Slovo a slovesnost* 1, c. d., s. 118 n.

následně částečně přetištěno do osmerkového a Komenský tak v roce 1656 publikoval v Amsterdamu předmluvu a první dva díly *Obecné porady (Panegersii a Panaugii)*.⁵²² V roce 1702 pak Johann Franz Buddeus přetiskl v Halle jeho úvodní části (předmluva, *Panegersia*), a to nákladem sirotčince jako přitisk ke Komenského *De bono unitatis et ordinis disciplinaeque et obedientiae in ecclesia*.⁵²³ V anonymní předmluvě k tomuto vydání je uvedeno, že pansofické dílo vytěžil sirotčinec kolem roku 1700.⁵²⁴ Čyževským nalezený latinský rukopis *Obecné porady* začíná jeho nejobsáhlejší osmigradovou částí *Pansofiii*, neboť předmluva, *Panegersia* a *Panaugia* zde chybí. Čyževskij píše, že ačkoli jednotlivé grady nejsou ani stejně rozsáhlé, ani stejně vytríbené, rukopis přesto budí dojem práce ukončené a připravené k tisku. Dále se domnívá, že některé složky byly do rukopisu vsunuty z dalších Komenského spisů nebo složkami z těchto dalších Komenského spisů nahrazeny. Tento jev je však spíše sporadický. *Pansofia* zaujímá přes více než polovinu všech složek nalezeného rukopisu. Za ní následují další části, a tedy *Pampaedia*, *Panglottia*, *Panorthosia*.⁵²⁵ Čyževskij ukazuje, že i

⁵²² Toto „tajemné“ osmerkové vydání existuje pouze v jediném exempláři uloženém v Pražské univerzitní knihovně a neobsahuje žádné informace o místě a čase tisku. Srov. Čyževskij, D. „Dva nové nálezy z díla Komenského“, c. d., s. 230 n. Byly učiněny různé předpoklady o době tisku, viz např. Palacký, F., „Poznamenání všech spisů J. A. Komenského podlé času jich skládání“, *Časopis Společnosti vlasteneského museum w Čechách* 3, 1829, č. 3, s. 119–120; Zoubek, F. J., *Život Jana Amosa Komenského*, Beseda Učitelská, Praha 1871, s. 118; Kvačala, J., *Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften*, c. d., „Bibliographie“, s. 79, č. 63; s. 87, č. 127. Amsterdam jako místo tisku je vcelku jisté.

⁵²³ *Io. Amos Comenii (...) Historia Fratrum Bohemorum, eorum ordo et disciplina ecclesiastica (...)*, Halae 1702. Tyto úvodní partie *Obecné porady* vyšly s názvem *Io. Amos Comenii (...) De rerum humanarum emendatione consultatio catholica, ad genus humanum ante alios vero ad Eruditos, Religiosos, Potentes, Evropeae* a byly zachovány v několika exemplářích. Srov. Čyževskij, D. „Dva nové nálezy z díla Komenského“, c. d., s. 230 n.

⁵²⁴ *Io. Amos Comenii (...) Historia Fratrum Bohemorum, eorum ordo et disciplina ecclesiastica*, c. d., fol. <(a)2a>. Srov. Schifferová, V., Steiner, M., „Existuje další, neznámý rukopis Komenského ‚Pansofie‘? Pavlu Flossovi k významnému životnímu jubileu“, *Filosofický časopis* 58, 2010, č. 3, s. 380.

Čyževskij připomíná slova J. F. Buddea, kterak uveřejnil spis na základě rukopisů, jež do Halle přinesl Komenského přítel Justus Docemius a kterak by rád publikoval také další části *Obecné porady*, setká-li se vytištění těchto jeho prvních částí s pozitivním ohlasem. Od této doby však nemáme o Docemiově rukopise žádné zprávy. Srov. Čyževskij, D., „Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny“, *Slovo a slovesnost* 1, c. d., s. 118 n. Předmluva je anonymní, nicméně z Čyževského slov lze snadno odhadnout, že její autorství přikládá J. F. Buddeovi. Viz např. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 414.

Josef Hendrich v jednom ze svých dopisů Čyževskému poukazuje na Čyževského stať „Hallské rukopisy děl J. A. Komenského“, c. d., kde Čyževskij na straně 85–86 píše o prehistorii rukopisů, o tom, jak je do Halle dopravil Docemius, přičemž se nejvíce jeví jako pouhý zprostředkovatel s rodinou de Geer. V této souvislosti upozorňuje Čyževského na dopis D. A. Jablonského Leibnizovi ze 3. 9. 1715, z něhož vyplývá, že Docemius měl rukopis přímo od Komenského. Srov. Kvačala, J. (ed.), *Korrespondence Jana Amosa Komenského. Listy Komenského a vrstevníků jeho. II. Zprávy o životě jeho ze současných pramenů. Menší latinské spisky některé*, c. d., dopis č. 152, s. 168. Srov. Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 1. 5. 1941 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/11).

⁵²⁵ Srov. Čyževskij, D., „Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny“, *Slovo a slovesnost* 1, c. d., s. 118 n.

když některé části nepřinášejí mnoho nového, jiné části jsou naopak přesyceny novými myšlenkami a nápady, jež nám jsou jinak známy pouze z malých a nedostačujících náznaků v jiných Komenského dílech a které jsou zde systematicky rozvíjeny s jasností a srozumitelností. Vyzdvihuje především význam *Panglottie* a *Panorthosie*, neboť, jak jsme viděli, zde Komenský mnohotvárně rozpracovává myšlenky, které dalece předběhly jeho dobu a s nimiž se znovu setkáváme např. u Leibnize nebo Kanta.⁵²⁶

Jak D. Čyževskij ukazuje, osud těchto dvou rukopisů však není zcela jasný. V roce 1675 měl K. V. Nigrin ve svých rukou rukopis pansofických prací a informoval Gerharda de Geera o své práci na tomto rukopisu. Dle Nigrinových slov se jednalo o naprostý chaos a nepořádek a bylo vskutku nemožné vydat další části stejným způsobem jako první dvě.⁵²⁷ Jak ale Čyževskij dokládá, Nigrinovo hodnocení se nijak neshoduje a neladí s naším rukopisem. Třebaže nelze náš rukopis v některých částech popsat jako připravený k tisku a rozhodně by nemohl být publikován stejným způsobem jako první dvě architektonicky dokonalé části vydané samotným Komenským, přece před sebou nemáme žádný chaos, nýbrž navenek docela čistý rukopis. Především ale náš rukopis postrádá jakékoli stopy úprav a přepracování, jimž měl Nigrin celý rukopis podprobit. Dalo by se přinejmenším očekávat, že by provedl Komenským požadovaná doplnění z *Fyziky* či *Januy rerum*. Čyževskij se tedy domnívá, že K. V. Nigrin pracoval na jiném opisu, že měl pravděpodobně ve svých rukou první Komenského návrhy, z nichž náš rukopis je již kopií, možná dokonce kopií, jež byla doplněna a uspořádána podle Komenského indicií a vodítek. Jak však Čyževskij deklaruje, na tuto otázku nelze poskytnout uspokojivou odpověď. Skutečnost, že patrně Komenským psané okrajové poznámky v našem rukopisu mluví na některých místech o „exemplar primum“, zdá se, potvrzuje naši právě uvedenou domněnku.⁵²⁸

⁵²⁶ Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 416–417. V této stati je také popsána podrobná struktura nalezených rukopisů.

⁵²⁷ Kvačala, J. (ed.), *Korrespondence Jana Amosa Komenského. Listy Komenského a vrstevníků jeho. II. Zprávy o životě jeho ze současných pramenů. Menší latinské spisky některé*, c. d., dopis č. 114, s. 154.

⁵²⁸ Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 417–418. Srov. také Čyževskij, D., *Der Kreis A. H. Franckes in Halle und seine slavistischen Studien*“, c. d., s. 39.

Josef Hendrich v dopise Čyževskému z roku 1939 vznáší domněnku: „Vzhledem k tomu, že Nigrinus našel vševědné rukopisy ve velkém nepořádku, ale že Váš rukopis je takřka k tisku připravený, nebyla by tu snad možnost, že hallský rukopis je už výsledek pořádací práce Nigrinovy? Neboť Nigrinova práce byla už myšlena pro tisk.“ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 19. 7. 1939 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

V roce 1944 toto téma opět otevírají: „K vaší poznámce v posledním dopise, že Pampaedie byla asi psána podle náčrtů Komenského, dovoluji si Vám sdělit můj názor, že je to práce Kristiana Nigrina. Nigrinus napsal, že ho pojala hrůza nad chaosem rukopisů Všeobecné porady; hned oznamoval, že dále nebude moci vyjít v tom

Čyževskij se ubíral také po stopách, jež naznačovaly, že vedle amsterdamského osmerkového vydání existovalo také vydání foliové⁵²⁹ a během pátrání po tiscích slovenských protestantských exulantů, které vyšly v Německu, toto vydání objevil v jednom ze sborníků hlavní knihovny sirotčince v Halle.⁵³⁰ Zde našel exemplář foliového vydání předmluvy a *Panegersie*.⁵³¹ Avšak Čyževskij ve svém pátrání pokračoval a roku 1940 učinil další vysoce významný objev, když ve stejné knihovně odhalil celý tištěný arch foliového vydání, jenž obsahoval předmluvu, *Panegersii* (tutéž jako v prvním exempláři foliového vydání), *Panaugii*, stejné stránky *Pansofie* jako v hallském rukopisu; tisk *Panorthosie* v tomto sborníku neobsahuje 112, nýbrž 140 sloupců a zcela vyplňuje mezeru v rukopisu; poslední sedmá část *Pannuthesia* (116 sloupců) byla v novém exempláři až do kapitoly XIII, 15 (chybí pouze konec osmé kapitoly a tři poslední kapitoly celého díla).⁵³²

Při pátrání po komenianech v německých knihovnách Čyževskij našel na podzim roku 1937 v zemské württemberské knihovně ve Stuttgartu německé vydání jednoho z Komenského spisu proti sociniánům.⁵³³

Čyževskij sehrál důležitou prostředkující roli také, pokud jde o objev dalšího Komenského díla *Clamores Eliae*. O tomto latinsko-českém autografu Komenského víme, že se roku 1885 nacházel v Archivu Jednoty Bratrské v Lešně a že byl roku 1934 přemístěn do Herrnhutu. Poté o něm nemáme do konce 50. let žádné informace. Až D. Čyževskij upozornil

lesku jako dvě první části, ale že se dá sestavit v určitý pořad (...). Kdo jiný by byl dostal do rukou chaos papírů Komenského, aby z nich sestavoval práci znovu? Experimentum crucis tu ovšem jest, že by se v celém rukopise nesmělo objevit nic, co by bylo psáno rukou Komenského – ovšem mimo vložené lístečky! Pokud vidím z opisu; nemluví tu nic o zasahování Komenského.“ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 31. 10. 1944 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/14).

⁵²⁹ Tyto indicie Čyževskij čerpal z katalogu knihovny Jablonského, in: Kvačala, J., *Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgange des 17. Jahrhunderts*, sv. 2, c. d., s. 197; a dále u Josefa Hendricha, který poukázal na to, že foliové vydání měl v rukou také Samuel Maresius, srov. Hendrich, J., *Príspevky ke studiu Komenského*, c. d., s. 22–27. Srov. Čyževskij, D., „Dva nové nálezy z díla Komenského“, c. d., s. 231.

⁵³⁰ Srov. Čyževskij, D., „Dva nové nálezy z díla Komenského“, c. d., s. 231.

⁵³¹ Viz Čyževskij, D., „Foliové vydání vševedného díla Komenského“, c. d., s. 6–11.

⁵³² Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 422.

Čyževskij ukazuje, že tímto posledním objevem se stává neplatná také hypotéza Josefa Theodora Müllera, že *Clamores Eliae*, jež objevil v Lešně, reprezentovaly patrně náčrtek *Pannuthesia*, in: „Zpráva o archivu Jednoty Bratrské v Lešně polském“, *Sborník historický* 3, 1885, s. 293–301. Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 422; „Nová komeniana hallská“, c. d., s. 197–199; „Hallské rukopisy děl J. A. Komenského“, c. d., s. 106–107.

⁵³³ Viz s. 79 této disertace.

Miladu Blekastadovou na skutečnost, že tento původní Komenského rukopis by se mohl stále nacházet v Herrnhutu. M. Blekastadová předala tuto zprávu Antonínu Škarkovi.⁵³⁴

Čyževskij postupuje ve svém bádání velice obezřetně. Sám píše, že se při svém systematickém pátrání po spisech Komenského setkal s nálezy, které se mu jevily jako sporné a problematické, neboť předešlí majitelé či noví knihovníci unáhleně a neprokázaně přisoudili Komenskému spisy, jež mu nikterak nepřísluší. A co více, bez důkladné komparace s tisky, jež byly již prozkoumány, není možné určit a rozřešit, zda se opravdu jedná o vydání dosud neobjevené a nepoznané.⁵³⁵

Čyževskij předkládá mnoho zajímavých faktů i ve své přednášce „Nové o Komenském“.⁵³⁶ Již před hallským pobytem našel několik zajímavých komenian, a to hlavně ve Stuttgartu a Wolfenbüttelu, avšak tehdy se jednalo o spisy již známé, o nálezy dosud neznámých vydání nebo neznámých rukopisů známých děl a jedné původně německé knihy, jež byla do té doby známa jen z pozdějšího latinského překladu.⁵³⁷

V Halle se nacházejí tři staré knihovny – univerzitní knihovna, knihovna při Marienkirche a knihovna ve vyhlášeném hallském sirotčinci A. H. Franckeho. Čyževskij podle svých slov neměl velká očekávání, že by se v těchto knihovnách dalo mnoho nalézt, neboť v Halle studovali a báдали od poloviny 19. století mnozí čeští protestanti. Čyževskij jmenuje známého českého bibliografa Josefa Volfa,⁵³⁸ který v roce 1910 pracoval v Archivu sirotčince a který zde našel několik dopisů od Franckeho, z nichž vyplynulo, že Francke měl v rukou některé Komenského rukopisy. Následně však Čyževskij odhalil, že J. Volf knihovnu sirotčince dosti důsledně neprobádal a rozhodl se prozkoumat a zkontrolovat vše, co knihovna obsahuje. Díky přátelským vztahům, které Čyževskij navázal s knihovníky, začal pro něho v knihovně „život naprosto idylický“. Čyževskij rychle prohlédl, že knihovna ukrývá vědecký

⁵³⁴ Srov. V. Schifferová, I. Chvatík, T. Havelka (eds.), *Korespondence s komeniologi I*, OIKOYMENH, Praha 2011, s. 53.

⁵³⁵ Srov. Čyževskij, D., „Dva nové nálezy z díla Komenského“, *Slovo a slovesnost* 3, c. d., s. 231.

⁵³⁶ Kateřina Šolcová objevila tento text v heidelberské části Čyževského pozůstalosti a publikovala ho v rámci své stati „Dmytro Čyževskij a jeho heidelberská pozůstalost“, *Studia Comeniana et historica* 42, 2012, č. 87–88, zvl. s. 84–94.

⁵³⁷ Srov. Čyževskij, D., „Nové o Komenském“, in: Šolcová, K. „Dmytro Čyževskij a jeho heidelberská pozůstalost“, c. d., s. 88.

⁵³⁸ D. Čyževskij jmenuje také např. známého badatele o Komenském Augusta Nebe (1864–1943), kterému se i přes usilovnou snahu nepodařilo rukopis Komenského vypátrat. Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 414.

poklad. Nejprve vypátral, že není doposud nic známo o práci hallských pietistů (A. H. Francke, Heinrich Milde z Schlagentinu), jež v 18. století věnovali pozornost protestantským Slovanům a sympatizovali s nimi.⁵³⁹ Pokud jde o komeniána, Čyževskij za několik let badatelské práce vytvořil katalog 104 komenián.⁵⁴⁰ K tomuto soupisu dodává, že již mezi knihami se nacházely knihy, o nichž se vědělo pouze z jediného exempláře, avšak co více, vyskytovalo se mezi nimi na deset unikátů, ať již zcela neznámých, nebo ztracených. „To však nebylo vše. Jednoho dne již v roce 1935 se mi při systematickém prohledávání rukopisů dostal do rukou velký balík rukopisů s nápisem Pansophia.“⁵⁴¹ Ačkoli Čyževskij nejprve nevěřil, že by se mohlo jednat o Komenského dávno ztracený spis, po hlubším ohledání zjistil, že se skutečně jedná o hlavní Komenského spis a nadto, že se v témže balíku nalézají také Komenského filosofický slovník *Lexicon reale pansopicum*, o jehož existenci a přípravě se do té doby vědělo jen z Komenského dopisu Petru Montanovi.⁵⁴² Že měl Francke rukopisy Komenského, bylo známo z dopisu, který uveřejnil J. Volf,⁵⁴³ a také ze zmínek Adelungových⁵⁴⁴ a Herderových. Poté už nemáme o rukopisu žádné zprávy.⁵⁴⁵ Čyževskij našel po tomto významném komeniologickém objevu ještě další Komenského spisy, a to

⁵³⁹ Vědeckou aktivitu a pozůstatky Mildeho knihovny, mezi nimiž se vyskytují také významné české tisky a komeniána, probádal a zpracoval Čyževského žák Alfréd Mietzschke ve své disertaci. K práci A. Mietzschkeho srov. A. Škarka, *Nový komeniologický nález: Kázání pohřební nad P. Fabriciem z r. 1649*, c. d. Srov. také Čyževskij, D., „Některé čs. rukopisy v německých knihovnách“, *Slovo a slovesnost* 1, 1935, č. 4, s. 253–254.

⁵⁴⁰ K tomuto číslu dodává, že všech knih Komenského je známo 156. A že v případě knihovny sirotčince v Halle mluvíme vedle Prahy a Britského muzea o nejlepší sbírce komenián. Srov. Čyževskij, D., „Nové o Komenském“, in: Šolcová, K. „Dmytro Čyževskij a jeho heidelberská pozůstalost“, *Studia Comeniana et historica*, c. d., s. 89.

⁵⁴¹ Čyževskij, D., „Nové o Komenském“, in: Šolcová, K. „Dmytro Čyževskij a jeho heidelberská pozůstalost“, *Studia Comeniana et historica*, c. d., s. 89.

⁵⁴² Čyževskij píše, že vzhledem ke skutečnosti, že v té době připravoval menší spisek na téma Komenský jako mystik, okamžitě viděl vztah mezi těmito anonymními spisy a Komenským. Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 415.

⁵⁴³ Jedná se o dopis A. H. Franckeho adresovaný zakladateli a řediteli tiskárny hallského sirotčince Juliu Elersovi. Srov. Volf, J., „K vydání Komenského Panegersie z r. 1702“, *Časopis Musea království Českého* 85, 1911, č. 3, s. 379–380. Zde je také celý dopis otištěn a je z něho zřejmé, že rukopis *Panaugie* se v roce 1702 nacházel v Halle. Čyževskij publikoval tento dopis s korekturami in: „Analecta Comeniana“, *Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas* 2, Berlin 1937, s. 329.

⁵⁴⁴ Adelung, J. Ch., *Geschichte der menschlichen Narrheit, oder Lebensbeschreibungen berühmter Schwarzkünstler, Goldmacher, Teufelsbanner, Zeichen- und Liniendeuter, Schwärmer, Wahrsager, und anderer philosophischer Unholden*, díl 1, Weygandschen Buchhandlung, Leipzig, 1785, s. 241, č. 92. Adelung věnuje pozornost Komenskému na s. 196–241.

⁵⁴⁵ Čyževskij také vypátral, že se texty *Obecné porady* uložené v knihovně sirotčince dostaly do rukou badatelů. Uvádí například, že rukopis měl ještě roku 1832 v rukou jeden hallský profesor geologie. Vzhledem k tomu, že se evidentně nejednalo o badatele, kteří by měli hlubší porozumění o Komenského díle, zůstal texty *Obecné porady* neobjevené až do 40. let 20. století. Čyževskij, D., „Nové o Komenském“, in: Šolcová, K. „Dmytro Čyževskij a jeho heidelberská pozůstalost“, *Studia Comeniana et historica*, c. d., s. 89–90.

několik menších částí *Obecné porady*, kterou Komenský začal tisknout v Amsterdamu, a nakonec i její poslední díl *Pannuthesii*.⁵⁴⁶

Čyževskij se dále snaží objasnit a zamýšlí se nad tím, jakými cestami se rukopis dostal do Halle.⁵⁴⁷ Domnívá se, že rukopis Komenského zůstal v rukou Nigrina, příznivce Franckeho, který byl v pedagogice významným stoupencem Komenského a využíval Komenského příruček ve svých školách. Nigrin se snažil nalézt pro tento rukopis vydavatele, a když Francke souhlasil, že se jeho vydání ujme, Nigrin mu svůj opis poslal. V roce 1702 Francke vytiskl jeho první část, avšak druhá část (*Panaugia*) chyběla. Tato druhá část, kterou Francke neměl, ale která se taktéž nachází v Halle, byla vytištěna v roce 1680 v Amsterdamu, nicméně její vydání zmizelo. Čyževskij však polemizuje nad tím, kde se nachází Nigrinův rukopis a otevírá spektrum možností, že nebyl-li zničen za války, může se stále nalézat v nějakém z menších archivů či knihoven.⁵⁴⁸

5.2. K překladu *Obecné porady*

Objevení *Obecné porady o nápravě věcí lidských* bylo bezesporu největším a nejzávažnějším komeniologickým nálezem a komeniologové se shodují na tom, že tento nález zcela zásadně proměnil obraz Komenského vytvořený v 19. století, který plynule přešel do první poloviny století dvacátého. První české překlady *Pampaedie*⁵⁴⁹ a *Panorthosie*⁵⁵⁰ pořídil Josef Hendrich.⁵⁵¹ V roce 1960 bylo publikováno latinsko-německé vydání *Pampaedie*, na němž se podíleli vedle Čyževského také Klaus Schaller⁵⁵² také Čyževskij a Heinrich

⁵⁴⁶ Srov. tamtéž, s. 88–90.

⁵⁴⁷ D. Čyževskij v jedné ze svých statí uvádí, že u většiny tisků, jež v Halle našel, není možné vypátrat způsob, jakým se do Halle dostaly. Řada z nich pochází z pozůstalosti Jindřicha Milde (viz pozn. 483, 484 a 539), větší množství pak Francke vytěžil s částí knihovny německého fanatika Friedricha Brecklinga (1629–1711), s nímž byl Komenský v kontaktu. O Brecklingovi viz např.: Adelung, J. Ch., *Geschichte der menschlichen Narrheit, oder Lebensbeschreibungen berühmter Schwarzkünstler, Goldmacher, Teufelsbanner, Zeichen- und Liniendeuter, Schwärmer, Wahrsager, und anderer philosophischer Unholden*, sv. 4, Weygandschen Buchhandlung, Leipzig 1787, č. 38, s. 3–30; Novák, J. V., Hendrich, J., *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*, c. d., s. 625. Avšak o tom, které tisky sám Francke četl, se můžeme pouze domnívat. Srov. Čyževskij, D., „Komeniana knihovny sirotčince v Halle“, c. d., s. 397–398.

⁵⁴⁸ Srov. tamtéž, s. 90.

⁵⁴⁹ Komenský, J. A., *Vševýchova (Pampaedia)*, přel. J. Hendrich, Praha 1948.

⁵⁵⁰ Komenský, J. A., *Všenáprava (Panorthosia)*, přel. J. Hendrich, Praha 1950.

⁵⁵¹ Josef Hendrich předložil ukázky z *Obecné porady* také ve své knize *Jan Amos Komenský ve světle svých spisů*, Praha 1941. Další ukázky vyšly také v antologii UNESCO *Jan Amos Komenský (1592–1670). Výbor z díla. K třístému výročí prvního vydání souboru Opera didactica omnia*, Československá komise pro spolupráci s UNESCO, Praha 1958.

⁵⁵² Čyževskij seznámil Schallera se svým bádáním v oblasti komeniologie. K. Schaller později na jeho výsledky svébytným způsobem navázal a na komeniologickém poli vydal mnoho publikací. Srov. např. *Die Pampaedia*

Geissler.⁵⁵³ Jan Patočka vyslovil domněnku, že autoři si z celého komplexu Komenského *Obecné porady* vybrali *Pampaedii* zjevně proto, že ji považovali za část stěžejní a vrchol poradního díla, neboť vychovatelská nauka představuje těžiště a centrálu Komenského činnosti. Toto latinsko-německé vydání si přálo být uchopeno jako výchozí bod převratu na poli komeniologie, neboť jsou zde názorně předvedeny výsledky zkoumání, k nimž dospěl Klaus Schaller.⁵⁵⁴ K. Schaller varuje především před těmi tendencemi, jež vykládají Komenského nauku v duchu pedagogiky 90. let 19. století jako předchůdkyni „moderní“ pedagogiky, jež je založena antropocentricky. Klaus Schaller je přesvědčen, že právě tyto snahy Komenského poselství okrádají a ochuzují o nejvýznamnější obrozující síly, jimiž může současnou nauku o výchově obohatit a napomoci jí při jejím boji proti subjektivismu a psychologismu. K. Schaller se pokouší dokázat předkartiánský charakter Komenského pedagogiky, tím však nechce Komenského degradovat, nýbrž ho vyzdvihnout a povznést jako zakladatele všelijaké asubjektivní pedagogiky. Naznačuje, že moderní pedagogika zatím nebyla s to vystavět skutečný vychovatelský systém. Předjímá však, že moderní pedagogické

des Johann Amos Comenius. Eine Einführung in sein pädagogisches Hauptwerk (edice *Pädagogische Forschungen* 4), Quelle & Meyer, Heidelberg 1957; *Pan. Untersuchungen zur Comenius-Terminologie (Musagetes. Contributions to the history of Slavic literature and culture* 5), S-Gravenhage, Mouton, 1958; *Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert* (edice *Pädagogische Forschungen* 21), Quelle & Meyer, Heidelberg 1962.

⁵⁵³ *Pampaedia* (edice *Pädagogische Forschungen* 5), Quelle & Meyer, Heidelberg 1960.

Recenzi k tomuto vydání *Pampaedie* napsali J. Kyrášek, „Heidelberské vydání *Pampaedie*“, *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského* 20, 1961, s. 235–239 a J. Patočka, „Johann Amos Comenius. *Pampaedia*“, *Deutsche Literaturzeitung für Kritik und internationale Wissenschaft* 85, 1964, č. 1, s. 52–57. Český překlad recenze: „Jan Amos Komenský: *Pampaedia*“, přel. V. Schifferová, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 2, c. d., s. 216–222.

J. Patočka v dopise Miladě Blekastadové komentuje také ne příliš přátelsky laděnou recenzi W. Krampa, „Neue Beiträge zur Comenius-Forschung“, *Zeitschrift für Pädagogik* 9, 1963, č. 3, s. 296–314. Tuto recenzi J. Patočkovi zaslala na jeho žádost přímo M. Blekastadová. „(...) milý Schaller má ve své vlasti bezmocné nepřátele. Ten recenzent se nakonec nezmohl na nic než na insinuance, že Schaller jaksi snižuje německé bádání, aby vyzvedl sebe – a nás. To je hloupé a nemůže to nikam vést. Skutečné nedostatky vydání *Pampaedie*. Ty jsme skládali, Kyrášek a já, hlavně o doslovu Čyževského. Také Julie Nováková našla mnoho nedostatků v textu (latinském).“ Dopis 5/63, Jan Patočka Miladě Blekastadové, Praha 26. 12. 1963, in: V. Schifferová, I. Chvatík, T. Havelka (eds.), *Korespondence s komeniologií I*, OIKOYMENH, Praha 2011, s. 27. Ke zmíněným nedostatkům, o nichž píše J. Nováková viz „Překladatel a textová kritika“, *Listy filologické* 86, 1963, s. 19–24; „K textové revizi latinských spisů Komenského“, *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského* 22, 1964, s. 223–242.

⁵⁵⁴ Klaus Schaller tyto badatelské rezultáty publikoval v celé řadě textů: *Zur Grundlegung der Einzelwissenschaft bei Comenius und Fichte. Eine Studie zum Problem des Studium generale*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität, Köln 1955; *Die Pampaedia des Johann Amos Comenius. Eine Einführung in sein pädagogisches Hauptwerk* (edice *Pädagogische Forschungen. Veröffentlichungen des Comenius-Instituts* 4), Heidelberg 1957; *Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert* (edice *Pädagogische Forschungen. Veröffentlichungen des Comenius-Instituts* 21), Heidelberg 1962.

snahy jistě mají zájem zachytit filosofickopedagogický systém, který by velkolepým způsobem naplňoval výchovatelský koncept odlišný od subjektivně-antropologického pojetí a že právě *Pampaedia* je z Komenského děl k tomuto účelu nejvhodnější, neboť zde namísto čistě didaktického hlediska nacházíme především systematickou souvislost.⁵⁵⁵

J. Patočka pochvalně zdůrazňuje některá východiska Schallerova překladu, totiž akcent na nesubjektivní a neantropologický princip pedagogiky Komenského, na její všestranný, globální charakter, jenž povstává z celku světa a z jeho organizace.⁵⁵⁶ „Komenský není ani kartesián, ani Baconův žák ve smyslu světové vědy na sobě založené, nýbrž je bytostný metafyzik putující po novoplatónských cestách, jehož velký filosofický objev – pro něho samotného – spočívá v tom, že novoplatónské světové schéma poskytuje možnost vylíčit sám světový proces jako proces výchovatelský.“⁵⁵⁷ Komenský byl přesvědčen, že jeho myšlenková koncepce je předurčena k tomu, aby skoncovala s moderním metodologismem i moderním reformním a tvůrčím nutkáním; Komenského pojetí harmonie nemá zachraňovat to, co jest, čistě a neporušeně v jeho trvání, nýbrž má je obohacovat novými nálezy a instrumenty, jež mají za úkol jeho zdokonalení a zvelebení (epistofé).⁵⁵⁸ Za důležitý závěr Schallerova výkladu považuje J. Patočka, „že (...) pojetí Komenského jako *didaktika*, jenž vlastně není ani *pedagogem* (tento obraz Komenského má velkou tradici, počínající Hübnerem v 17. století a trvající do současnosti), se opírá o nehistorický názor, jenž možnost nauky o výchově spatřoval jen na subjektivně-antropologickém základu.“⁵⁵⁹

Avšak pokud jde o překlad konkrétních pojmů, J. Patočka ukazuje, že K. Schaller, aby co nejvíce zdůraznil své pojetí, instaluje na místo obvyklých termínů zcela nové ekvivalenty, jejichž úkolem je odklonit čtenáře od moderního pojmového systému (reflektujícího se ve slovech jako např. výchova, vzdělání, vyučování apod.) a poukázat jej k souvislosti komeňanského myšlení, která je zaměřena k celku. Tato sofistikovaná hra se slovy má za následek, že překlad je spíše interpretací, což je pro zhodnocení původního textu problematické. Jan Patočka se vyjádřil také k pojednáním D. Čyževského a H. Geisslera, jež Schallerův překlad doprovázejí a ve shodě s J. Kyráškem⁵⁶⁰ upozornil na několik

⁵⁵⁵ Srov. Patočka, J., „Jan Amos Komenský: *Pampaedia*“, přel. V. Schifferová, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie* 2, c. d., s. 216–218.

⁵⁵⁶ Srov. tamtéž, s. 218.

⁵⁵⁷ Tamtéž, s. 218.

⁵⁵⁸ Srov. tamtéž, s. 218–219.

⁵⁵⁹ Tamtéž, s. 219.

⁵⁶⁰ Kyrášek, J., „Heidelberské vydání *Pampaedia*“, c. d.

nesrovnalostí, na neudržitelnost některých názorů a myšlenek a také na nedoladěnost kritické spolupráce tří vydavatelů.⁵⁶¹

5.3. *Obecná porada* v korespondenci mezi Dmytrem Čyževským a Josefem Hendrichem

V roce 1945 dorazil rukopis *Obecné porady* do Prahy, avšak W. Korthaase se v jedné ze svých statí snaží objasnit nejednoznačné období mezi lety 1934 a 1945, tedy období, kdy nemáme o osudech Komenského stěžejního díla téměř žádné informace. Z indicií, které máme k dispozici od samotného Čyževského, by se mohlo zdát, že s *Obecnou poradou* se v obmyšleném období nic zásadního nedělo.⁵⁶² Tato domněnka by byla zcela v souladu s tím, že v roce 1939 došlo v důsledku válečných okolností k přerušení vydávání *Veškerých spisů Jana Amosa Komenského*, v nichž měla být *Obecná porada* publikována.⁵⁶³ Korespondence mezi Čyževským a Josefem Hendrichem však pozastavení prací na *Obecné poradě* neguje a předkládá zcela nové okolnosti, které prozrazují, že práce na tomto Komenského životním díle pokračovaly až do konce války. Česká filosofie se však v období mezi světovými válkami

⁵⁶¹ Srov. Patočka, J., „Jan Amos Komenský: Pampaedia“, c. d., s. 219–221.

⁵⁶² Srov. Čyževský, D., *Kleinere Schriften* 2, c. d., s. 218.

⁵⁶³ V roce 1903 vzešel od Josefa Úlehly (1852–1933), předsedy Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě návrh na vydávání *Veškerých spisů J. A. Komenského*, a to právě v režii tohoto spolku. Za tímto účelem byl Josefem Úlehlou, Jánem Kvačalou a J. V. Novákem vyhotoven osmistránkový prospekt, v němž je opodstatněno, proč právě tento Spolek by se měl tohoto nelehkého, avšak záslužného projektu ujmout. V brožurce se píše: „Učitelstvo moravské si připamatovalo, že spisy mužů velikých jsou duševní majetek národní, že J. A. Komenský patří k nejvznešenějším a nejsvětlejším postavám všech národů, že spisy jeho jsou náš nejdrahocennější poklad osvětový a že z nich mluví duše českého lidu k národům evropským: když si učitelstvo moravské vzpomnělo, kterak si každý vzdělaný národ váží svých duševních pokladů, kterak každý vzdělaný národ pečuje o to, aby spisy svých velikých mužů jistě měl v souborném vydání jako Angličané svého Shakespeara a Němci svého Goetha a že my nemáme dosud všech spisů Jana A. Komenského ani v souborném vydání, nýbrž jen porůznu jednotlivé spisy jeho, a když si zabezpečilo pomoc vynikajících komeniologů, rozhodlo se, že vydá veškeré spisy Jana Amosa Komenského. Učitelstvo moravské úkol tento provede a ničím se nenechá zdržeti.“

Poslední, osmý svazek edice byl publikován v roce 1938, z původního plánu se tedy podařilo vydat pouhou třetinu. Srov. Skutil, J., „Veškeré spisy J. A. Komenského a Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského jako vyvrcholení činnosti Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě“, *Pedagogická orientace. Vědecký časopis České pedagogické společnosti* 5, 1995, č. 14, s. 88–94; Bečková, M., „Dílo J. A. Komenského, J. A. Comenii Opera omnia“, *Pedagogika, časopis pro pedagogické vědy* 41, 1991, č. 5–6, s. 634. Dále viz Němečková, J., „K historii edice ‚Veškeré spisy Jana Amosa Komenského‘“, *Acta Universitatis Palackianae Olomouensis. Facultas philosophica, Paedagogica-psychologica*, 19, 1981, s. 141–196; táž, „Odborní spolupracovníci na edici ‚Veškeré spisy Jana Amosa Komenského‘“, tamtéž 20, 1983, s. 121–170. Hýbl, F., „Snaha o pokračování edice Veškerých spisů J. A. Komenského a Archivu pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského po druhé světové válce“, *Studia Comeniana et historica* 13, 1983, č. 25, s. 76–93.

ocitla v područí pozitivismu⁵⁶⁴ a jako taková nedokázala význam Komenského docenit. Josef Hendrich deklaruje v této době razantní pokles zájmu o Komenského a Komenského filosofii či logiku označuje za „slepou uličku“ moderního vědeckého vývoje.⁵⁶⁵ Čyževskij nicméně považoval nález Komenského *Obecné porady* za počín tak významný a dalekosáhlý, že je s to dosavadní pohled na Komenského zcela rehabilitovat a vtisknout mu novou podobu.⁵⁶⁶ Připomeňme na tomto místě, že Komenský byl pro Čyževského evropským myslitelem světového významu, stojícím na křižovatce vývojových linií vedoucích k modernímu chápání vědy, a co se týká jeho vlivu, byl nejvýznamnějším slovanským filosofem vůbec.⁵⁶⁷

D. Čyževskij se velice brzy po svých komeniologických objevech obrátil na předního českého komeniologa a šéfredaktora *Veškerých spisů* J. Hendricha, přestože s jeho filosoficko-historickou interpretací Komenského zásadně nesouhlasil. Čyževskij si přál, aby byla *Obecná porada* publikována právě v rámci brněnské edice *Veškerých spisů* a začal zpracovávat 3 440 stran rukopisu. Aby jeho práce byla co nejpreciznější, ponořil se také do rozsáhlého výzkumu sekundární literatury a v knihovnách se pokoušel dohledávat staré tisky Komenského děl i další neznámé rukopisy. V říjnu 1937 oznamuje Josefu Hendrichovi, že ve Státní knihovně ve Stuttgartu objevil tři neznámé rukopisy Komenského.⁵⁶⁸ Na základě dopisů D. Mahnkemu z roku 1935, v nichž Čyževskij jmenuje názvy jednotlivých svazků

⁵⁶⁴ K tomu viz např. Patočka, J., „Die tschechische Philosophie in der Zwischenkriegszeit“, in: K. Nelen, P. Pithart, M. Pojar (eds.), *Schriften zur tschechischen Kultur und Geschichte*, Klett-Cotta, Stuttgart 1992, s. 292–312.

⁵⁶⁵ Srov. Hendrich, J., „Komenského logika“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 138.

J. Hendrich píše v jednom ze svých dopisů Čyževskému: „Velmi mne zajímalo Vaše kladné ocenění logiky Komenského. Já sám mám dojem, že se vliv Komenského přeceňuje. Zejména u nás, kdy často od Komenského počínají ti, kteří z něho nepřčetli nic než Didaktiku, a ani tu třeba ne celou. Tak v nové knížce o vyučování dějepisu čtu, že obrat ve vyučování dějepisu začíná Komenským! Pokud jde o Leibnize, vzal jsem svého času do ruky jeho jazykově-filosofické práce, ale nenašel jsem tam, co by bylo vlastní jen Komenskému.“ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému ze 7. 5. 1938 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

O rok později se k tomuto tématu vrací: „Uznávám historickou zajímavost logika Komenského. Ale přece jen jej zavedla (zároveň s jeho zásadními předpoklady) do slepé uličky; už diskusse s Descartem ukázala, že Komenský zůstane v tradiční minulosti.“ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 22. 6. 1939 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

⁵⁶⁶ Srov. Čyževskij, D., „Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny“, c. d., s. 119.

⁵⁶⁷ Srov. Korthaase, W., „Was mit der ‚Consultatio catholica‘, dem Hauptwerk des Comenius, von 1934 bis 1945 geschah“, c. d., s. 72–75. Srov. také Čyževskij, D., „Wesen und Aufgaben der tschechoslovakischen Philosophiegeschichte“, *Slavische Rundschau* 8, 1936, s. 15.

⁵⁶⁸ Srov. dopis D. Čyževského J. Hendrichovi z 23. 10. 1937 (in: Slavistischen Institut der Universität Halle). Ke Komenského rukopisům, jež Čyževskij našel ve Stuttgartu viz pozn. 272.

brněnského vydání *Obecné porady*,⁵⁶⁹ lze přepokládat, že se Čyževskij na jaře tohoto roku setkal s J. Hendrichem v Praze nebo v Brně, zřejmě při jedné z cest za svou ženou žijící v moravském Rýmařově. V roce 1936 Čyževskij navštívuje Prahu, setkává se s J. Hendrichem⁵⁷⁰ a vyústěním této návštěvy je Hendrichovo vystoupení na schůzce s vydavateli *Veškerých spisů Komenského* 18. listopadu 1936, kde prezentuje Čyževského návrh na publikování jak *Věcného pansofického slovníku*, tak *Obecné porady* ve třech svazcích. Bylo rozhodnuto, že Čyževského nálezy mají být dány co nejdříve do tisku a že je nutno zahájit jednání o finančním zajištění tohoto nákladného projektu. Právě v souvislosti s financováním byl Čyževskij požádán, aby dodal odhadovaný počet listů.⁵⁷¹ Finanční stránka se ukázala být vcelku příznivá, neboť ve fondu vydavatelství byly peníze k dispozici, zároveň také výrobce obuvi Tomáš Baťa přislíbil projekt podpořit částkou 10 000 korun.⁵⁷² Pro tisk tří svazků *Consultatio catholica* chtěli vydavatelé nahradit záhřebskou tiskárnu větší výkonnější tiskárnu v Praze či Brně.⁵⁷³ Čyževskij obdržel na přípravu svazků k tisku částku 1 000 korun.⁵⁷⁴

V únoru 1937 žádá J. Hendrich Čyževského o sdělení, kdy bude k dispozici pro tisk první svazek *Obecné porady*. Zároveň vyjadřuje naději, že by mohl být sám Čyževskij při tisku přítomen, neboť si je vědom, že Čyževského úkol bude obzvláště náročný při ediční přípravě *Panaugie* a *Panegersie*, které je zapotřebí porovnat jednak s tiskem hallským, jednak s unikátem pražským.⁵⁷⁵ Začátkem dubna 1937 obdržel Josef Hendrich informaci od Čyževského, že přepis rukopisu bude již brzy dokončen. Čyževskij ho také seznámil s nálezem foliového vydání *Panaugie* a *Panegersie*, který uskutečnil v Hlavní knihovně

⁵⁶⁹ Srov. dopis D. Čyževského D. Mahnkemu z 27. 4. 1935, in: Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dmitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, c. d.

⁵⁷⁰ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 27. 10. 1936 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

⁵⁷¹ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 19. 11. 1936 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

⁵⁷² Srov. dopisy J. Hendricha D. Čyževskému z 19. 11. 1936 a 6. 4. 1937 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

⁵⁷³ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému ze 17. 11. 1937, 12. 1. 1938, 30. 1. 1938 a 5. 2. 1938 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

⁵⁷⁴ Srov. také Korthaase, W., „Was mit der ‚Consultatio catholica‘, dem Hauptwerk des Comenius, von 1934 bis 1945 geschah“, c. d., s. 75–77.

⁵⁷⁵ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 8. 2. 1937 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

Franckeho nadace.⁵⁷⁶ V tuto chvíli počíná opravdová vědecká a komeniologická diskuse. Hendrich nanejvýš ochotně zasílá Čyževskému do Halle komeniologické informace, publikace i fotografické snímky Komenského rukopisů a prvních vydání pořízených v pražském Národním muzeu, aby takto přispěl k co nejrychlejšímu zhodnocení hallských rukopisů, vždyť v plánu bylo uveřejnit vědecky komentované vydání *Consultatio catholica*, nikoli vydání pouhého textu, který známe z vydání z roku 1966.⁵⁷⁷ V září 1937 odcestoval do Halle komeniolog Jiří Václav Klíma (1874–1948), aby získal informace o průběhu prací a sám prohlédl rukopis. J. V. Klíma byl s postupem a vývojem prací spokojen, neboť zaznamenal radostný pokrok, tedy že „práce utěšeně pokračuje“.⁵⁷⁸ Čyževskému v přepisování pomáhali jeho doktorandi, avšak byl podporován i mnohými svými kolegy. A tak např. Sofie Homannová přepsala sedmý gradus a ujala se identifikace biblických citací, Theodor Eßler přepsal první kapitolu *Panglottie*, lektor právní vědy na univerzitě v Halle Fritz Münch (1906–1995) se pokoušel určit a ustanovit státoprávní a mezinárodněprávní představy a myšlenky vycházející z Komenského *Panorthosie*.⁵⁷⁹ Jak vidno, mnoho lidí v Halle se dobrovolně podílelo na práci na nalezeném rukopisu. Svou roli zde sehrála skutečnost, že Čyževskij byl ve statutu pouhého lektora, nikoli v postavení profesora, a tak postrádal prostředky na zaplacení vyškolených písarů.⁵⁸⁰ Přepisování rukopisů probíhalo v Čyževského bytě na Reilstraße 87. Pro případ, že by originál mohl být následkem válečných událostí zničen, byly od roku 1938 do roku 1944 pořízeny tři kopie⁵⁸¹ rukopisu *Obecné porady* a tisků, které k němu příslušely (celkem 3 000 stran velkého formátu). Z těchto tří (čtyř?) kopií si Čyževskij jednu ponechal, jednu odeslal Josefu Hendrichovi do Prahy, jednu

⁵⁷⁶ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 6. 4. 1937 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

Josef Hendrich o foliovém vydání také psal, avšak netušil, že se zachovalo. Také vyslovil jako první domněnku, že pražské osmerkové vydání vzešlo ze sazby foliové tak, že se sazba zlomila na pohodlnější osmerku.

⁵⁷⁷ J. Hendrich také usiloval o to, aby byly dodrženy ediční předpisy a užívání kursivy přesně po vzoru Komenského. Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 12. 4. 1937 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

⁵⁷⁸ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 6. 10. 1937 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

⁵⁷⁹ Srov. dopis F. Müncha D. Čyževskému z 20. 10. 1955 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/M/4/11).

⁵⁸⁰ Srov. Korthaase, W., „Was mit der ‚Consultatio catholica‘, dem Hauptwerk des Comenius, von 1934 bis 1945 geschah“, c. d., s. 77–78.

⁵⁸¹ Čyževskij píše o tom, že vyhotovil tři kopie, avšak vyjmenovává čtyři. Viz Čyževskij, D., „Nové o Komenském“, in: Šolcová, K. „Dmytro Čyževskij a jeho heidelberská pozůstalost“, *Studia Comeniana et historica*, c. d., s. 91.

svým známým do Drážďan a jednu na univerzitu v Münsteru.⁵⁸² Münsterský exemplář v roce 1944 shořel, drážďanský se několik let po válce vrátil zpět k Čyževskému a na základě strojopisného opisu zasláného do Prahy vytvořil Josef Hendrich své překlady *Pampaedia* a *Panorthosie*. Svůj opis vzal Čyževskij do Ameriky poté, co byl nucen uprchnout z Halle, veden nadějí, že se mu podaří získat potřebné finance, aby mohl toto dílo vydat. To se v Americe neuskutečnilo, avšak později v Heidelbergu vydává *Pampaedii*.⁵⁸³

Od ledna 1938 naléhá J. Hendrich ve všech dopisech, zasílaných s poměrně vysokou frekvencí,⁵⁸⁴ na Čyževského, aby dodal strojopis prvního svazku. Je zcela zjevné, že Hendrich spatřoval ve vydání hallského rukopisu a spolupráci s Čyževským naději na oživení, zachránění brněnské edice *Veškerých spisů*, neboť Čyževskij byl považován za výjimečně výkonného badatele. Hendrich zároveň neznal žádného mladšího českého filologa, jenž by se specializoval výhradně na oblast komeniologie,⁵⁸⁵ vždyť poslední z předních komeniologů starší generace Stanislav Souček zemřel v prosinci 1935 a J. V. Klíma, který měl mít na starosti vydání dalšího svazku *Veškerých spisů* (české *Didaktiky* a českého *Informatoria* s německým překladem), se nechal slyšet, že s prací příliš rychle nezačne.⁵⁸⁶ Hendrich si přál začít tiskem právě *Obecné porady*, neboť měl v úmyslu získat za spoluvydavatele a podporovatele *Veškerých spisů* Českou akademii věd, což by se dalo velice dobře podložit a

⁵⁸² Čyževskij vzpomíná, jak za války, když začaly letecké útoky na Halle, měl rukopis vždy při ruce a všude ho nosil s sebou. Srov. Čyževskij, D. „Nové o Komenském“, in: Šolcová, K. „Dmytro Čyževskij a jeho heidelberská pozůstalost“, *Studia Comeniana et historica*, c. d., s. 91.

⁵⁸³ Comenius, J. A., *Pampaedia. Lateinischer Text und deutsche Übersetzung*, D. Čyževskij, H. Geissler, K. Schaller (eds.), Quelle & Meyer, Heidelberg 1960. Srov. Čyževského nevydaný text uložený v Heidelbergu *Wie habe ich die Handschriften der Pansophie gefunden?*, s. 6. Jak upozorňuje W. Korthaase, je přinejmenším podivuhodné, že latinský text vychází poprvé v Německu, nikoli v Československu (kde vychází až roku 1966), a to i přesto, že Češi měli Čyževským nalezené rukopisy k dispozici již od roku 1945. Srov. Korthaase, W., „Dmytro Chyžhevsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 69. V roce 1968 znovu vychází v edici *Slavische Propyläen*, kterou založil Čyževskij, Komenského *Janua rerum* s předmluvou Klause Schallera. Viz Comenius, *Janua rerum* (edice *Slavische Propyläen* 9), Fink, Munich 1968.

⁵⁸⁴ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 12. 1. 1938, 30. 1. 1938, 5. 2. 1938, 7. 5. 1938, 26. 10. 1938, 8. 11. 1938, 16. 2. 1939, 25. 4. 1939 apod. (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9)

„Velevážený pane kolego! Musím se Vám přiznati, že ten, který nejvíce spěchá na vydání Vašeho nálezu, jsem já, sám; jinak je vydavatelstvo povahy celkem stoické. Ale nikterak nechci nálehati s tím nebezpečím, že byste měl ponechat stranou něco, co by bylo na prospěch vydání. Snad byste se mohl pro nejbližší dobu soustřediti na první část Všeobecné porady, která by v tisku vydala samostatný svazek asi o pěti stech stránkách.“ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 5. 2. 1938 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

⁵⁸⁵ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 16. 2. 1939 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

⁵⁸⁶ Srov. tamtéž.

V dopise Čyževskému z 3. 2. 1945 Josef Hendrich píše: „Když bylo Kvačalovi sedmdesát let, měl jsem v Bratislavě slavnostní přednášku, a přál jsem mu, aby se dožil toho a spatřil ještě poslední svazek *Veškerých spisů*! Nedočkal se toho; tak alespoň my at' se toho dočkáme!“

odůvodnit vydáním tak rozsáhlého a významného díla.⁵⁸⁷ Avšak vzhledem k tomu, že všichni byli informováni o stagnaci příprav vydání, bylo nutně zapotřebí mít k dispozici hotové předlohy pro sazbu. Pouhé prohlášení o záměru vydat hallský rukopis nebylo pro vstup Akademie věd do celého procesu dostačující.⁵⁸⁸

V červnu 1939 Hendrich dodává Čyževskému fotografický otisk Komenského *Januy rerum*.⁵⁸⁹ Když Čyževskij neposílá Hendrichovi slíbené rukopisy, snaží se Josefa Hendricha uvést do situace a předkládá výčet dalších vědeckých a badatelských činností a povinností, kterými je vedle přípravy *Obecné porady* zaneprázdněn. Uvádí, že je také důležité držet na mysli, že latinsky psaný rukopis o 3 440 stranách nelze připravit k tisku ze dne a den, o to více, když bylo nutné vypracovat kritický poznámkový aparát, který všechny svazky brněnské edice obsahovaly. Počítalo se, že kdyby práce na rukopisu probíhaly plynule s ohledem na tehdejší technické možnosti, mohlo dojít k tisku nejdříve v roce 1938 nebo 1939. V roce 1939 bylo však území Čech a Moravy obsazeno Němci a vydávání všech spisů se ocitlo pod cenzurou.⁵⁹⁰

Čyževskij zamýšlel vydat editovaný text *Obecné porady* společně s erudovaným úvodem, který by představil, zachytil a potvrdil nového Komenského, jenž k nám skrze nové objevy jeho děl promlouvá, Komenského, jenž zaujímá pevnou pozici v dějinách filosofie, Komenského ospravedlněného od předchozího nesprávného porozumění, jehož reprezentantem byl ostatně také J. Hendrich. Tento náročný úkol však datum vydání jen oddálil. Nicméně Čyževskij v té době již píše studie o Komenském, jež byly v roce 1939 a znovu v roce 1940 uveřejněny ve sborníku *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, studie, jež ho přibližovaly k předsevzatému cíli a jež byly pravděpodobně již částmi připravovaného úvodu.⁵⁹¹ Korespondence také odkrývá informace o tom, že J. Hendrich byl překladatelem některých Čyževského statí.⁵⁹²

⁵⁸⁷ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 25. 4. 1939, 17. 10. 1940, 21. 1. 1941 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9–11).

⁵⁸⁸ Srov. Korthaase, W., „Was mit der ‚Consultatio catholica‘, dem Hauptwerk des Comenius, von 1934 bis 1945 geschah“, c. d., s. 81.

⁵⁸⁹ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 22. 6. 1939 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

⁵⁹⁰ Srov. Korthaase, W., „Was mit der ‚Consultatio catholica‘, dem Hauptwerk des Comenius, von 1934 bis 1945 geschah“, c. d., s. 82–83.

⁵⁹¹ Srov. tamtéž, s. 83–84.

⁵⁹² Z korespondence vyplývá, že J. Hendrich přeložil do češtiny např. Čyževského stať „Hallské rukopisy děl J. A. Komenského“, c. d., která vyšla v 15. sešitu *Archivu* v roce 1940, tedy v posledním sešitu před tím, než druhá světová válka vydávání *Archivu* na 17 let přerušila. Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 22. 6. 1939, 28. 9. 1940, 2. 10. 1940, 7. 10. 1940, 15. 10. 1940 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9–10).

V lednu 1941 předložil klasický filolog Bohumil Ryba (1900–1980) vypracovaný soupis upravených edičních pravidel pro brněnské *Veškeré spisy*,⁵⁹³ na jejichž tvorbě se podílel tým, který tvořili vedle Bohumila Ryby Bohuslav Havránek, Karel Svoboda a Antonín Škarka. Také Čyževskij byl požádán, aby se k těmto novým pravidlům vyjádřil, a jak naznačují některé z jeho dopisů, stavěl se k nim vstřícně. Také tato skutečnost vyvrací domněnku, že v roce 1939 byla práce na vydání Komenského díla přerušena.⁵⁹⁴ Navíc Čyževskij v květnu 1942 informuje v dopise svého žáka Ludolfa Müllera (1917–2009), že v té době věnuje svůj čas především Komenskému. Zároveň si zde však posteskl, že všechny práce na toto téma může publikovat pouze v češtině.⁵⁹⁵ V lednu 1942 Čyževskij píše Hendrichovi, že by mohl během několika dní obdržet kapitoly z *Pampaedie*, k nimž momentálně píše krátký úvod a stručné poznámky. O pár řádků níže dodává, že má nyní na Komenského více času.⁵⁹⁶ Vzhledem k tomu, že Čyževskij stále nemohl vycestovat do zahraničí, počátkem února 1943 přivezl Čyževského známý Karl Jahn (1906–1985) do Prahy další přepsané texty, konkrétně kopie titulních listů, *Předmluvu k Evropánům*, *Panegersii* a *Panorthosii*. V Praze se tak již nacházel kompletní strojopis *Panorthosie* a podle Hendrichova sdělení byla každá její stránka obsažná z dvojího úhlu pohledu. Hendrich však naléhal na

„Hleděl jsem, aby překlad byl srozumitelný a český. Proto jsem dával takové obraty, aby cizí slova byla pokud možná v nominativu. Němčina si pomůže snadno pomocí „des, der“ atd, na příklad „des Mundus Angelicus“, ale v češtině, nechceme-li skloňovat latinsky, je potíž.“ „Čtení Vašeho příspěvku zvětšuje ovšem mou touhu, čísti co nejdříve všechny věci Komenského, které jste v Halle nalezl.“ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 22. 6. 1939 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9).

Josef Hendrich byl zároveň překladatelem také Čyževského stati o *Labyrintu* (viz výše kapitola o *Labyrintu*). Srov. dopisy J. Hendricha D. Čyževskému ze 17. 2. 1942, 4. 3. 1942, 22. 3. 1942, 4. 7. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/12–13). Josef Hendrich zároveň Čyževského upozorňuje na další díla, která by se mu hodila do soupisu rozsáhlé literatury, kterou Čyževskij v rámci své stati o *Labyrintu* předkládá. Srov. např. dopisy J. Hendricha D. Čyževskému ze 22. 3. 1942, 3. 4. 1942, 18. 3. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/12–13).

Josef Hendrich byl také přesvědčen, že by se měl uveřejnit také seznam komenian v hallských knihovnách, který Čyževskij vypracoval. Vyjednával jeho vydání nejprve v *Časopisu matice moravské*, posléze v *Archivu pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského*. Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému ze 14. 10. 1940, 17. 10. 1940, 28. 10. 1940 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/10). Soupis vyšel nakonec v roce 1940 pod názvem „Komeniana knihovny sirotčince v Halle“, c. d.

⁵⁹³ V říjnu roku 1940 píše J. Hendrich Čyževskému: „Prozatímní pravidla ediční, otištěná v Archivu, seš. VII, strana 72, se ukazují příliš neurčitá a nedostačující. Proto chce Havránek navrhnouti pravidla pro texty české, kol. Ryba pro texty latinské. Přijdou nám tedy velmi vhod Vaše poznámky o interpunkci atd.“ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 28. 10. 1940 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/10).

⁵⁹⁴ Srov. dopisy J. Hendricha D. Čyževskému z 21. 1. 1941 a 25. 3. 1941 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/11).

⁵⁹⁵ Srov. dopis D. Čyževského L. Müllerovi z 1. 4. 1942 (in: Sammlung: Ludolf Müller, Tübingen).

⁵⁹⁶ Srov. dopis D. Čyževského J. Hendrichovi z 28. 1. 1942 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/12).

dodání dalších opisů a byl zvědav především na vzorky z *Pampaedie*.⁵⁹⁷ 13. srpna 1943 Josef Hendrich obdržel kopii celé *Panglottie*⁵⁹⁸ i s dodatkem *Novae harmonicae liguae tentamen*,⁵⁹⁹ 16. srpna zbytek *Panorthosie*⁶⁰⁰ a 31. zbytek *Pampaedie*.⁶⁰¹ V průběhu roku 1943 posílá Hendrich do Halle mnoho dopisů obsahujících korektury chyb v Čyževského přepisu nebo samotném rukopisu.⁶⁰² V únoru 1944 Hendrich přijímá poslední část přepisu *Pansofie*⁶⁰³ a Čyževskij Hendrichovy komentáře k *Pannuthesii*.⁶⁰⁴ V srpnu 1944 je do Prahy doručena poslední část přepisu *Lexicon reale pansophicum*,⁶⁰⁵ v říjnu část *Pannuthesie* (do strany 192)⁶⁰⁶ a v listopadu další část *Panaugie* (do strany 188)⁶⁰⁷ a poslední část *Pansofie*.⁶⁰⁸ Tento výčet zcela jasně ukazuje, že po roce 1939 nebyla práce na *Veškerých spisech* přerušena, neboť posledním edičním projektem bylo ve skutečnosti třísvazkové vydání hallských rukopisů, na kterém se pracovalo až do posledních dnů války.⁶⁰⁹

⁵⁹⁷ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému ze 4. 2. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/13).

⁵⁹⁸ V dopise z 31. 3. 1947, tedy v době, kdy D. Čyževskij již pobývá v USA, píše J. Hendrich Čyževskému, že myšlenky Komenského v *Obecné poradě* by jistě našly v Americe živý ohlas. A tak Čyževskému navrhuje, aby publikoval nějaké ukázky. J. Hendrich je zároveň přesvědčen, že by Američany zajímala zejména *Panglottie*, neboť se dotýká jak pedagogů, tak i filologů a politiků.

⁵⁹⁹ Srov. dopisy J. Hendricha D. Čyževskému ze 13. 8. 1943 a 14. 8. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/13).

⁶⁰⁰ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 16. 8. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/13).

⁶⁰¹ Srov. dopisy J. Hendricha D. Čyževskému z 21. 8. 1943, 26. 8. 1943, 30. 8. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9–13).

⁶⁰² Srov. dopisy J. Hendricha D. Čyževskému z 10. 8. 1943, 14. 8. 1943, 16. 8. 1943, 21. 8. 1943, 24. 8. 1943, 19. 10. 1943, 27. 10. 1943, 1. 11. 1943, 27. 12. 1943 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9–13).

⁶⁰³ Srov. dopisy J. Hendricha D. Čyževskému z 31. 8. 1943, 7. 9. 1943, 4. 10. 1943, 7. 10. 1943, 11. 10. 1943, 15. 10. 1943, 23. 10. 1943, 27. 10. 1943, 29. 10. 1943, 1. 11. 1943, 8. 11. 1943, 7. 1. 1944, 15. 1. 1944, 17. 1. 1944, 22. 1. 1944, 27. 1. 1944, 31. 1. 1944, 4. 2. 1944 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/13–14).

⁶⁰⁴ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 12. 4. 1944 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/14).

⁶⁰⁵ Srov. dopisy J. Hendricha D. Čyževskému z 19. 4. 1944, 27. 4. 1944, 1. 8. 1944, 21. 8. 1944, 29. 8. 1944, 31. 8. 1944, 6. 9. 1944, 9. 9. 1944, 12. 9. 1944 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/14).

⁶⁰⁶ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 16. 10. 1944 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/14).

⁶⁰⁷ Srov. dopisy J. Hendricha D. Čyževskému z 15. 9. 1944, 29. 9. 1944, 7. 10. 1944, 7. 11. 1944, 20. 11. 1944 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/14).

⁶⁰⁸ Srov. dopisy J. Hendricha D. Čyževskému z 15. 9. 1944, 29. 9. 1944, 7. 10. 1944, 7. 11. 1944, 20. 11. 1944 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/14).

⁶⁰⁹ Srov. Korthaase, W., „Was mit der ‚Consultatio catholica‘, dem Hauptwerk des Comenius, von 1934 bis 1945 geschah“, c. d., s. 84–86, 87. K tomuto tématu viz dále např. kratičký text Františka Možíše, *Ke snahám prof. dra. Josefa Hendricha a Jana Křivánka o obnovení edice Veškeré spisy J. A. Komenského po druhé světové válce*, 1979.

D. Čyževskij si s Josefem Hendrichem dopisoval od roku 1936⁶¹⁰ a společně plánovali vydání *Obecné porady*. Jejich korespondence a vědecká komeniologická práce přetrvávala i celou druhou světovou válku, která jejich práci velice znesnadňovala. Čyževskij uchovával významné knihy a rukopisy na bezpečném místě ve městě Quedlinburg a adresu tohoto ukládacího místa poskytl Josefu Hendrichovi,⁶¹¹ pravděpodobně proto, aby Hendrich v případě neočekávaných okolností či událostí tyto stěžejní dokumenty vyzvednul. Stále ještě nepřepsané části rukopisu nosil Čyževskij kvůli obavám z možných náletů neustále u sebe v malém kufříku, který měl i v noci na dosah ruky. Vzhledem k nepřetržité péči o kufřík plný komeniologického pokladu si lze jen stěží představit, jak Čyževskij jednoho dne zpanikařil, když zjistil, že svůj vzácný kufřík zapomněl v tramvaji. Ihned se za tramvají vydal, aby na poslední zastávce s ulehčením shledal, že kufřík je stále na svém původním místě. Je třeba zmínit také knihovníka Ernsta Alexandra Karla Weiskeho,⁶¹² který sehrál v Čyževského bádání důležitou roli, když mu na počátku 40. let umožnil opisovat rukopis a provádět komeniologický výzkum, neboť cenné knihy a rukopisy rozsáhlé barokní knihovny Franckeho nadace byly na počátku války přemístěny do štoly na území obce Vorharz.⁶¹³ Aby Čyževskij mohl k přípravě tohoto vydání přistupovat s náležitou erudicí, musel studovat veškerou existující rozsáhlou literaturu o Komenském stejně jako stará a nová vydání Komenského děl. Jak píše W. Korthaase, Čyževského bibliografické znalosti byly ohromující. Čyževskij byl velice brzy schopen prohlédnout a odhalit veškeré přednosti a nedostatky komeniologické literatury, čímž ještě více upevnil svoji pozici mezi komeniologickými autoritami.⁶¹⁴

Werner Korthaase se domnívá, že publikování *Obecné porady* by pravděpodobně cenzurou Protektorátu nebylo potlačeno, jak to ostatně předpokládal J. Hendrich, neboť

⁶¹⁰ Část této korespondence je uložena v Čyževského heidelberské pozůstalosti (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9–15), část v Hendrichově literární pozůstalosti v Uherském Brodě (in: Muzem Komenského Uherský Brod, fond J. Hendrich).

⁶¹¹ Srov. dopis D. Čyževského J. Hendrichovi z 22. 3. 1945 (in: Muzem Komenského Uherský Brod, fond J. Hendrich).

⁶¹² Dmytro Čyževskij za pomoc a povzbuzení explicitně děkuje Ernstu Alexandru Karlu Weiskemu (nar. 1863), který byl v letech 1895–1944 knihovníkem ve Franckeho nadacích, a Johannu Augustu Georgovi Ferdinandovi Nebe (1864–1943), který byl v letech 1921 a 1931 ředitelem Franckeho nadací, a to ve své poznámce in „Analecta Comeniana“, c. d., s. 314.

⁶¹³ Srov. Korthaase, W., „Was mit der ‚Consultatio catholica‘, dem Hauptwerk des Comenius, von 1934 bis 1945 geschah“, c. d., s. 87. Na základě sdělení J. Stortze a L. Müllera.

⁶¹⁴ Srov. Korthaase, W., „Dmytro Chyzhevsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 50–51. Viz např. německého profesora pedagogiky Andree Flitnera (1922–2016), který po druhé světové válce požádal Čyževského o pomoc při překladu *Velké didaktiky* do němčiny. Byl přesvědčen o tom, že Čyževského poznatky jsou pro další komeniologické bádání rozhodující. Srov. Flitner, A., *Grosse Didaktik*, H. Küpper, Düsseldorf a Mnichov 1954, s. 240.

nacistický režim se o Komenského, který byl zastoupen v každé učebnici dějin pedagogiky, zvláště nezajímal, nejednalo-li se o vyobrazení se zjevným politickým motivem. Např. v roce 1942 byl u příležitosti 350. narozenin Komenského vydán vsutku skvostný bohatě ilustrovaný velkoformátový pamětní svazek.⁶¹⁵ Začátkem 40. let byla Hitlerova říše na vrcholu své oslnivé moci a usilovala o vytvoření ideologických základů nového evropského řádu, v němž by muselo být přiděleno jakési místo také duševní velikosti jiných národů, což by se v případě Komenského přímo nabízelo.⁶¹⁶

Jak jsme viděli, ediční příprava *Obecné porady* pro vydání ve *Veškerých spisech* probíhala až do konce války, avšak k jejímu skutečnému konci přispělo několik dalších skutečností. Čyževskij musel kvůli blížící se Rudé armádě v roce 1945 opustit Halle. Jeho knihovna a nalezené rukopisy v Halle zůstaly, s sebou si vzal pouze jednu z kopií rukopisu *Obecné porady*. 27. srpna 1945 dva českoslovenští občané v doprovodu sovětského důstojníka předali ve Franckeho nadacích původně v Čyževského bytě uschovaný originál rukopisu Komenského stěžejních děl, nějaké další rukopisy a patnáct, až na dvě výjimky komeniánských, starých výtisků, a to na základě nařízení ruského městského velitelství.⁶¹⁷ W. Korthaase se domnívá, že cílem této akce mohla být snaha o co nejrychlejší uveřejnění díla v Československu, a jak bylo později potvrzeno, šlo pouze o dočasné vypůjčování za účelem studia. Komeniologové Josef Hendrich a Josef Krumpholc a poslední předseda Ústředního spolku jednot učitelů na Moravě Jan Křivánek (1886–1967) se okamžitě jak v Praze, tak v Brně zasazovali o pokračování edice *Veškerých spisů*. V roce 1945 se J. Hendrich sešel s ministrem školství a osvěty Československé republiky Zdeňkem Nejedlým.⁶¹⁸ Nebyl si však jist, že se mu tohoto ministra reprezentujícího komunistickou stranu podařilo o nutnosti publikovat Komenského spisy přesvědčit. Hendrich naznačil Nejedlému, že by bylo dobré dostat rukopis z Halle do Československa, aby byly tiskové přípravy urychleny. Avšak Z. Nejedlý pokusům o pokračování *Veškerých spisů* nebyl nakloněn. Hendrich se proto s úmyslem vyvinout na Nejedlého tlak obrací na veřejnost a 28. března 1947 vychází v brněnských *Svobodných novinách* jeho článek s názvem „Nejkrásnější pomník

⁶¹⁵ Klíma, J. V. (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942.

⁶¹⁶ Srov. Korthaase, W., „Was mit der ‚Consultatio catholica‘, dem Hauptwerk des Comenius, von 1934 bis 1945 geschah“, c. d., s. 87–88.

⁶¹⁷ Viz také Hofmann, F., „Die ‚Halleschen Funde‘. Schicksal einer Handschrift“, *Comenius-Jahrbuch* 5, 1997, s. 69–86.

⁶¹⁸ Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 29. 10. 1945 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/15).

Komenskému⁶¹⁹. „(...) je nepochybné, že vydání *Veškerých spisů Komenského* je naše národní povinnost. Kdo se jí ujme? (...) Podle mého mínění není jiné pomoci, než aby se věci tak důležité ujal stát. Mohl by se ke Komenskému přihlásit zvláštním zákonem o vydávání jeho spisů.“⁶²⁰ Nemale úsilí o pokračování *Veškerých spisů* zcela jasně vyplývá také z Hendrichovy korespondence, jež je uložena v Muzeu Komenského v Přerově.⁶²¹

Ve svém prvním dopise po pádu Německé říše z října 1945 žádá Čyževskij Hendricha o fotokopie *Lexicon reale pansopicum* nebo jeho strojopisné kopie, jež byly zaslány do Prahy. Zároveň ujišťuje adresáta, že plánuje i nadále pracovat jak na přípravě Komenského textů, tak na dalších komeniologických věcech. Čyževskij byl také obeznámen se skutečností, že část Komenského rukopisů a knih zabavená v jeho bytě byla přepravena do Prahy, v uvedeném dopisu vyslovil naději, že našly své využití.⁶²² V posledním dopise z 9. ledna 1950 Hendrich informuje Čyževského, že vydávání *Veškerých spisů* se ani přes značné úsilí a úpornou snahu stále nepodařilo oživit.⁶²³

Korespondence mezi Čyževským a Hendrichem je pro dějiny komeniologie velice významná a zajímavá, neboť přináší doposud neznáme informace a osvětluje některé peripetie, jež doprovázely vydávání Komenského životního díla. D. Čyževskij v úvodu jedné ze svých studií J. Hendrichovi explicitně děkuje za zaslání mnoha cenných prací a také za to, že ho upozornil na řadu zajímavých publikací, které by jinak unikly jeho pozornosti.⁶²⁴

⁶¹⁹ Hendrich, J., „Nejkrásnější pomník Komenskému“, *Svobodné noviny* 28. 3. 1947, s. 5.

⁶²⁰ Tamtéž, s. 5.

⁶²¹ Srov. Korthaase, W., „Was mit der ‚Consultatio catholica‘, dem Hauptwerk des Comenius, von 1934 bis 1945 geschah“, c. d., s. 89–90. Dále však zejména Hýbl, F., „Snaha o pokračování edice *Veškerých spisů* J. A. Komenského a Archivu pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského po druhé světové válce“, c. d., s. 77.

⁶²² Srov. dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 29. 10. 1945 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/15).

⁶²³ Srov. Korthaase, W., „Was mit der ‚Consultatio catholica‘, dem Hauptwerk des Comenius, von 1934 bis 1945 geschah“, c. d., s. 90.

⁶²⁴ Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 410.

Čyževskij a Hendrich si v mnoha ohledech notovali také, pokud jde o barokní českou literaturu. Např.: „Zejména mne zajímala zpráva o české literatuře týkající se baroka. Potěšilo mne, jak jste poznal tendenčnost prací Čapkových [Jan Blahoslav Čapek]. Ani nevím, zda jsem Vám o něm psal, jaký je v té věci fanatik. Jakmile slyší o baroku, hned v tom vidí nějaký úklad katolíků, kteří chtějí zmenšit slávu a popularitu reformace. Něco na tom ovšem je, že mnozí, či snad někteří chvalořečníci baroka souvisí s ofensivou katolicismu, ale hledat všade čertovo kopyto, to je zase klerikalismus druhé strany. Ostatně jsem četl kus rukopisu jistého mladého horlivého katolíka. Co ten dovede všechno splácet, nad tím žasnu! Měl jsem v ruce tu partii, kde hledí trochu vyvýšit Balbína na účet Komenského. Ale jakou má o věcech představu, je patrné hned z toho, že prý Descartes převzal nauku o společných pojmech od Komenského!“ Dopis J. Hendricha D. Čyževskému z 17. 1. 1945 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/15).

Na základě souboru dílem vytištěných a dílem jen rukopisně dochovaných částí *Obecné porady*, jež objevil D. Čyževskij v Halle, bylo vytvořeno první latinské vydání tohoto díla, které bylo publikováno v roce 1966 v Praze. V jubilejním roce čtyřstého výročí narození Komenského byla *Obecná porada* publikována také v českém překladu. V současné době připravuje Oddělení pro komeniologii a intelektuální dějiny raného novověku soubornou kritickou edici *Johannis Amos Comenii Opera omnia*.⁶²⁵ Je nesmírná škoda, že texty a především komentáře vypracované tehdy Čyževským dnešní editoři nemají k dispozici.

5.4. Mají pansofické spisy pokračování?

Badatelské úsilí komeniologů poodhaluje, že historie Komenského *Obecné porady* ještě nemusí být zcela uzavřená. Jednou z takových komeniologických statí, která otevírá nové perspektivy a poukazuje na to, že objevy pansofických rukopisů by patrně mohly mít ještě pokračování, je stať Věry Schifferové a Martina Steinera.⁶²⁶ Ústředím této statí je nejasná a tajemná zpráva českého evangelického teologa Františka Bednáře, který se dopisem z 24. 10. 1940⁶²⁷ obrátil na Čyževského a informoval ho, že v roce 1906 či 1907⁶²⁸ přišel v Marienbibliothek, knihovně při luterském mariánském chrámu na centrálním hallském náměstí, která byla vyhlášena svými knižními poklady, do kontaktu s latinským rukopisem Komenského *Pansofie*. F. Bednář píše, že mu knihovník ukázal mimo jiné českou bibli vlastněnou rodinou Hippů, česky Koníčků a právě také velký balík, svazek, který obsahoval Komenského rukopis. F. Bednář vyjádřil přání rukopis podrobněji prozkoumat, avšak poté, co mu knihovník oznámil, že tento rukopis byl již opsán, dále se o něj nezajímal. Čyževského však upozorňuje na možnou skutečnost, že zmíněný spis se může v Halle i nadále nacházet. V roce 1942 vychází v měsíčníku *Hus* Bednářův článek s příznačným názvem „Jedinečná, ale zanedbaná příležitost“⁶²⁹ V tomto kratičkém článku F. Bednář vyjadřuje lítost nad tím, že knihovníkovi kdysi uvěřil, neboť poté, co se dozvěděl o Čyževského hallském nález, byl

⁶²⁵ Dosud vyšel svazek 19/1: *Dílo Jana Amose Komenského*, Academia, Praha 2014, který obsahuje *Europae lumina*, *Panegersia* a *Panaugia*.

⁶²⁶ Schifferová, V., Steiner, M., „Existuje další, neznámý rukopis Komenského ‚Pansofie‘? Pavlu Flossovi k významnému životnímu jubileu“, *Filosofický časopis* 58, 2010, č. 3, s. 379–386.

⁶²⁷ Tento dopis F. Bednáře D. Čyževskému je uložen v Čyževského heidelberské pozůstalosti (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/B/1/6).

Čyževskij byl o této skutečnosti informován již o pár dní dříve, a to prostřednictvím dopisu od Josefa Hendricha ze 14. 10. 1940 (in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/10).

⁶²⁸ Čyževskij ve své statí uvádí rok 1907. Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 418.

⁶²⁹ Bednář, F., „Jedinečná, ale zanedbaná příležitost“, *Hus. Měsíčník pro otázky náboženské a církevní* 54, 1942, č. 3, s. 41–42.

přesvědčen, že tehdy v Marienbibliothek držel v rukou právě rukopisnou část *Obecné porady* a že se tak vlastní nedůsledností připravil o velkou příležitost svého života.⁶³⁰

D. Čyževskij nejprve považoval Bednářovo sdělení za jakési nedorozumění a domníval se, že po 35 letech si mohl F. Bednář splést knihovnu při Marienkirche s knihovnou sirotčince, kde se nachází mnoho českých biblí,⁶³¹ – ovšem žádná z pozůstalosti rodiny Koníčků. Čyževskij však celou záležitost přezkoumal a ukázalo se, že knihovna při Marienkirche skutečně drží uvedenou bibli (1557) vlastněnou rodinou Koníčků s podrobným zápisem o její historii. Žádný rukopis *Pansofie* se však v Marienbibliothek nevyskytuje (rukopisná bohemika knihovny sestávají pouze z několika německých překladů českých spisů) a nemohlo se jednat ani o rukopis náležející knihovně sirotčince, neboť tento rukopis nebyl od roku 1900 nikdy z knihovny vypůjčen.⁶³² Čyževskij dále vypátral, že tehdejší knihovník Marienbibliothek pan Schulze se přestěhoval do Berlína, pracoval jako knihovník v Pruské státní knihovně, ale již zemřel. Zároveň ale píše, že pan Schulze si nikdy nevypůjčil z knihovny sirotčince ani žádné knihy, ani rukopisy. Čyževskij tak dedukuje, že F. Bednář musel v Marienbibliothek vidět rukopis jiný a předkládá jedinou hypotézu, totiž že pan Schulze měl v rukou další pansofický rukopis, a sice rukopis, jenž souvisí s hallským vydáním začátku *Obecné porady* (předmluvy a *Panegersie*) z roku 1702 a jenž se očividně již nacházel v tiskárně sirotčince. Vzhledem k tomu, že hallský tisk *Panegersie* z roku 1702 vykazuje určité odchylky od tisku z roku 1656 a osmerkového vydání, lze předpokládat, že pro něj byl použit odlišný rukopis. Čyževskij však připouští, že lze tyto odchylky přisoudit Buddeově redakční práci či d'ábelským tiskovým chybám. Čyževskij na závěr uvažuje, že nebyl-li rukopis nikdy v držení knihovny při Marienkirche, mohl být buď ve vlastnictví pana Schulzeho nebo si ho pan Schulze mohl z jiné hallské nebo externí knihovny či archivu zapůjčit. Čyževskij je přesvědčen, že tyto nejednoznačnosti nastolené F. Bednářem musí nutně vést k dalšímu výzkumu, na kterém on sám mohl kvůli válečným okolnostem a zajištění značné části hallských rukopisů participovat jen velice omezeně. Možnost, že by informace

⁶³⁰ Srov. Schifferová, V., Steiner, M., „Existuje další, neznámý rukopis Komenského ‚Pansofie‘? Pavlu Flossovi k významnému životnímu jubileu“, c. d., s. 381–382.

⁶³¹ To Čyževskij demonstruje ve stati „Der Kreis A. H. Franckes in Halle und seine slavistischen Studien“, c. d., s. 58–59.

⁶³² Jako posledního badatele, který tento rukopis viděl v roce 1832, Čyževskij uvádí německého geologa a mineraloga Christiana Kefersteina (1784–1866). Když Čyževskij uvádí, že rukopis nebyl z knihovny vypůjčen od roku 1900, znamená to, že od tohoto roku prohlédl výpůjční knihu. Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, c. d., s. 418.

odborného knihovníka Schulzeho o tom, že rukopis byl již znám, byla nesprávná, si Čyževskij nepřipouští.⁶³³

V. Schifferová se společně s M. Steinerem vydala po stopách těchto záhadných informací a zjistila, že v katalogu Marienbibliothek v Halle žádný pansofický rukopis Komenského nefiguruje, že zde však F. Bednář v prosinci 1905 skutečně bádá, ale žádný rukopis Komenského si odtud nevypůjčil. Protože k vydání úvodních částí *Obecné porady* z roku 1702 mělo dojít v nakladatelství Gebauer-Schwetschke, tito komeniologičtí badatelé se vydali také tímto směrem a odhalili, že se Čyževskij spletl v jedné významné věci, neboť toto nakladatelství bylo založeno až v roce 1733, tedy v roce 1702 nemohlo vydat žádný z Komenského spisů. Nahlédli také do celého fondu listin tohoto nakladatelství, aby si potvrdili, že archiv nakladatelství neuchovává žádný Komenského rukopis. Na závěr shrnují důvody, jež se přiklání spíše k názoru, že další pansofický rukopis neexistuje, avšak definitivní stanovisko poskytnout nemohou. Otázka možné existence neznámého Komenského pansofického rukopisu tak zůstává stále otevřena.⁶³⁴

5.5. K polemice o pravosti *Obecné porady*

Pojednáváme-li o Komenského *Obecné poradě*, nesmíme pominout ani polemiku o její pravosti pramenící z kontroverzní a zavádějící stati Jindřicha Bořeckého „Komenského dílo, nebo nacistický podvrh?“.⁶³⁵ Tato stať byla uveřejněna v roce vydání českého překladu *Obecné porady*. Závažnost Bořeckého stati byla o týden později podtržena a zveličena Zdeňkem Pincem.⁶³⁶ V ústředí Bořeckého stati stojí úvaha, že v Komenského *Panorthosii* jsou jasně rozpoznatelné myšlenky spřízněné s nacistickou ideologií. Bořecký se hrozí představou, že čeští učitelé budou za pomoci *Všenápravy* coby totalitní vize učit své žáky a na tomto základě před přijetím tohoto díla striktně varuje.

Jindřich Bořecký ve své stati uvažuje o tom, že by autorem „hrůzných idejí supertotalitního světa“ mohl být právě Čyževskij, kterého nepřímo obviňuje nejen ze sepsání d'ábelského podvrhu, ale také ze spolupráce s nacisty. Ke kontroverzní stati J. Bořeckého se

⁶³³ Srov. Čyževskij, D., „Comeniana. Teil I“, c. d., s. 418–419.

⁶³⁴ Srov. Schifferová, V., Steiner, M., „Existuje další, neznámý rukopis Komenského ‚Pansofie‘? Pavlu Flossovi k významnému životnímu jubileu“, c. d., s. 383–384. Srov. také Čyževského nevydaný text uložený v Heidelbergu *Wie habe ich die Handschriften der Pansophie gefunden?*, s. 3 a 9.

⁶³⁵ Bořecký, J., „Komenského dílo, nebo nacistický podvrh?“, *Tvar. Literární týdeník* 28, 1992.

⁶³⁶ Pinc, Z., „Po sto letech opět v boji o rukopisy?“, *Tvar. Literární týdeník* 29, 1992.

postupně vyjádřili komeniologové Martin Steiner,⁶³⁷ Jiří Beneš⁶³⁸ a Vladimír Urbánek,⁶³⁹ kteří jednohlasně vyloučili, že by Čyževskyj rukopisnou část *Všenápravy* skutečně nejpozději roku 1934 padělal, a tuto skutečnost ve svých statích přesvědčivě dokázali. Ačkoli J. Bořecký předkládá množství citací z rukopisné části *Všenápravy* a snaží se prokázat, že tyto jsou v rozporu jednak s tištěnými kapitolami spisu, jednak s duchem a poselstvím celého Komenského díla, jedná se o účelnou manipulaci se smyslem textu, citace jsou nepřesné, nejsou označené vynechané pasáže a autor stati naprosto libovolně pracuje s interpunkcí.

Čyževského jméno nebylo v roce 1992 (o nic více ani dnes) příliš známo, a tak bylo více než zapotřebí, aby komeniologové uvedli na pravou míru Bořeckého náznaky o Čyževského údajné nacistické minulosti, neboť fantastickým informacem se vždy uvěří až moc snadno.

⁶³⁷ Steiner, M., „Jubileum Komenského – konečně senzace“, *Tvar. Literární týdeník* 35, 1992.

⁶³⁸ Beneš, J., „Časovaná bomba se zvlhlou náloží“, *Tvar. Literární týdeník* 37, 1992. Viz také Beneš, J., „Čyževskyjs Hallenser Funde: Werk des Comenius oder nazistische Fälschung? Ein Verdacht gegen das comenianische Hauptwerk ‚Allgemeine Beratung über die Verbesserung der menschlichen Dinge‘“, in: Rachůnková, Z., Sokolová, F., Šišková, R. (eds.), *Dmytro Čyževskyj. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, Praha 2004, s. 16–22.

⁶³⁹ Urbánek, V., „Komenského *Obecná porada* a ‚objevy‘ J. Bořeckého“, *Tvar. Literární týdeník* 39, 1992.

Závěr

W. Korthaase vyjádřil v jedné ze svých statí o Čyževském velice hezkou úvahu. Zamýšlí se nad tím, že to, jak důvěrně se Čyževskyj v roce 1938, 1939 a v letech následujících identifikoval a sžil s osobou Komenského, jeho nejistým a nesnadným osudem emigranta, stejně jako s jeho neúnavnou pečlivou prací, jejímž cílem byla náprava věcí lidských, je jasně patrné z následující skutečnosti. Totiž Čyževskyj cituje ve statí z roku 1939,⁶⁴⁰ statí, kterou napsal krátce před obsazením Československé republiky německými vojsky, oslavnou báseň na Komenského, již vytvořil v roce 1671 G. W. Leibniz jako reakci na Komenského smrt. Jak uvádí W. Korthaase, to, co bylo Čyževskému na Komenském tak blízké, to, co v něm vzbuzovalo zájem a pozornost, nebylo pouhé sledování genetické filosofické linie od Komenského skrze Leibnize k moderní filosofii, nýbrž šlo o mnohem více, o jakousi hlubší duševní spřízněnost.⁶⁴¹ Pro úplnost zde uvádím Leibnizovu báseň v překladu do češtiny.

Na smrt Komenského

*Blažený starče, nový občane pravého světa,
do něžž nahlédli jsme již tvou péčí v obrazech,
ať už svobodně shlížíš na lidské věci i bláhové spory
a ještě tvou myslí pohnou naše bědy,
ať už ti pohled na Vrchol věcí a tajemství světa
zjevil Pansofii, kterou ti země nedopřála,
nevzdávej se svých nadějí: tvé dílo nad smrtí vítězí.
Ne marně zasetá semena uchová úrodná prst',
žeň, která již čeká v klasu, brzy potomstvo sklídí.
Osud zná svůj dodržet čas, zvolna
se příroda otvírá poznání. Žít spolu ve štěstí
je dáno jen těm, kdo spojí své snahy.
Nadejde, Komenský, čas, kdy zástupy šlechetných budou ctít*

⁶⁴⁰ Čyževskyj, D., „Komenský a západní filosofie“, c. d., s. 372.

⁶⁴¹ Srov. Korthaase, W., „Dmytro Chyzyhevsky as a Comenius Scholar“, c. d., s. 65–66.

*všechny tvé činy, ctít i samy tvé touhy a naděje.*⁶⁴²

V knihovnách a archivech nalezneme velké množství literatury, jež se věnuje dílu Dmytra Čyževského a z níž se dozvíme mnoho o Čyževském slavistovi, literárním vědci či historiku filosofie. Problematice Čyževského bádání o Komenském se však s výjimkou německého komeniologa Wenera Korthaase doposud nikdo zevrubněji nevěnoval. Alespoň částečně vyplnit tuto mezeru, to je záměr této disertace.

Práce nejprve představuje Čyževského biografii, jež je zajímavá také tím, že přibližuje a detailněji osvětluje evropské dějiny 20. století. Skutečnost, že Čyževského erudovanost obsáhla řadu oborů (etika, logika, dějiny filosofie, dějiny literatury, literární teorie) a že měl osobní, leckdy trpkou zkušenost s životem v několika zemích (Rusko, Ukrajina, Československá republika, Německo, USA), činí tuto část práce o to zajímavější. Jsou zde také načrtnuty cesty, které Čyževského přivedly k zájmu o Komenského a souhrnně charakterizována jeho komeniologická aktivita.

Námětem druhé části je Čyževského originální interpretace Komenského spisu *Labyrint světa a ráj srdce*, který důkladně analyzuje jak z hlediska stylistického, tak z hlediska tématického. Čyževskij nejprve představuje specifický rys barokního stylu *Labyrintu*, totiž slovní řetězce, hromadění slov, přičemž klade pozornost na jejich speciální formy a funkci, jež se v první a druhé části *Labyrintu* liší. Následně vysoce osobitým způsobem demaskuje hlavní témata *Labyrintu*, neboť na rozdíl od jeho obvyklého, běžného pojmání spatřuje zvláštnost, původnost tohoto díla v rozmanitosti témat, jež zde Komenský spojuje v jednotu. Čyževskij tato témata sleduje jedno za druhým v jejich historickém vývoji. Tento nevídaný komplexní rozbor *Labyrintu* je mimo jiné obsahem studie z roku 1941, která byla publikována teprve před čtyřmi lety. Této studii je v druhé části práce věnována hlavní pozornost.

Třetí část představuje filosofické pozadí Čyževského zájmu o Komenského. Je zde pojednáno o tom, kterak přelomová odhalení a výklad Komenského v podání tří žáků Edmunda Husserla (Dietricha Mahnkeho, Dmytra Čyževského a Jana Patočky) započaly novou éru komeniologického bádání. Všichni tři autoři podrobili Komenského důkladnému

⁶⁴² Z latiny přeložil Martin Steiner, in: M. Pánková (ed.), *Jan Amos Komenský v nás. Citáty z díla Komenského jako životní inspirace, studie o něm a rodokmen Komenského*, Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského, Praha 2014, s. 11. Překlad M. Steinera je upravenou, resp. jazykově zpřesněnou a formálně uvolněnou úpravou překladu Bohumila Ryby, in: B. Ryba (ed.), *Sto listů Jana Amosa Komenského*, Jan Laichter, Praha 1942, s. 5.

přezkoumání a poukázali na takové aspekty jeho myšlenkového odkazu, které byly do té doby opomíjeny. Vznikla tak interpretace Komenského jako myslitele, jenž se svým významem a originalitou může měřit s nejvýznamnějšími filozofy 17. století. Díky jejich průlomovým poznatkům jsme o krok blíže tomu, abychom komplexněji pochopili a ocenili význam Komenského intelektuálního odkazu. Tato část práce je pojata komparativně, Čyževského výklad je tu uveden do souvislosti a porovnán s výkladem Komenského v díle Dietricha Mahnkeho a Jana Patočky.

Čtvrtá část je zaměřena k Čyževského výkladu o vztahu německých pietistů ke Komenskému. Čyževskij považuje Komenského za předchůdce pietismu a dokládá, že Komenského myšlenky jsou v dílech pietistů nezpochybnitelné. Pozornost je soustředěna zejména na německý pietismus a jeho představitele, zejména pak na Augusta Hermanna Franckeho a jeho okruh.

Závěrečná část práce pojednává o Čyževského objevech Komenského děl, zvláště jeho opus grande *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. V této kapitole se čerpá i z ineditních dopisů, které v letech 1936–1950 poslal Čyževskému Josef Hendrich a které přinášejí mnoho zajímavostí doprovázejících vydávání Komenského životního díla.

Dmytro Čyževskij byl jedním z nejvzdělanějších lidí své doby, byl mimořádně sečtělý v několika humanitních oborech. Studie z pera tohoto nesmírně pilného badatele jsou velmi inspirativní i po mnoha desetiletích – často upozorňují na další rozsáhlou literaturu, velmi podnětnou, avšak dnes bohužel pozapomenutou. Jistě by bylo velmi obohacující a přínosné, kdyby Čyževského dílo bylo studováno systematictěji. To však není jednoduchý úkol, neboť jeho texty publikované v různých jazycích jsou dnes poměrně obtížně dostupné, některé z nich nejsou v českých knihovnách vůbec k dispozici. Mám za to, že by bylo velmi záslužné, kdyby jeho texty věnované Komenskému byly shromážděny a souborně v českém překladu vydány, a to včetně dosud nevydané korespondence s komeniologi.

Bádání v Oddělení rukopisů a starých tisků Univerzitní knihovny v Heidelbergu mi umožnilo, abych svou disertační práci založila alespoň částečně také na archivních materiálech. Avšak důsledné a úplné prozkoumání Čyževského literární pozůstalosti uložené jak v Heidelbergu, tak na jiných místech by vyžadovalo mnohem více času. Jsem přesvědčena, že Čyževskij může i současné badatelské generaci prostřednictvím dosud nepublikovaných dopisů, textů či studií stále nabídnout řadu důležitých podnětů a poznatků. Bylo by velmi žádoucí, kdyby studium editní i ineditní části jeho textů mohlo pokračovat a

kdyby vyústilo do výše zmíněné souborné edice, jež by výsledky jeho bádání zpřístupnila i širší odborné veřejnosti.

Bibliografie

Texty Dmytra Čyževského:

Čyževskij, D., „A Contribution to the Bibliography of Comenius“, *Harvard Library Bulletin* 6, 1952, č. 2, s. 250–252.

Čyževskij, D., „Analecta Comeniana“, *Kyrios. Vierteljahrschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas* 2, 1937, s. 313–330.

Čyževskij, D., „Aus den neuen Veröffentlichungen über die tschechische Barockdichtung. Teil 1“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 11, 1934, č. 3–4, s. 426–432.

Čyževskij, D., „Aus den neuen Veröffentlichungen über die tschechische Barockdichtung. Teil 2“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 12, 1935, č. 1–2, s. 183–191.

Čyževskij, D., „Aus den neuen Veröffentlichungen über die tschechische Barockdichtung. Teil 3“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 15, 1938, č. 1–2, s. 140–155.

Čyževskij, D., „Aus den neuen Veröffentlichungen über die tschechische Barockdichtung. Teil 4“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 1, s. 210–221.

Čyževskij, D., „Aus den neuen Veröffentlichungen über die tschechische Barockdichtung. Teil 5“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 19, 1947, č. 1, s. 160–189.

Čyževskij, D., „Bericht über die russische und ukrainische Literatur zur Geschichte der Philosophie in den Jahren 1929 und 1930“, *Archiv für Geschichte der Philosophie* 40, 1931, č. 2, s. 329–350.

Čyževskij, D., „Comeniana“, *Kyrios. Vierteljahrschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas* 4, 1939–1940, s. 179–184.

Čyževskij, D., „Comeniana“, *Kyrios. Vierteljahrschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas* 4, 1939, s. 238–240.

Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 1“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 19, 1947, č. 2, s. 410–439.

Čyževskij, D., „Comeniana. Teil 2“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 20, 1950, č. 1, s. 144–164.

Čyževskij, D., „Comenius and western philosophy“, přel. P. Devlin, in: W. Korthaase, S. Hauff, A. Fritsch (eds.), *Comenius und der Weltfriede. Comenius and world peace*, Deutsche Comenius-Gesellschaft, Berlin 2005, s. 237–249.

Čyževskij, D., „Comenius' Labyrinth of the World. Its Themes and Their Sources“, *Harvard Slavic Studies* 1, 1953, s. 83–135.

Čyževskij, D., „Das Buch als Symbol des Kosmos“, in: Čyževskij, D., *Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen* (edice *Slavistische Drukken en Herdrukken* 10), Mouton & Co, 's-Gravenhage 1956, s. 85–114.

Čyževskij, D., „Das ‚Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens‘ des J. A. Comenius. Einige Stilanalysen“, *Wiener slavistisches Jahrbuch* 5, 1956, s. 59–85.

Čyževskij, D., „Der barocke Buchtitel“, in: Čyževskij, D., *Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen* (edice *Slavistische Drukken en Herdrukken* 10), Mouton & Co, 's-Gravenhage 1956, s. 142–154.

Čyževskij, D., „Der Kreis A. H. Franckes in Halle und seine slavistischen Studien“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 16, 1939, č. 1–2, s. 16–68.

Čyževskij, D., „Die Lage und die Aufgaben der Slavistik in der Bundesrepublik Deutschland“, *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 115, 1963, č. 1, s. 35–52.

Čyževskij, D., „Die slavistische Barockforschung“, in: *Die Welt der Slaven* 1, Wiesbaden 1956.

Čyževskij, D., „Die Stelle der „Panaugia“ im Werk des Comenius“, in: Comenius, J. A., *Panaugia* (edice *Slavische Propyläen* 48), D. Čyževskij (ed.), Wilhelm Fink, München 1970.

Čyževskij, D., „Dietrich Mahnke: Der Barock Universalismus des Comenius“, *Germanoslavica. Vierteljahrsschrift für die Erforschung der germanisch-slavischen Kulturbeziehungen* 3, 1935, s. 208–210.

Čyževskij, D., „Dva nové nálezy z díla Komenského“, *Slovo a slovesnost* 3, 1937, č. 4, s. 230–232.

Čyževskij, D., „Ein Beitrag zur Bibliographie der Comenius-Drucke“, *Zeitschrift für slavische Philologie* 21, 1952, č. 2, s. 270–272.

Čyževskij, D., „Ein unbekannter Hallenser slavischer Druck“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 15, 1938, č. 1–2, s. 76–80.

Čyževskij, D., „Festreden am 5 April 1964“, in: D. Gerhardt, W. Weintraub, and H.-J. zum Winkel (eds.), *Orbis scriptus. Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag*, Fink, München 1966.

Чижевський, Д., *Фільософія на Україні. Спроба історіографії*, Сияч, Прага 1926. [Čiževskij, D., *Fil'osofija na Ukrajinі. Sproba istoriografiji*, Sijač, Praga 1926].

Čyževskij, D., „Foliové vydání vševědného díla Komenského“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 6–11.

Čyževskij, D., *Geschichte der altrussischen Literatur im 11., 12. und 13. Jahrhundert. Kiever Epoche*, V. Klostermann, Frankfurt am Main 1948.

Čyževskij, D., „Hallské rukopisy děl J. A. Komenského“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, s. 85–107.

Čyževskij, D., *Hegel in Russland*, Halle 1934.

Čyževskij, D. (ed.), *Hegel bei den Slaven. Im Auftrage der Deutschen Gesellschaft für slavistische Forschung in Prag, mit Unterstützung des Slavischen Institutes in Prag* (edice *Veröffentlichungen der Slavistischen Arbeitsgemeinschaft an der Deutschen Universität in Prag* 9), Gebrüder Stiepel, Reichenberg 1934.

Čyževskij, D., „Hegel bei den slawischen Völkern“, in: B. Wigersma (ed.), *Verhandlungen des Ersten Hegelkongresses vom 22. bis 25. April 1930 im Haag* (edice *Veröffentlichungen des internationalen Hegelbundes* 1), Mohr – N/V H.D. Tjeenk Willink, Tübingen – Haarlem 1931, s. 127–145.

Čyževskij, D., Komenský, J. A., *Panaugia*. Nachdruck der Ausgabe von 1660 mit der Einleitung von Dmitrij Tschizewskij (edice *Slavische Propylaen* 48), Wilhelm Fink, München 1970.

Čyževskij, D., Geissler, H., Schaller, K. (eds.), *Pampaedia* (edice *Pädagogische Forschungen* 5), Quelle & Meyer, Heidelberg 1960.

Čyževskij, D., „H. Staedke: Die Entwicklung des enzyklopädischen Bildungsgedankens und die Pansophie des J. A. Comenius“, *Germanoslavica. Vierteljahrsschrift für die Erforschung der germanisch-slavischen Kulturbeziehungen* 1, 1933, s. 588–589.

Čyževskij, D., „K Labyrintu světa“, in: J. Stejskalová (ed.), *Dmytro Čyževskij. K Labyrintu světa* (edice *Parva philosophica* 26), Filosofia, Praha 2017.

Čyževskij, D., „K problému ‚filosofického jazyka‘ a jazykové filosofie“, *Slovo a slovesnost* 2, 1936, č. 4, s. 248–250.

Čyževskij, D., *Kleinere Schriften* 2, Bohemica, W. Fink, München 1972.

Čyževskij, D., „K Máchovu světovému názoru“, in: J. Mukařovský (ed.), *Torso a tajemství Máchova díla*, Fr. Borový, Praha 1938, s. 111–180.

Čyževskij, D., „Komeniana knihovny sirotčince v Halle“, *Časopis matice moravské* 63–64, 1939–1940, s. 392–398.

Čyževskij, D., „Literarische Lese Früchte. IX“, č. 75 – Die vertriebene Wahrheit (Gerechtigkeit), *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 1, s. 44–49.

Čyževskij, D., „Literarische Lese Früchte. X“, č. 83 – Die Titel der Werke des Comenius, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 2.

Čyževskij, D., „Literarische Lese Früchte. X“, č. 84 – Zu der Genealogie des „Labyrinth“ von Comenius, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 2, s. 363–366.

Čyževskij, D., „Literarische Lese Früchte. X“, č. 85 – Zu den českischen Drucken Heinrich Mildes, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 2, s. 366–368.

Čyževskij, D., „Literarische Lese Früchte. X“, č. 86 – Mildes Drucke in Russland, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 18, 1942, č. 2, s. 368–369.

Čyževskij, D., „Nachträge zu den slavistischen Studien A. H. Franckes und seines Kreises“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 16, 1939, č. 1–2, s. 153–157.

Чижевський, Д., *Нариси з історії філософії на Україні*, Прага 1931. [Čyževskij, D., *Narysy z istorii filosofii na Ukraïni*, Praga 1931].

Čyževskij, D., *Naukovyj Zbirnyk*, New York 1954.

Čyževskij, D., „Neue Comenius-Funde“, *Zeitschrift für slavische Philologie* 12, 1935, 1–2, s. 179–183.

Čyževskij, D., „Několik drobných komenian“, *Slovo a slovesnost* 8, 1942, č. 1, s. 35–36.

Čyževskij, D., „Některé čs. rukopisy v německých knihovnách“, *Slovo a slovesnost* 1, 1935, č. 4, s. 253–254.

Čyževskij, D., „Neue Lesefrüchte. III“, č. 21 – Emblematic bei Comenius, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 30, 1962, č. 1, s. 57–58.

Čyževskij, D., „Neue Lesefrüchte. III“, č. 23 – Die emblematischen Gedichte Feofan Prokopovyčs, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 30, 1962, č. 1, s. 59–63.

Čyževskij, D., „Neue Lesefrüchte. III“, č. 24 – Die Bibliothek Feofan Prokopovyčs, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 30, 1962, č. 1, s. 63–66.

Čyževskij, D., „Neue Lesefrüchte. III“, č. 26 – Der phantastische Comenius, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 30, 1962, č. 1, s. 68–69.

Čyževskij, D., „Neues über Heinrich Milde“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 19, 1947, č. 1, s. 107–115.

Čyževskij, D., „Nová komeniana hallská“, *Slovo a slovesnost* 6, 1940, č. 4, s. 193–199.

Čyževskij, D., „Nové o Komenském“, in: Šolcová, K. „Dmytro Čyževskij a jeho heidelberská pozůstalost“, *Studia Comeniana et historica* 42, 2012, č. 87–88, s. 78–94.

Čyževskij, D., „Nový nález Komenského spisov“, *Slovenské pohľady* 51, 1935, 3, s. 141–145.

Čyževskij, D., „Новые работы о Коменском“, *Русская школа* 2–3, 1935, s. 77–81. [Čyževskij, D., „Novye raboty o Komenskom“, *Russkaja škola* 2–3, 1935, s. 77–81].

Čyževskij, D., „Пансофия Коменского найдена“, *Русская школа* 4, 1935, s. 45–47. [Čyževskij, D., „Pansofija Komenskogo najdena“, *Russkaja škola* 4, 1935, s. 45–47].

Čyževskij, D., „Произведения Коменского у восточных славян в XVII–XVIII веке“, *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* 39, 1970, č. 4, s. 512–530. [Čyževskij, D., „Proizvedeniia Komenskogo u vostochnykh slavian v XVII–XVIII veke“, *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* 39, 1970, č. 4, s. 512–530].

Čyževskij, D., „Příspěvek k symbolice českého básnictví náboženského“, *Slovo a slovesnost* 2, 1936, č. 2, s. 98–105.

Čyževskij, D., „Příspěvek k symbolice českého básnictví náboženského (Doplňk k Slovu a slov. 2, 1936, str. 98n.)“, *Slovo a slovesnost* 3, 1937, č. 4, s. 251–252.

Čyževskij, D., „Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722–1794)“, *Der russische Gedanke. Internationale Zeitschrift für russische Philosophie, Literaturwissenschaft und Kultur* 1, 1929, č. 2, s. 163–178.

Čyževskij, D., „Г. С. Сковорода и немецкая мистика“, *Научные труды Русского Народного Университета в Праге*, 1929, č. 2, s. 283–301. [Čyževskij, D., „G. S. Skovoroda i nemeckaia mistika“, *Naučnye trudy Russkogo narodnogo universiteta v Prage*, 1929, č. 2, s. 283–301].

Čyževskij, D., „Skovoroda-Studien. I. Skovoroda und Angelus Silesius“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 7, 1930, č. 1–2, s. 1–33.

Čyževskij, D., „Skovoroda-Studien. II. Skovorodas Erkenntnislehre und Philo“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 10, 1933, č. 1–2, s. 47–60.

Čyževskij, D., „Skovoroda-Studien. III. Skovorodas Bibel-Interpretation im Lichte der kirchenväterlichen und mystischen Tradition“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 12, 1935, č. 1–2, s. 53–78.

Čyževskij, D., „Wesen und Aufgaben der tschechoslovakischen Philosophiegeschichte“, *Slavische Rundschau* 8, 1936.

Čyževskij, D., „Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny“, *Slovo a slovesnost* 1, 1935, 2, s. 118–119.

Čyževskij, D., „Zum Ableben von Prof. Mahnke“, *Oberhessische Zeitung*, 28. 7. 1939, s. 1–2.

Čyževskij, D., „Zur späteren Tradition der Thematik des ‚Labyrinth‘“, in: *Kleinere Schriften* 2, Bohemica, W. Fink, München 1972, s. 168–176.

Erlenbusch, F., „Comenius und die abendländische Philosophie“, in: Čyževskij, D., *Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen* (edice *Slavistische Drukken en Herdrukken* 10), Mouton & Co, 's-Gravenhage 1956, s. 155–164.

Erlenbusch, F., „Comenius und die deutschen Pietisten“, in: Čyževskij, D., *Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen Beziehungen* (edice *Slavistische Drukken en Herdrukken* 10), Mouton & Co, 's-Gravenhage 1956, s. 165–171.

Erlenbusch, F., „Hus a německé protestantství“, in: V. Mathesius (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození*, Evropský literární klub, Praha 1940, s. 92–96.

Erlenbusch, F., „Komenský a němečtí pietisté“, in: V. Mathesius (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození*, Evropský literární klub, Praha 1940, s. 185–188.

Erlenbusch, F., „Komenský a západní filosofie“, in: V. Mathesius (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození*, Evropský literární klub, Praha 1940, s. 181–186.

Nepublikovaná korespondence Dmytra Čyževského:

Dopisy Josefa Hendricha Dmytru Čyževskému z let 1936–1950, in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/H/1/9–15.

Dopisy Dietricha Mahnkeho Dmytru Čyževskému z let 1935–1939, in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/M/1/4 (publikovány byly pouze dva dopisy z roku 1935).

Dopisy Antonína Škarky Dmytru Čyževskému z let 1939–1972, in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/S, Š/4/11–13; Čyževského dopisy Škarkovi, in: Heid.Hs.3881/Von D. I. T. Versandte Briefe/1/18.

Dopisy Klause Schallera Dmytru Čyževskému z let 1956–1976, in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/S/1/8–11; Čyževského dopisy Schallerovi, in: Heid.Hs.3881/Von D. I. T. Versandte Briefe/1/17.

Dopisy Hanse-Georga Gadamera Dmytru Čyževskému z let 1948–1975, in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/G/1/2); Čyževského dopisy Gadamerovi, in: Heid.Hs.3881/Von D. I. T. Versandte Briefe/1/6.

Dopis Romana Jakobsona (píšícího pod hlavičkou Lingvistického kroužku v New Yorku) z 18. 10. 1945, in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/I,J/1/12.

Dopis Fritze Müncha Dmytru Čyževskému z 20. 10. 1955, in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/M/4/11.

Dopis Františka Bednáře Dmytru Čyževskému z 24. 10. 1940, in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/B/1/6.

Dopis Dmytra Čyževského Thomasu Mannovi, in: Universitätsbibliothek Heidelberg, Heid.Hs.3881/Von D. I. T. Versandte Briefe/1/13.

Nepublikované texty Dmytra Čyževského:

Čyževskyj, D., *Ein alter Streit über die Geburtsstädte Komenskýs beendet, dank norwegisch-tschechischer Zusammenarbeit*, in: Abteilung Handschriften und Alte Drucke, Universitätsbibliothek, Universität Heidelberg, sign. Heid.Hs.3881.

Čyževskyj, D., *Comenius und Herborn*, in: Abteilung Handschriften und Alte Drucke, Universitätsbibliothek, Universität Heidelberg, sign. Heid.Hs.3881.

Čyževskyj, D., *Jan Amos Comenius*, in: Abteilung Handschriften und Alte Drucke, Universitätsbibliothek, Universität Heidelberg, sign. Heid.Hs.3881.

Čyževskyj, D., *Wie habe ich die Handschriften der Pansophie gefunden?*, in: Abteilung Handschriften und Alte Drucke, Universitätsbibliothek, Universität Heidelberg, sign. Heid.Hs.3881.

Čyževskyj, D., *Zu Labyrinth der Welt*, in: Literární archiv Památníku národního písemnictví v Praze, fond Antonína Škarky, sign. 26/83.

Nepublikovaný text o Dmytru Čyževském:

Korthaase, D., *Dokumente und Literaturverzeichnis zu „Dmytro Čyževs'kyj a Praha“* z roku 1998. Tento text mi pro účely disertační práce poskytl dr. Jiří Beneš.

Texty o Dmytru Čyževském:

Bednář, F., „Jedinečná, ale zanedbaná příležitost“, *Hus. Měsíčník pro otázky náboženské a církevní* 54, 1942, č. 3.

Beneš, J., „Čyževskýs Hallenser Funde: Werk des Comenius oder nazistische Fälschung? Ein Verdacht gegen das comenianische Hauptwerk ‚Allgemeine Beratung über die Verbesserung der menschlichen Dinge‘“, in: Rachůnková, Z., Sokolová, F., Šišková, R. (eds.), *Dmytro Čyževskyj. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, Praha 2004, s. 16–22.

Blaschek-Hahn, H., Schifferová, V. (eds.), *Jan Patočka – Klaus Schaller – Dmitrij Tschizewskij. Philosophische Korrespondenz 1936–1977*, Königshausen & Neumann, Würzburg a OIKOYMENH, Praha 2010).

Блашків, О., *Чеська і словацька культура в житті та науковій спадщині Дмитра Чижевського* (edice *Colloquia litteraria Sedlcensia* 6), Siedlce 2010. [Blashkiv, O., *Čes'ka i*

slovac'ka kul'tura v žytti ta naukovej spadščyni Dmytra Čyževs'koho (edice *Colloquia litteraria Sedlcensia* 6), Siedlce 2010].

Blashkiv, O., „Dmytro Čiževskij a Pražský lingvistický krúžok“, *Zborník materiálov z XV. kolokvia mladých jazykovedcov*, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, Bratislava 2008, s. 61–66.

Блашків, О., „„Лабіринт світу та рай серця‘ Яна Амоса Коменського в інтерпретації Дмитра Чижевського“, *Slavica litteraria* 11, 2008, 2, s. 35–49. [Blashkiv, O., „Labirynt svitu ta raj sercja“ Jana Amosa Komens'koho v interpretaciji Dmytra Čyževs'koho“, *Slavica litteraria* 11, 2008, 2, s. 35–49].

Блашків, О., „Лабіринтом праць Дмитра Чижевського: чеське літературне бароко“, *Opera Slavica* 19, 2009, 1, s. 1–10. [Blashkiv, O., „Labiryntom prac' Dmytra Čyževs'koho: čes'ke literaturne baroko“, *Opera Slavica* 19, 2009, 1, s. 1–10].

Blashkiv, O., Mnich, R., *Дмитрий Чижевский versus Роман Якобсон* (edice *Opuscula Slavica Sedlcensia* 4), Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego, Siedlce 2016. [Blashkiv, O., Mnich, R., *Dmitrij Čiževskij versus Roman Jakobson* (edice *Opuscula Slavica Sedlcensia* 4), Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego, Siedlce 2016].

Bojko-Blochyn, J., *Dmytro Ivanovyč Čyževskij*, Heidelberg 1988.

Bondarevska, I., Dovha, L., „The Concept of the Baroque in the Works of Dmytro Chyžhevsky“, *Journal of Ukrainian Studies* 32, 2007, č. 2, s. 1–20.

Bořecký, J., „Komenského dílo, nebo nacistický podvrh?“, *Tvar. Literární týdeník* 28, 1992.

Fedenko, P., „Дмитро Чижевський“, *The Ukrainian Historian* 57–59, 1978, č. 1–3, s. 102–118. [Fedenko, P., „Dmytro Čyževs'kyj“, *The Ukrainian Historian* 57–59, 1978, č. 1–3, s. 102–118].

Янцен, В. (эд.), *Чижевский, Д. И., Избранное. В трёх томах*, т. 1. *Материалы к биографии (1894–1977)*, Библиотека-фонд „Русское зарубежье“, Москва 2007. [Jancen, V. (ed.), *Čiževskij, D. I., Izbrannoje. V trjoch tomach*, т. 1. *Matěrialy k biografii (1894–1977)*, Bibliotěka-fond „Ruskoje zarubež'je“, Moskva 2007].

Klueing, H., „Der Beitrag Dmitrij Tschizewskijs zur Pietismusforschung“, in: Rachůnková, Z., Sokolová, F., Šišková, R. (eds.), *Dmytro Čyževskij. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, Praha 2004, s. 82–95.

Korthaase, W., *Der Philosophiehistoriker, Literaturwissenschaftler und Comeniusforscher Dmytro Čyževs'kyj (1894–1977) in der Tschechoslowakischen Republik und in der Bundesrepublik Deutschland*. Referat, gehalten am 26. Juni 2000 in der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Deutsche Comenius-Gesellschaft, Berlin 2000.

Korthaase, W., „Dimitrij [sic] I. Tschizewskij und seine hallesche Privatbibliothek“, *Studia Comeniana et historica* 34, 2004, č. 71–72, s. 246–249.

Korthaase, W., „Дмитрий Чижевский и Родина его выбора Германия“ [Dmitrij Čiževskij i rodina ego vybora Germanija], in: Rachůnková, Z., Sokolová, F., Šišková, R. (eds.), *Dmytro Čyževskij. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, Praha 2004, s. 101–128.

Korthaase, W., „Dmytro Chyzevsky as a Comenius Scholar“, *Journal of Ukrainian Studies* 32, 2007, č. 2, s. 47–72.

Korthaase, W., „Dmitrij Tschizewskij – ein Philosophiehistoriker wird Lektor der russischen Sprache“, in: A. Richter (ed.), *In memoriam Dmitrij Tschizewskij (1894–1977): Beiträge des Festkolloquiums am 30.04.1977*, Univerzita Martina Luthera Halle-Wittenberg, Halle nad Sálou 1997, s. 19–50.

Korthaase, W., *Vid Melanxtona do Komens'koho ta Čiževs'koho*, R. Mnich, J. Pšenyčnyj (ed.), Kolo, Drohobych 2005. [Korthaase, W., *Vid Melanchtona do Komens'koho ta Čyževs'koho*, R. Mnich, J. Pšenyčnyj (ed.), Kolo, Drohobyč 2005].

Korthaase, W., „Zwei Philosophen und ein dritter – Dmytro Čyževs'kyj, Hans-Georg Gadamer und Martin Heidegger“, *Studia Comeniana et historica* 34, 2004, č. 71, s. 229–242.

J. Kyrášek, „Heidelberské vydání Pampaedie“, *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského* 20, 1961, s. 235–239.

Mnich, R., „Johann Amos Comenius versus Edmund Husserl und seine Schüler: ein Versuch der Gegenüberstellung“, in: W. Goris, M. A. Meyer, V. Urbánek (eds.), *Gewalt sei ferne den Dingen! Contemporary Perspectives on the Works of John Amos Comenius*, Springer VS, Wiesbaden 2016, s. 221–236.

Morávková, A., „Dmytro Čyževskij a ukrajinská emigrace“, *Akademický bulletin* 2012, 7–8, s. 30–31.

Patočka, J., „Nad komeniologickou prací Dmytra Čyževského“, *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského* 16, 1957, č. 2, s. 208–210.

Patočka, J., „Nad komeniologickou prací Dmytra Čyževského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie I*, ОΙΚΟΥΜΕΝΗ, Praha 1997, s. 322–326.

Pinc, Z., „Po sto letech opět v boji o rukopisy?“, *Tvar. Literární týdeník* 29, 1992.

Pricak, O., Ševčenko, I., „Памяти Дмитрия Чижевского“, *Филос. и Социол. Мысль*, 1990, č. 10, s. 86–99. [Pricak, O., Ševčenko, I., „Pamjati Dmitrija Čyževskogo“, *Filos. i Sociol. Mysl'*, 1990, č. 10, s. 86–99].

Pyzjur, E., *Дмитро Іванович Чижевський*, nakl. Ukrajina, 1955. [Pyzjur, E., *Dmytro Ivanovyč Čyževs'kyj*, nakl. Ukrajina, 1955].

Rachůnková, Z., Sokolová, F., Šišková, R. (eds.), *Dmytro Čyževskij. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, Praha 2004.

Richter, A., Augustin, A., *Dimitrij I. Tschizewskij und seine hallesche Privatbibliothek* (edice *Slavica varia Halensia* 8), Lit Verlag, Münster – Hamburg – London 2003.

Schaller, K., „Má setkání s Dmytrem Čyževským“, přel. V. Schifferová, in: Patočka, J., *Korespondence s komeniologi II*, V. Schifferová, I. Chvatík (eds.), ОΙΚΟΥΜΕΝΗ, Praha 2011, s. 325–328.

Schifferová, V., „Comeniana aus dem Nachlass von Dietrich Mahnke. Die Korrespondenz zwischen Dietrich Mahnke und Dimitrij Tschizewskij aus dem Jahre 1935“, *Acta Comeniana* 18, 2004, s. 213–223.

Schifferová, V., Steiner, M., „Existuje další, neznámý rukopis Komenského ‚Pansofie‘?“, *Filosofický časopis* 58, 2010, 3, s. 379–386.

Schifferová, V., Chvatík, I. (eds.), *Korespondence s komeniologi II*, ОΙΚΟΥΜΕΝΗ, Praha 2011.

Schifferová, V., „Philosophische Aspekte der Comeniologie D. Tschizewskijs“, in: Rachůnková, Z., Sokolová, F., Šišková, R. (eds.), *Dmytro Čyževskij. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, Praha 2004, s. 339–350.

Sieveking, V., *Dimitrij Ivanovič Tschizewskij (23.03./04.04.1894 až 18.04.1977). Heidelberger Korrespondenznachlass (1945–1977). Inventar. Heid.Hs.3881*, Vincent Sieveking, Stuttgart 2008.

Steiner, M., „Jubileum Komenského – konečně senzace“, *Tvar. Literární týdeník* 35, 1992.

Stepun, F., „Дмитрий Иванович Чижевский“ [Dmitrij Ivanovič Čiževskij], *Русская мысль* [*Russkaja mysl*] 7. 7. 1964, č. 2174.

Šolcová, K., *Comenius im Blick. Der Briefwechsel zwischen Milada Blekastad und Dmitrij Tschizewskij*, Verlag Traugott Bautz, Nordhausen 2013.

Šolcová, K. „Dmytro Čyževskij a jeho heidelberská pozůstalost“, *Studia Comeniana et historica* 42, 2012, 87–88, s. 78–94.

Urbánek, V., „Komenského *Obecná porada* a ‚objevy‘ J. Bořeckého“, *Tvar. Literární týdeník* 39, 1992.

Wollman, S., „Tschizewskij und die vergleichende Literaturwissenschaft“, *Acta Comeniana* 11, 1995, s. 121–128.

Ostatní použítá literatura:

Adelung, J. Ch., *Geschichte der menschlichen Narrheit, oder Lebensbeschreibungen berühmter Schwarzkünstler, Goldmacher, Teufelsbanner, Zeichen- und Liniendeuter, Schwärmer, Wahrsager, und anderer philosophischer Unholden*, sv. 1–7, Weygandschen Buchhandlung, Leipzig, 1785–1789.

Alsted, J. H., *Encyclopaedia (...)*, Herbornae Nassoviorum 1630.

Andreae, J. V., *Civis christianus, sive Peregrini quondam errantis restitutiones*, Theophilum Georgi, Leipzig 1706.

Andreae, J. V., *Mythologiae Christianae sive Virtutum & vitiorum vitae humanae imaginum libri tres*, Zetznerus, Argentoratum 1618.

Andreae, J. V., *Peregrini in patria errores, Utopiae*, Strasbourg 1618.

Andreae, J. V., *Theophilus, Sive de Christiana Religione sanctius colenda, Vita temperantius instituenda, Et Literatvra rationabilius docenda Consilium. Cum Paraenesi Ad Ecclesiae Ministros, Et nonnullis aliis ad restituendas res lapsas pertinentibus*, Typis Matthiae Kauttii, Studtgardiae 1649.

Angyal, A., „Das Problem des slawischen Barocks“, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst Moritz Arndt-Universität Greifswald* (edice *Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe* 4) 6, 1956/1957.

Anonym, *Basvyne. Dienende om allerley traghe slapende Zielen yverich ende wacker te maken / mitsgaders verflaude ende verrsaechde herten moedt te gheven tot continuatie hares christelijcken beroeps: niet teghenstaende den dieshalven veelswaricheden ontmoeten (...)*, 1620.

Anonym, *Eine starke Posaune, welche den Heyden das Gericht verkündiget*, 1644 a 1658.

Anonym, *Pansophia, oder Grund aller Weisheit / In Erkäntnüß Gottes nach seinem Wesen / Vermittelst der Vernunffts-Kräfte gesucht von W. H. V. L. O. L.*, Berlin 1696.

Anonym, *Pansophia, Oder Grund Aller Weisheit / In Erkäntnüß Des Menschen nach seiner Natur*, Berlin 1696.

Arnold, G., *Gottfrid Arnolds Fortsetzung und Erläuterung Oder Dritter und Vierdter Theil der unpartheyischen Kirchen- und Ketzer- Historie (...)*, Dritter Theil, Thomas Fritschen, Franctfurt am Mayn 1715.

Bacon, F., *Novum organum scientiarum*, Sumptibus Joannis Ravesteig, Amsteleadami 1660.

Baeumker, C., *Der Platonismus im Mittelalter. Festrede gehalten in der öffentlichen Sitzung der K. Akademie de Wissenschaften am 18. März 1916*, Verlag der Akademie de Wissenschaften, München 1916.

Baeumker, C., *Witelo. Ein Philosoph und Naturforscher des XIII. Jahrhunderts* (edice *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters* Bd. 3, Heft 2), Münster 1908.

Balcar, L., „Theologické srovnání Komenského ‚Labyrintu světa‘ s Bunyanovou knihou ‚Pilgrims Progress‘“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 113–125.

Balík, V., Schifferová, V., „Úvod k Obecné poradě“, in: *Dílo Jana Amose Komenského 19/1*, Academia, Praha 2014, s. 21–34.

Bartoš, F. M., *Knihy a osudy* (edice *Knihovna Pokroku* 152), Pokrok, Praha 1939.

Bartoš, F. M., „Kolem Komenského Historie persekucí“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 76–87.

Bartoš, F. M., „Německý spolubojovník českých evangelíků v době temna“, *Kostnické jiskry. Evangelický týdeník* 19. 2. 1942.

Bartoš, F. M., „Nikolaus von Kues a Komenský“, *Česká mysl* 37, 1943, s. 59–63.

Bartoš, F. M., *O kalich. Obrázky z dob staletého zápasu* (edice *Knihovna Pokroku* 150), Pokrok, Praha 1939.

Bartoš, F. M., „První česká kniha mladého Komenského“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, s. 3–9.

Bartoš, F. M., „Zapomenuté dílko Komenského“, *Časopis Českého musea* 102, 1928, s. 94–95.

Bayly, L., *The Practice of Piety: Directing a Christian How to Walk, That He May Please God*, 1611.

Bečka, J. V., Úvod, in: J. A. Komenský, *Labyrint světa a ráj srdce*, Státní nakladatelství, Praha 1948.

Bečková, M. (ed.), *Bibliografie článků v časopise Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského. Ročník 1–20 (1910–1961)*, Státní pedagogická knihovna Komenského, Praha 1964.

Bečková, M., „Dílo J. A. Komenského, J. A. Comenii Opera omnia“, *Pedagogika, časopis pro pedagogické vědy* 41, 1991, č. 5–6.

Beeley, P., „A Philosophical Apprenticeship. Leibniz’s Correspondence with the Secretary of the Royal Society, Henry Oldenburg“, in: P. Lodge (ed.), *Leibniz and His Correspondents*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 47–73.

Begemann, W., „Zum Gebrauch des Wortes Pansophia“, *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft* 5, 1896, s. 210–221.

Benz, E., „August Hermann Francke und die deutschen evangelischen Gemeinden in Russland“, *Auslandsdeutschtum und evangelische Kirche. Jahrbuch 1936*, München 1936, s. 143–191.

Benz, E., „Verheißung und Erfüllung. Über die theologischen Grundlagen des deutschen Geschichtsbewußtseins“, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 54, 1935, s. 484–546.

Bessel, H., *Hall der Buss-Posaunen Gottes*, Rinteln 1639.

Bickerich, W., „Der Lissaer Seher Stephan Melisch und sein Verhältnis zu Comenius“, *Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen* 24, 1909, s. 249–313.

Bitnar, V. (ed.), *Zrození barokového básníka. Antologie z přírodní lyriky českého baroku*, Edice Jitro, Praha 1940.

- Bittner, K., „J. A. Comenius und G. W. Leibniz“, *Zeitschrift für slavische Philologie* 6, 1929, č. 1–2, s. 115–145.
- Bittner, K., „J. A. Comenius und G. W. Leibniz. Teil 2“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 7, 1930, č. 1–2, s. 53–93.
- Blumenberg, H., „Licht als Metapher der Wahrheit. Im Vorfeld der philosophischen Begriffsbildung“, *Studium Generale* 10, 1957, s. 432–447.
- Blumenberg, H., *Paradigmen zu einer Metaphorologie (Archiv für Begriffsgeschichte 6)*, Bouvier, Bonn 1960.
- Böhme, J., *Aurora oder die Morgenröte im Aufgang*, in: *J. Böhme's Sämmtliche Werke in sieben Bänden*, sv. 2, K. W. Schiebler, Leipzig 1922.
- Böhme J., *Psychologia vera, oder: Vierzig Fragen von der Seele, ihrem Urstande, Essenz, Wesen, Natur und Eigenschaft, was sie von Ewigkeit in Ewigkeit sei?*, in: *J. Böhme's Sämmtliche Werke in sieben Bänden*, vol. 6, K. W. Schiebler, Leipzig 1922.
- Böhme, J., *Theosophia Revelata. Das ist: Alle Göttliche Schriften. Des Gottseligen und Hoherleuchteten Deutschen Theosophi Jacob Böhmens (...)*, Tom. 1, 1715.
- Brucker, J. J., *Kurtze Fragen Aus der Philosophischen Historie / Von Christi Geburt Biß auf Unsere Zeiten / Mit Ausführlichen Anmerkungen erläutert*, Sechster Teil, Daniel Bartholomäi, Ulm 1735.
- Caussin, N., *Angelus Pacis Ad Principes Christianos*, Parisiis 1650 a 1651, Bonn 1652, London 1651.
- Chlup, O., „Pedagogické posláni vševědy“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942, s. 82–90.
- Comenius, B., *Prodromus Exequiarum Funestae Pacificationis Pragensis: Nec non Gvstavvs, Fridericvs & Landgravivs Redivivi, Pro Religione Et Regione Protestantes & Remonstrantes, Pacificationem Pragensem, neque antehac a Protestantibus Imperii Statibus in Genere, nec hodie a Celsiss (...)*, Apud Petrvm Iacobi, Amstelodami 1639.
- Cramer, D., *Emblemata Moralia Nova*, Luca Jennisij, Francofurtum 1630.
- Cranz, D., *Alte und Neue Brüder-Historie oder kurz gefaßte Geschichte der Evangelischen Brüder-Unität in den älteren Zeiten insonderheit in dem gegenwärtigen Jahrhundert*, Leipzig 1771, 1772.

- Criegern, H. F. von, *Johann Amos Comenius als Theolog. Ein Beitrag zur Comeniusliteratur*, C. F. Winter'sche Verlagshandlung, Leipzig – Heidelberg 1881.
- Čapek, E., *Comenius als Erzieher* (edice *Internationale Bibliothek für Philosophie*, sv. 5, č. 6), Boris Jakowenko, Praha 1942.
- Čapek, J. B., „K otázkám kořenů, stavby a funkce *Labyrintu* Komenského“, in: Čapková, D. (ed.), *Několik pohledů na Komenského*, Karolinum, Praha 2004, s. 71–89.
- Čapek, J. B., „K žalmové poesii reformačních humanistů“ *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 88–112.
- Čapek, J. B., „Komenského význam básnický a literárně zákonodárný“, in: J. B. Čapek, *Záření ducha a slova*, Jos. R. Vilímek, Praha 1948, s. 110–128.
- Čapek, J. B., „Poutník dvou světů“, in: J. A. Komenský, *Labyrint světa a lusthauz srdce*, Evropský literární klub, Praha 1941.
- Čapek, J. B., „Vychovatel k jednotě ducha a srdci“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942, s. 62–68.
- Человек – культура – общество в концепции Яна Амоса Коменского. материалы международного симпозиума к 400-летию со дня рождения Я. А. Коменского*, Институт славяноведения и балканистики Российской академии наук, Москва 1997. [Čelovek – kul'tura – obščestvo v koncepcii Jana Amosa Komenskogo. Materialy Meždunarodnogo simpoziuma k 400-letiju so dnja roždenija J. A. Komenskogo, Institut slavjanovedenija i balkanistiki Rossijskoj Akademiji nauk, Moskva 1997].
- Čermák, J., Čermák, P., Poeta, C., *Pražský lingvistický kroužek v dokumentech*, Academia, Praha 2012.
- Červenka, J., „Komenského učebnice z oboru poznání přírody“, *Pedagogika. Časopis pro vědy o vzdělávání a výchově* 20, 1970, č. 1, s. 25–42.
- Čupr, K., *Geodesie*, in: *Zeměměřičský obzor* 30, 1942, č. 11, s. 171–173.
- Čupr, K., *Hvězdářská pomůcka J. A. Komenského*, in: *Říše hvězd* 24, 1943.
- Čupr, K., „K Součkovu objevu neznámých děl Komenského“, *Naše věda* 22, 1943, č. 9–10, s. 145–150.

Descartes, R., *Discourse De La Methode Pour bien conduire sa raison, & chercher la verité dans les sciences. Plus La Dioptrique. Les Meteores et La Geometrie (...)*, Ian Maire, Leyde 1637.

Descartes, R., *Inquisitio Veritatis Per Lumen Naturale (...)*, in: Descartes, R., *Opuscula Posthuma, Physica Et Mathematica*, Proffant apud Janssonio-Waesbergios, Boom & Goethal, Amstelodami 1701, s. 67–90.

Descartes, *Principia philosophiae*, in: *Oeuvres de Descartes*, Paris 1982.

Doležel, L., „Kompozice ‚Labyrintu světa a ráje srdce‘ J. A. Komenského“, *Česká literatura* 17, 1969, 1–2, s. 37–54.

Dilthey, W., *Pädagogik. Geschichte und Grundlinien des Systems*, in: W. Dilthey, *Gesammelte Schriften*, sv. 9, 2. vyd., Stuttgart 1960.

Dunin-Borkowski, S. von, *Spinoza. Band II. Aus den Tagen Spinozas: Geschehnisse, Gestalten, Gedankenwelt*, Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, Münster i. W. 1933.

Đurovič, J. P., *Evanjelická literatúra do tolerancie* (edice *Slovenské písomníctvo* 5), Matica slovenská, Turčianský Svätý Martin 1940.

Fedenko, P., „Політичні пляни Я.А. Коменського та Україна“, in: *Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі*, Praha 1932, s. 388–404. [Fedenko, P., „Polityčni pljany Ja. A. Komenského ta Ukraina“, in: *Praci Ukrain’skoho Vysokoho Pedahohičnoho Instytutu im. Mychaila Drahomanova u Prazi*, Praha 1932, s. 388–404].

Filipi, P., „Pietismus. Oživení zvykové církevnosti“, *Český bratr. Evangelický měsíčník* 90, 2014, č. 4.

Filipi, P., „Praxis pietatis pro současného čtenáře“, *Kostnické jiskry* 78, 1993, č. 18.

Fitzgibbon Young, R., *Comenius in England (...)*, Oxford University Press, London 1932.

Flajšhans, V., *Knihy české v knihovnách švédských a ruských. Výtěžkem z cesty, kterou 1896–1897 s podporou České akademie a Svatoboru podnikl, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění*, Praha 1897.

Flitner, A., *Grosse Didaktik*, H. Küpper, Düsseldorf a Mnichov 1954.

Florovský, A. V., *Čeští jesuité na Rusi. Jesuité české provincie a slovanský východ* (edice *Podlahova knihovna naučných spisů* 4), Vyšehrad, Praha 1941.

Forster, L., „Comenius und die Emblematic: ein Hinweis“, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 29, 1961, č. 2, s. 247–250.

Franck, S., *Das verbüthschiert mit siben Sigeln verschlossen Buch / das recht niemandt auffihun / verstehen / oder lesen kan / dann das lamb / vnd die mit dem Thaw bezaichnet / das lamb angehören / sampt einer vorred von den siben Sigeln / was die seyen / vnd wie die auffihon werden (...)*, H. Steiner, Augsburg 1539.

Francke, A. H., *Project. Zu einem Seminario Universali oder Anlegung eines Pflantz-Gartens, von welchem man eine reale Verbesserung in allen Ständen in und ausserhalb Teutschlands, ja in Europa und allen übrigen Theilen der Welt zu gewarten*, 1701.

Frinta, A., „Stará bohémica v Těšíně“, *Časopis Musea království Českého* 93, 1919, s. 81–88, 256–263.

Gerhardt, C. I. (ed.), *Die philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz*, 7. Bd., Weidmann, Berlin 1890.

Gifftheil, L. F., *Posaun den Tag deß Herrn Gottes Gericht und das Ende der Welt betreffend (...)*, 1637.

Goeters, W., *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, J. C. Hinrichs, Leipzig 1911.

Golz, R., Korthaase, W., Schäfer, E. (eds.), *Comenius und unsere Zeit. Geschichtliches, Bedenkenswertes und Bibliographisches*, Schneider Verlag Hohengehren, Baltmannsweiler 1996.

Goněc, V., „Ruská exilová filozofie a míra jejího vzájemného ovlivňování s filozofií v Československu“, *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* 80, 2011, č. 2–3, s. 174–185.

Goněc, V., „Ruská filosofická emigrace v Československu“, *Slovanský přehled. Časopis pro dějiny střední, východní a jihovýchodní Evropy* 79, 1993, č. 1, s. 38–44.

Haškovec, P. M., „Některá themata literatur západních v českém písemnictví. I. Specula“, *Listy filologické* 43, 1916, 2, s. 112–121, 252–263.

Havránková, M. (ed.), *Pražský lingvistický kroužek v korespondenci. Korespondence z let 1923–1974*, Academia, Praha 2008.

Havránková, M., Petkevič, V. (eds.), *Pražská škola v korespondenci. Dopisy z let 1924–1989*, Karolinum, Praha 2014.

- Hecht, H., „Die Handschriften des Leibnizschen Gedichtes auf Johann Amos Comenius“, *Comenius-Jahrbuch* 1, 1993, s. 83–89.
- Hecht, H., „Der junge Leibniz über Johann Amos Comenius. Eine Laudatio in Versen“, in: W. Korthaase, S. Hauff, A. Fritsch (eds.), *Comenius und der Weltfriede*, Deutsche Comenius-Gesellschaft, Berlin 2005, s. 377–390.
- Hendrich, J., „Byl Eliáš Ladiver skutečně stoupencem Komenského?“, J. Jirásek, F. Tichý (eds.), *Slovenská miscellanea, Sborník věnovaný univ. prof. Dr. Albertu Pražákovi k třicátému výročí jeho literární činnosti*, Universum, Bratislava 1931, s. 5–20.
- Hendrich, J., „Comeniana“, *Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filosoficko-historická-filologická* 1950, 1951, č. 7, s. 8–11.
- Hendrich, J., *Jan Amos Komenský ve světle svých spisů*, Praha 1941.
- Hendrich, J., „Komenský a Böhme“, *Česká mysl* 36, 1942, seš. 4–5, s. 147–160.
- Hendrich, J., „Komenského logika“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 131–138.
- Hendrich, J., „Komenský a někteří jeho starší současníci“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, s. 9–16.
- Hendrich, J., „Komenský jako pedagog“, in: V. Mathesius (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození*, Evropský literární klub, Praha 1940, s. 176–181.
- Hendrich, J., „Komenský pansof“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942, s. 70–81.
- Hendrich, J., „Komenský reformátor“, *Naše doba* 49, 1942, č. 6, s. 321–333.
- Hendrich, J., „Mersenne, Le Maire, Descartes a Komenský“, *Český časopis filologický* 4, 1943, s. 181–184.
- Hendrich, J., „Náboženský mír u Komenského“, *Hus* 54, 1942, č. 3, s. 39–51.
- Hendrich, J., „Nejkrásnější pomník Komenskému“, *Svobodné noviny* 28. 3. 1947, s. 5.
- Hendrich, J., „Pochází Umění kazatelské skutečně od Komenského?“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 13, 1932, s. 87–92.

Hendrich, J., *Pohřební kaple Jana Amose Komenského v Naardenu, její sláva, ponížení a obnovení*, Ministerstvo školství a národní osvěty, Praha 1937.

Hendrich, J., „Poznámky k prvnímu tisku Všeobecné porady o nápravě věcí lidských“, *Pedagogické rozhledy* 35, 1925, č. 7, s. 345–346.

Hendrich, J., „Praxis Pietatis na Slovensku“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 9, 1926, s. 22–37.

Hendrich, J., „První metafysika J. A. Komenského?“, *Česká mysl* 36, 1942, s. 49–67.

Hendrich, J., *Příspěvky ke studiu Komenského*, (edice *Sborník filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě* 5, č. 49/4), Filosofická fakulta University Komenského s podporou Ministerstva školství a národní osvěty, Bratislava 1927.

Hendrich, J., „Retuňk proti Antikristu‘ není od Komenského“, *Slovo a slovesnost* 9, 1943, č. 1, s. 25–35.

Henricus, N., *Pansophia liberalis. Tabellis succincte ordinateq; comprehensa & repraesentata. Objecta disciplinarum liberalium omnium, Naturalium & Spiritualium, principalium & instrumentalium, adæquaté determinans, principia, media, fines, partes, & species distincte assignans, Vt commode summa disciplinae hauriri, ordo perspici, decursus notari, & memoriæ Comprehensio ejus insigi possit*, Rhetilus, Dantisci 1646.

Herder, J. G., „St. Piere und Comenius“, in: *Briefe zur Beförderung der Humanität*, sv. 5, list č. 57, Riga 1795.

Herder, J. G., *Vývoj lidskosti*, přel. J. Patočka, Praha 1941.

Hodrová, D., „Jan Amos Komenský. Labyrint světa a ráj srdce“, in: M. Zeman a kol., *Rozumět literatuře: Interpretace základních děl české literatury*, 1. díl, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1986, s. 43–50.

Hofmann, F., „Die ‚Halleschen Funde‘. Schicksal einer Handschrift“, *Comenius-Jahrbuch* 5, 1997, s. 69–86.

Hofmann, F., „Grundlagen und Perspektiven deutscher Comeniologie“, *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského* 16, 1957, s. 26–34.

Hohlfeld, P., *Johann Amos Comenius und Karl Christian Friedrich Krause*, Comenius-Gesellschaft, Berlin 1895.

Hooykaas, R., *Robert Boyle. A Study in Science and Christian Belief*, Lanham & University Press of America, New York & Oxford 1997.

Hošťálek, I., *Poslední útulek Jana Amosa Komenského v Naardenu. 8. května 1937*, Spolek Komenský, Praha 1937.

Hrabák, J., „K stylistické výstavbě Komenského ‚Labyrintu‘“, *Listy filologické* 93, 1970, 4, s. 284–288.

Hrdina, K., „O některých záhadách z života Jana Amose Komenského“, *Časopis Matice moravské* 48, 1924, č. 1–4, s. 125–135.

Hrejša, F., „Kdo je autorem ‚Retuňku proti antikristu‘?“, *Kostnické jiskry. Evangelický týdeník* 25, 1943, č. 17, s. 97–98.

Hrejša, F., „Komenský irénik“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942, s. 53–61.

Hrejša, F., „Komenský po stránce náboženské“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1938, s. 138–149.

Hrubý, F., „Korespondence Karla st. z Žerotína s J. A. Komenským“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 13, 1932, s. 65–73.

Hubáček, J., „Stylová platnost variantních koncovek substantiv v Komenského Labyrintu světa“, *Studia Comeniana et historica* 14, 1984, 28, s. 114–121.

Husserl, E., *Briefwechsel*, Band 3 – *Göttingen Schule*, Dordrecht – Boston – New York 1994.

Husserl, E., *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, sv. 1, Max Niemeyer, Halle an der Saale 1913.

Hýbl, F., „Snaha o pokračování edice Veškerých spisů J. A. Komenského a Archivu pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského po druhé světové válce“, *Studia Comeniana et historica* 13, 1983, č. 25, s. 76–93.

Hýsek, M., *Komenský v beletrii* (edice *Sbírka přednášek a rozprav* 1), Jednota československých matematiků a fyziků, Praha 1931.

Kabitz, W., *Die Philosophie des jungen Leibniz. Untersuchungen zur Entwicklungsgeschichte seines Systems*, Heidelberg 1909.

Kachník, J., *J. A. Komenský a jeho památník v Nivnici*, J. Kachník, Olomouc 1933.

- Kachník, J., „Poručníci J. A. Komenského v Nivnici“, *Věstník pedagogický* (zvl. otisk) 11, 1933, č. 10.
- Kachník, J., „Pravé jméno a rodiště J. A. Komenského“, *Vychovatelské listy* (zvl. otisk) 35, 1935, č. 8.
- Kalista, Z. (ed.), *České baroko. Studie, texty, poznámky*, Evropský literární klub, Praha 1941.
- Karlsson, B., *Komenský a jeho dílo ve Švédsku 1630–2000*, Gamla, Norrköping 2005.
- Keller, L., „Comenius und die Akademien der Naturphilosophen des 17. Jahrhundert. Dritter Teil“, *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft* 4, seš. 5–6, 1895, s. 133–184.
- Kepler, J., *Ad Vitellionem Paralipomena, Quibus Astronomiae Pars Optica Traditur (...)*, Apud Claudium Marnium & Haeredes Ioannis Aubrli, Francofurti 1604.
- Kircher, A., *Ars Magna Lvcis Et Vmbrae In decem Libros digesta. Qvibvs Admirandae Lvcis et Vmbrae in mundo, atque adeò vniuersa natura, vires effectusq, vti noua, ita varia nouorum reconditorumq, speciminum exhibitione, ad varios mortalium vsus, panduntur (...)*, Sumptibus Hermann Scheus, Romae 1646 (druhé vydání Amsterdam 1671).
- Klíma, J. V. (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942.
- Klíma, J. V. (ed.), *Věčně živý Komenský*, Česká grafická unie, Praha 1941.
- Köhler, A. R., *Beschreibung des Hallischen Waisenhauses und der übrigen damit verbundenen Franckischen Stiftungen nebst der Geschichte ihres ersten Jahrhunderts*, Waisenhaus-Buchhandlung, Halle 1799.
- Kolár, J., „Komenského Labyrint světa a Moudrost starých Čechů“, *Studia Comeniana et historica* 16, 1986, 31, s. 41–49.
- Kolár, J., „Z paralel a příbuzností Komenského Labyrintu: Tabula Cebetis“, *Studia Comeniana et historica* 16, 1986, 32, s. 49–76.
- Kolár, J., Petráčková, V., Komentář, in: Komenský, J. A., *Truchlivý I, II. Labyrint světa a ráj srdce*, Lidové noviny, Praha 1998.
- Komenský, J. A., *Anděl míru*, J. Hendrich (ed.), Kalich, Praha 1938.

Komenský, J. A., *Centrum securitatis*, in: *Dílo Jana Amose Komenského* 3, Academia, Praha 1978, s. 475–566.

Komenský, J. A., *Centum dialogi pansophiae*, in: Kvačala, J. (ed.), *Korrespondence Jana Amosa Komenského. Listy Komenského a vrstevníků jeho. II. Zprávy o životě jeho ze současných pramenů. Menší latinské spisky některé*, Česká Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1902. s. 295–300.

Komenský, J. A., *Conatuum pansophicorum dilucidatio* (...), in: *Dílo Jana Amose Komenského* 15/2, Academia, Praha 1989, s. 57–79.

Komenský, J. A., *De bono unitatis et ordinis disciplinaeque et obedientiae in ecclesia*, Amsterdam 1660.

Komenský, J. A., *De irenico irenicorum. Hoc est: Conditionibus Pacis a Socini Secta reliquo Christiano Orbi oblastis; Ad Omnes Christianos facta Admonitio*, Apud Henricum Betkium, Amsterodami 1660.

Komenský, J. A., *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, tom. 1, Academia, Pragae 1666.

Komenský, J. A., *Didactica magna*, in: *Dílo Jana Amose Komenského* 15/1, Academia, Praha 1986, s. 35–209.

Komenský, J. A., *Didaktika velká. Informatorium školy mateřské* (edice *Veškeré spisy Jana Amose Komenského*, sv. 4, odd. 2), J. Hendrich (ed.), Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1938.

Komenský, J. A., *Die Pampaedia des Johann Amos Comenius. Eine Einführung in sein pädagogisches Hauptwerk* (edice *Pädagogische Forschungen* 4), Quelle & Meyer, Heidelberg 1957.

Komenský, J. A., *Diogenes kynik*, in: J. Reber (ed.), *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského*, sv. 4, Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1911.

Komenský, J. A., *E scholasticis Labyrinthis Exitus in planum, Sive Machina Didactica, mechanicè constructa: ad non haerendum amplius (in docendi & discenci muniis) sed progrediendum*, in: *J. A. Comenii Didactorum Operum* 4, Impensis D. Laurentii De Geer, Amsterdami 1657.

Komenský, J. A., *Faber fortunae*, in: J. Reber, J. V. Novák (eds.), *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského*, sv. 1, Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1914.

- Komenský, J. A., *Geometrie a Geodézie*, přel. J. Kyrášek, in: J. Váňa, J. Červenka (ed.), *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*, sv. 5, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1968.
- Komenský, J. A., *Haggaeus Redivivus*, in: J. T. Müller, J. V. Novák (eds.), *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského*, sv. 17, Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1912.
- Komenský, J. A., *Historia Fratrum Bohemorum, eorum ordo et disciplina ecclesiastica (...)*, Halae 1702.
- Komenský, J. A., *Historie světská*, přel. D. Čapková, in: J. Polišenský, J. Brambora (ed.), *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*, sv. 6, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1972.
- Komenský, J. A., *Jana Amosa Komenského Didaktika (...)*, Havelka, J. (ed.), I. L. Kober, Praha 1937.
- Komenský, J. A., *Jana Amosa Komenského Kšaft umírající Matky Jednoty Bratrské*, R. Schams (ed.), Jan Laichter, Praha 1930.
- Komenský, J. A., *Jana Amose Komenského Písně některé nábožné*, F. Tichý (ed.), Karel Reichl, Praha 1928.
- Komenský, J. A., *Janua lingvarum reserata sive Seminarium lingvarum et scientiarum omnium (...)*, in: *Dílo Jana Amose Komenského* 15/1, Academia, Praha 1986, s. 261–301.
- Komenský, J. A., „Komenského poselství k milostivému létu 1631–32“, Odložilík, O., *Časopis Matice moravské* 53, 1929, č. 3–4, s. 289–319.
- Komenský, J. A., *Labyrint světa a ráj srdce*, A. Škarka (ed.), Naše vojsko, Praha 1958.
- Komenský, J. A., *Labyrint světa a ráj srdce (...)*, V. Šmilauer (ed.), Šolc a Šimáček, Praha 1940.
- Komenský, J. A., *Listové do nebe (...)*, J. V. Klíma (ed.), Karel Reichel, Praha 1929.
- Komenský, J. A., *Manuálník (...)* (edice *Veškeré spisy Jana Amose Komenského*, sv. 18, odd. 2), J. Hrozný (ed.), Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1926.
- Komenský, J. A., *Novissima lingvarum methodus*, in: *Dílo Jana Amose Komenského* 15/2, Academia, Praha 1989, s. 91–361.
- Komenský, J. A., *Orbis pictus* (edice *Veškeré spisy Jana Amose Komenského*, sv. 10), H. Jarník (ed.), Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Brno 1929.

- Komenský, J. A., *Orbis pictus*, J. Hendrich, J. Chmela, F. Oberpfalzer (eds.), Borový, Praha 1941.
- Komenský, J. A., *Orbis sensualium pictus*, A. Dolenský (ed.), Fr. Strnad, Praha 1942.
- Komenský, J. A., *Osiřelým*, B. Souček (ed.), Dětský domov Komenského, Tábor 1940.
- Komenský, J. A., *Pampaedia* (edice *Pädagogische Forschungen* 5), D. Čyževskyj, H. Geissler, K. Schaller (eds.), Quelle & Meyer, Heidelberg 1960.
- Komenský, J. A., *Pansophiae praeludium*, in: *Dílo Jana Amose Komenského* 15/2, Academia, Praha 1989, s. 11–53.
- Komenský, J. A., *Physicae ad lumen divinum reformandae synopsis (...)*, in: *Dílo Jana Amose Komenského* 12, Academia, Praha 1978, s. 71–175.
- Komenský, J. A., *Popis vesmíru v nástinu*, přel. V. T. Miškovská-Kozáková, in: J. Váňa, J. Červenka (ed.), *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*, sv. 5, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1968.
- Komenský, J. A., *Pres Boží*, B. Souček (ed.), Českobratrské knihkupectví, Brno 1939.
- Komenský, J. A., *První filosofie*, přel. M. Klosová, *Filosofický časopis* 40, 1992, č. 1.
- Komenský, J. A., *Předchůdce vševedy*, přel. J. Kyrášek, in: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského* 5.
- Komenský, J. A., *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské*, B. Souček (ed.), Českobratrské knihkupectví 1941.
- Komenský, J. A., *Spisy o první filosofii*, V. Schifferová, V. Balík (eds.), OIKOYMENH, Praha 2017.
- Komenský, J. A., *Stručná historie církve slovanské*, J. Hendrich (ed.), Melantrich, Praha 1941.
- Komenský, J. A., *Tajná řeč Nathanova k Davidovi*, J. Hendrich (ed.), Kalich, Praha 1937.
- Komenský, J. A., *Vševýchova (Pampaedia)*, přel. J. Hendrich, Praha 1948.
- Komenský, J. A., *Všenáprava (Panorthosia)*, přel. J. Hendrich, Praha 1950.

Komenský, J. A., *Východisko ze školských labyrintů na volné prostranství*, přel. J. Patočka, in: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského 2*, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1960, s. 411–434.

Kopecký, M., „Čtyři pohledy na Labyrint světa“, in: Kopecký, M., *Komenský jako umělec slova*, Masarykova univerzita, Brno 1992, s. 19–48.

Kopecký, M., „Fortuna a její literární analogie“, in: Kopecký, M., *Komenský jako umělec slova*, Masarykova univerzita, Brno 1992, s. 31–48.

Kopecký, M., „J. V. Andreae a J. A. Komenský: literární analogie a difference“, *Studia Comeniana et historica* 18, 1988, 35, s. 160–168.

Kopecký, M., „Komenského Labyrint a Jestřábského Vidění“, *Časopis Moravského musea v Brně* 53–54, 1968/1969, s. 171–184.

Kopecký, M., „Komenský a J. V. Andreae“, in: Kopecký, M., *Komenský jako umělec slova*, Masarykova univerzita, Brno 1992, s. 103–109.

Kopecký, M., „Labyrint a vidění“, in: *Komenský jako umělec slova*, Masarykova univerzita, Brno 1992, s. 19–31.

Korthaase, W., „Brandenburg University of Nations, Sciences and Arts and Brandenburg-Prussian Society of Sciences“, *Studia Comeniana et historica* 69–70, 2003, s. 61–108.

Koyré, A., „K. Bittner, J. A. Comenius und G. W. Leibniz“, *Germanoslavica. Vierteljahrsschrift für die Erforschung der germanisch-slavischen Kulturbeziehungen* 1, 1931, s. 324–328.

Kramp, W., „Neue Beiträge zur Comenius-Forschung“, *Zeitschrift für Pädagogik* 9, 1963, č. 3, s. 296–314.

Красновский, А. А., *Ян Амос Коменский*, Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, Москва 1953. [Krasnovskij, A. A., *Jan Amos Komenskij*, Gosudarstvennoje učebno-pedagogičeskoje izdatel'stvo Ministerstva prosvěščenija RSFSR, Moskva 1953].

Kratochvíl, L. „Pedagogický realismus Komenského“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942, s. 123–131.

Krofta, K., „Komenský als Vollender der hussitischen Tradition“, *Prager Rundschau* 2, 1932, s. 118–138.

Kröger, A., *Leibniz als Pädagoge. Eine Quellenmässige und systematische Darstellung*, B. G. Teubner, Leipzig 1900.

Krumpholc, J., „Karel z Žerotína nebo J. A. Komenský skladatelem písně Kristus, Bůh i člověk pravý?“, *Ročenka městského musea v Přerově* 1, 1936, s. 96–101.

Krumpholc, J., „Komenský maminkám“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942, s. 170–198.

Kučera, K., „An Analysis of the Vocabulary of The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart by J. A. Comenius“, *Acta Comeniana* 4, 1979, s. 329–352.

Kučera, K., „Lidová rčení v Labyrintu světa a ráji srdce“, *Studia Comeniana et historica* 2, 1972, 3, s. 27–34.

Kunna, U., *Das „Krebstgeschwür der Philosophie“. Komenskýs Auseinandersetzung mit dem Cartesianismus*, Academia Verlag, Sankt Augustin 1991.

Kvačala, J., *Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgange des 17. Jahrhunderts*, sv. 2 (edice *Monumenta Germaniae paedagogica* 32), A. Hofmann, Berlin 1904.

Kvačala, J., *Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften*, Julius Klinkhardt, Berlin – Leipzig – Wien 1892.

Kvačala, J., *J. A. Comenius. Der Erzieher* (edice *Die grossen Erzieher* 6), Felix Meiner, Leipzig 1914.

Kvačala, J. (ed.), *Korrespondence Jana Amosa Komenského. Listy Komenského a vrstevníků jeho. II. Zprávy o životě jeho ze současných pramenů. Menší latinské spisky některé*, Česká Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1902.

Kvačala, J., *Kurzer Bericht über meine Forschungsreisen. Vortrag gehalten den 12. Januar 1895 in der Comenius-Section des Paedag. Museums in St. Petersburg* (Sonderabdruck aus *Acta et commentationes Imp. universitatis Jurievensis* 1895, č. 2).

Kvačala, J., „Literatura“, *Časopis Moravského musea zemského* 3, 1903, s. 100–102.

Kvačala, J., *Prielomy vo viere Komenského a Mickiewicza*, Akademia, Petrohrad 1907.

Kvačala, J., „Príspevky k spoznaniu Komenského učenosti a vzdelanosti“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 10, 1927, s. 14–21.

- Kvačala, J., „Slovenské vydania Komenského ‚Praxis pietatis‘“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 8, 1925, s. 17–22.
- Kvačala, J., *Über J. A. Comenius' Philosophie insbesondere Physik. Inauguraldissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde an der Universität Leipzig*, Leipzig 1886.
- Lachmann, R., „Rhetorische Instrumentierung in Comenius' Seelenbildungsroman Labyrinth der Welt und Paradies des Herzens“, in: H. Meyer, D. Uffelmann (eds.), *Rhetorik und Religion*, Kohlhammer, Stuttgart 2007.
- Lachmannová, R., „Rétorická instrumentace v Komenského vzdělavatelském románu duše Labyrint světa a ráj srdce“, přel. J. Vojvodík, *Slovo a smysl* 5, 2008, 9–10, s. 27–47.
- Lange, J., *Physicae Comenianae ad lumen divinum reformatae theses*, Berlin 1702.
- Lapšín, I., *Il grande divinatore (Pamjati J.-A. Komenskogo)* [Памяти Я.-А. Коменского], Ruské gymnázium, Praha 1924.
- Lauremberg, P., *Pansophia, Sive Pædia Philosophica: Instructio generalis, accurata, & solida, ad cognoscendum ambitum omnium Disciplinarum, quas humanæ mentis industria excogitavit: Adjectâ liberalium plærarumq; nonnullarum etiam Illiberalium constitutione. Omnia ad methodum Aristotelicam*, Johann Hallervordi, Rostochii 1633.
- Leaman, G. R., *Contextual misreadings: the US reception of Heidegger's political thought* (disertační práce), University of Massachusetts, 1991.
- Leaman, G., *Heidegger im Kontext: Gesamtüberblick zum NS-Engagement der Universitätsphilosophen* (edice *Ideologische Mächte im deutschen Faschismus* 5), Argument, Hamburg 1993.
- Lehár, J., Doslov ke knize: Škarka, A., *Půl tisíciletí českého písemnictví*, Odeon, Praha 1986, s. 445–459.
- Lehár, J., „Labyrint světa (‚The Labyrinth of the World‘) and Its Characters“, *Acta Comeniana* 28, 1979, s. 225–251.
- Lehár, J., „Poutník, Všeživ a Mámení (Glosa k postavám Labyrintu světa)“, *Studia Comeniana et historica* 4, 1974, 7, s. 53–64.
- Lehmann, H., „Der Briefwechsel zwischen Spener und Leibniz“, *Jahrbuch für Brandenburgische Kirchengeschichte* 14, 1916, s. 101–157.

- Lehmann, H., „G. W. Leibniz im Briefwechsel mit Ph. J. Spener von 1686 bis 1700“, *Deutsche Rundschau* 184, 1920, s. 236–246, 360–374.
- Lehmann, H., „Neue Einblicke in die Entstehungsgeschichte der Leibniz'schen Philosophie“, *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 162, 1916.
- Leibniz, G. W., *Gothofredi Guillelmi Leibnitii (...) Opera Omnia (...)*, tom. 5, Apud Fratres de Tournes, Genevae 1768.
- Leibniz, G. W., „Judicium, De Scriptis Comenianis, D. Hesenthalero Professore quondam Tubingensi, inscriptum“, in: L. Dutens (coll.), *Gothofredi Guillelmi Leibnitii Opera omnia*, Tomus 5, Fratres de Tournes Genevae 1768.
- Leibniz, G. W., *Philosophical Papers and Letters*, L. E. Loemker (ed.), D. Reidel Publishing Company, Dordrecht 1969.
- H. Leisegang (ed.), *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*. Vol. VII *Indices ad Philonis Alexandrini Opera*, pars 2, Walter de Gruyter, Berolini 1926.
- Ludvíkovský, J., „Dobrovský a Komenský“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, s. 16–28.
- Ludvíkovský, J., „Komenského metafysika z leningradského rukopisu“, *Listy filologické* 78, 1955, č. 1, s. 87–95.
- Mahnke D., „Der Barock-Universalismus des Comenius“, *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts* 21, 1931, seš. 1 a 4, s. 97–128 a 253–279; 22, 1932, seš. 2, s. 61–90.
- Mahnke, D., „Der Zeitgeist des Barock und seine Verewigung in Leibnizens Gedankenwelt“, *Zeitschrift für Deutsche Kulturphilosophie. Neue Folge des Logos* 2, 1936.
- Mahnke, D., „Die Pansophie als bestes Mittel zur Friedensstiftung“, in: W. Korthaase, S. Hauff, A. Fritsch (eds.), *Comenius und der Weltfriede. Comenius and world peace*, Deutsche Comenius-Gesellschaft, Berlin 2005, s. 250–267.
- Mahnke, D., „Die Rationalisierung der Mystik bei Leibniz und Kant“, *Blätter für deutsche Philosophie. Zeitschrift der Deutschen Philosophischen Gessellschaft* 13, 1939–1940, s. 1–73.
- Mahnke, D., *Leibnizens Synthese von Universalmathematik und Individualmetaphysik*, in: *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung* 7, Max Niemeyer Halle an der Saale 1925, s. 305–612.

Mahnke, D., *Unendliche Sphäre und Allmittelpunkt. Beiträge zur Genealogie der mathematischen Mystik* (edice *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 23), Max Niemeyer, Halle/Salle 1937.

Mahnke, D., „Wechselwirkungen in der Geistesgeschichte Mittel-Europas“, *Das innere Reich* 5, 1938, s. 1070–1086.

Mahnke, D., *Zur Keimesgeschichte der Leibnizschen Differentialrechnung*, Berlin 1932.

Marquard, O., Stierle, K. (eds.), *Identität*, Fink, München 1979.

Matějka, L. (ed.), *Sound, Sign and Meaning. Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle* (edice *Michigan Slavic Contributions* 6), University of Michigan Press, Ann Arbor 1976.

Медынский, Е. Н., *Братские школы Украины и Белоруссии в XVI–XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией*, издательство АПН РСФСР, Москва 1954. [Medynskij, J. N., *Bratskije školy Ukrainy i Belorussii v XVI–XVII vv. i ich rol' v vossojedinenii Ukrainy s Rossijej*, Izdatel'stvo APN RSFSR, Moskva 1954].

Meisner, B., *Consultatio Catholica De fide Lutherana capessenda & Romana-Papistica deferenda: Opposita Haereticae Consultationi Leonardi Lessii, Iesuwitae & Theologi Lovaniensis*, Typis Nicolai Hampelii, Giessae Hessorum 1611.

Merkel, F. R., *G. W. von Leibniz und die China-Mission. Eine Untersuchung über die Anfänge der protestantischen Missionsbewegung* (edice *Missionswissenschaftliche Forschungen* 1), J. E. Hinrichs, Leipzig 1900.

Mietzschke, A., *Heinrich Milde. Ein Beitrag zur Geschichte der slavistischen Studien in Halle*, Harrassowitz, Lepzig 1941.

Mirvaldová, H., „Alegoričnost v Labyrintu světa a ráji srdce J. A. Komenského“, *Slovo a slovesnost* 31, 1970, 4, s. 353–365.

Miškovská, V. T., „Dvě poznámky k dějinám geometrického symbolu Boha“, *Česká mysl* 38, 1944, s. 33–39.

Moll, K., „Leibniz, Comenius, Bisterfeld. Die Ambivalenz des Menschen zwischen Weltordnung und Chaos“, *Comenius-Jahrbuch* 9–10, 2004, s. 44–61.

Molnár, A., „A. H. Francke a význam hallského pietismu pro české evangelíky“, *Theologická příloha Křesťanské revue*, seš. 3, 1963, příloha k č. 6.

Morhof, D. G., *Polyhistor. Sive de Notitia auctorum et rerum commentarii. Quibus praeterea varia ad omnes disciplinas consilia et subsidia proponuntur*, Sumptibus Petri Böckmanni, Lubecae 1695.

Morhof, D. G., *Polyhistor, literarius, philosophicus et practicus cum accessionibus virorum clarissimorum Ioannis Frickii et Iohannis Molleri, flensburgensis*, Sumptibus Petri Böckmanni, Lubecae 1732.

Možiš, F., *Ke snahám prof. dra. Josefa Hendricha a Jana Křivánka o obnovení edice Veškeré spisy J. A. Komenského po druhé světové válce*, 1979.

Mukařovský, J., *Kapitoly z české poetiky. Díl 2. K vývoji české poesie a prózy*, Melantrich, Praha 1941.

Mukařovský, J. (ed.), *Torso a tajemství Máchova díla*, F. Borový, Praha 1938.

Müller, J., „Eine bis jetzt unbekannte deutsche Schrift des Comenius“, *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft* 8, 1899, s. 295–300.

Müller, J. T., „Zpráva o archivu Jednoty Bratrské v Lešně polském“, *Sborník historický* 3, 1885, s. 293–301.

Němečková, J., „K historii edice ‚Veškeré spisy Jana Amosa Komenského‘“, *Acta Universitatis Palackianae Olomouensis. Facultas philosophica, Paedagogica-psychologica*, 19, 1981, s. 141–196.

Němečková, J., „Odborní spolupracovníci na edici ‚Veškeré spisy Jana Amosa Komenského‘“, *Acta Universitatis Palackianae Olomouensis. Facultas philosophica, Paedagogica-psychologica* 20, 1983, s. 121–170.

Nordström, J., *Georg Stiernhielm, filosofiska fragment med inledning och kommentar I–II*, Albert Bonnier, Stocholm 1924.

Novák, A., „Čtvero poselství Jana Amose Komenského“, in: *Zvony domova. Myšlenky a spisovatelé* (edice *Dílo Arna Nováka* 1), Novina, Praha – Brno 1940, s. 11–30 .

Novák, J. V., Hendrich, J., *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*, Nákladem Dědictví Komenského, Praha 1932.

Novák, J. V., „Labyrint světa a ráj srdce J. A. Komenského a jeho vzory“, *Časopis Musea království Českého* 69, 1895, s. 56–70, 190–211, 452–466.

Nováková, J., „K textové revizi latinských spisů Komenského“, *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského* 22, 1964, s. 223–242.

Nováková, J., „Překladatel a textová kritika“, *Listy filologické* 86, 1963, s. 19–24.

Nový, L., „Dialektika vnějšího a vnitřního v Labyrintu světa“, *Studia Comeniana et historica* 13, 1983, 26, s. 95–97.

Nykl, H. (ed.), *Vybrané kapitoly z ruského myšlení 20. století*, Karolinum, Praha 2018.

Nykl, H., „Русская философия в чешской научной среде – точки соприкосновения и расхождения“, *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* 80, 2011, č. 2–3, s. 186–197. [Nykl, H., „Russkaja filosofija v češskoj naučnoj srede – točki soprikosnovenija i raschoždenija“, *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* 80, 2011, č. 2–3, s. 186–197].

Oberpfalcer, F., „Jazyk Komenského“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942, s. 199–209.

Oberpfalcer, F., *J. A. Komenského milý a milostný jazyk otcovský* (edice *České hovory* 4), Zora, Praha 1921.

Odložilík, O., „Dva listy Komenského gdanskému kazateli Arn. Andreae“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, s. 3–6.

Odložilík, O., „Z pansofických studií J. A. Komenského. Kritická studie o zlomku dosud neznámého pansofického spisu“, *Časopis Matice moravské* 52, 1928, č. 1–2, s. 125–198.

Palacký, F., „Poznamenání všech spisů J. A. Komenského podle času jich skládání“, *Časopis Společnosti vlasteneského museum w Čechách* 3, 1829, č. 3, s. 119–120.

Pánková, M. (ed.), *Jan Amos Komenský v nás. Citáty z díla Komenského jako životní inspirace, studie o něm a rodokmen Komenského*, Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského, Praha 2014.

Pareus, D., *Irenicum sive De Unione Et Synodo Evangelicorum Concilianda Liber Votivus Paci Ecclesiae & desiderijs pacificorum dicatus*, Impensis Rosae librarij Francofort, Heidelbergae 1614.

Patera, A. (ed.), *Jana Amosa Komenského Korrespondence*, Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1892.

Patočka, J., „Bacon Verulamský a Komenského Didaktika“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie I, ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ*, Praha 1997.

- Patočka, J., „Cusanus a Komenský“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie I*, OIKOYMENH, Praha 1997.
- Patočka, J., „Descartes a Komenský – jejich vztah ve světle nových nálezů“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 3*, OIKOYMENH, Praha 2003, s. 334–364.
- Patočka, J., „Die tschechische Philosophie in der Zwischenkriegszeit“, in: K. Nelen, P. Pithart, M. Pojar (eds.), *Schriften zur tschechischen Kultur und Geschichte*, Klett-Cotta, Stuttgart 1992, s. 292–312.
- Patočka, J., „Dvojí filosofování mladého Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie I*, OIKOYMENH, Praha 1997.
- Patočka, J., *Dvojí rozum a příroda v německém osvícenství* (edice *Svazky úvah a studií 70*), Václav Petr, Praha 1942.
- Patočka, J., „Epilogus“, in: *Iohannis Amos Comenii De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, tom. 2, Academia, Praha 1966.
- Patočka, J., „Filosofické základy Komenského pedagogiky“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie I*, OIKOYMENH, Praha 1997, s. 164–231.
- Patočka, J., „J. A. Komenský a vyučování přírodním vědám“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie I*, OIKOYMENH, Praha 1997, s. 284–299.
- Patočka, J., „Jan Amos Komenský: Pampaedia“, přel. V. Schifferová, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 2*, V. Schifferová (ed.), OIKOYMENH, Praha 1998, s. 216–222.
- Patočka, J., „Johann Amos Comenius. Pampaedia“, *Deutsche Literaturzeitung für Kritik und internationale Wissenschaft* 85, 1964, č. 1, s. 52–57.
- Patočka, J., „Komenského duchovní biografie“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 3*, OIKOYMENH, Praha 2003, s. 365–395.
- Patočka, J., „Komenského Všeobecná porada“, in: Komenský, J. A., *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, sv. 3, Svoboda, Praha 1992, s. 533–564.
- Patočka, J., „Komenský a hlavní filosofické myšlenky 17. století“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie I*, OIKOYMENH, Praha 1997, s. 138–150.
- Patočka, J., „Komenský a otevřená duše“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 2*, V. Schifferová (ed.), OIKOYMENH, Praha 1998, s. 337–351.

- Patočka, J., „Literární plány a díla J. A. Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 3*, OIKOYMENH, Praha 2003, s. 32–120.
- Patočka, J., „Mezihra na prahu moderní vědy: Cusanus a Komenský“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 2*, V. Schifferová (ed.), OIKOYMENH, Praha 1998, s. 134–148.
- Patočka, J., „Mezinárodní konference k jubileu 300. výročí vydání amsterodamského souboru děl J. A. Komenského ‚Opera didactica omnia‘, pořádaná Československou akademií věd v Praze v září 1957“, *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského* 17, 1958, č. 1, s. 131–140.
- Patočka, J., „Náčrt Komenského díla ve světle nových objevů“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 1*, OIKOYMENH, Praha 1997, s. 91–116.
- Patočka, J., „Názory na filosofii Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 3*, OIKOYMENH, Praha 2003, s. 13–19.
- Patočka, J., „Několik poznámek k článku Josefa Tvrdeho ‚Komenský a Descartes‘“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 2*, OIKOYMENH, Praha 1998, s. 64–69.
- Patočka, J., „O nový pohled na Komenského“, *Kritický měsíčník* 4, 194, č. 5–6, s. 222–231.
- Patočka, J., „O nový pohled na Komenského“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 1*, OIKOYMENH, Praha 1997, s. 11–21.
- Patočka, J., „Přítomný stav bádání o Komenském“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 2*, V. Schifferová (ed.), OIKOYMENH, Praha 1998, s. 7–63.
- Patočka, J., „Základní filosofické myšlenky J. A. Komenského v souvislosti se základy jeho soustavného vychovatelství“, in: V. Schifferová (ed.), *Komeniologické studie 3*, OIKOYMENH, Praha 2003, s. 121–189.
- Patočka, J., *Úvod do fenomenologické filosofie*, OIKOYMENH, Praha 2003.
- Patrizzi, F., *Nova De Vniversis Philosophia. In Qua Aristotelica Methodo (...)*, Apud Benedictum Mammarellum, Ferrariae 1591.
- Peschke, E. (ed.), *August Hermann Francke, Werke in Auswahl*, Evangelische Verlag, Berlin 1969.
- Petráčeková, V. a kol., *Akademický slovník cizích slov*, Academia, Praha 1998.

Petrů, E., „Filosofie a filosofové v Labyrintu světa J. A. Komenského“, *Studia Comeniana et historica* 15, 1985, 29, s. 121–126.

Peuckert, W.-E., *Die Rosenkreutzer. Zur Geschichte einer Reformation*, Eugen Diederichs, Jena 1628.

Peuckert, W.-E., *Pansophie. Ein Versuch zur Geschichte der weissen und schwarzen Magie*, Erich Smidt, Berlin 1956.

Plótinus, *Enneades*, in: *Plotini Enneades. Praemiso Porphyrii De vita Plotini deque ordine librorum eius libello*, sv. 1, 2, R. Volkmann (ed.), B. G. Teubner, Lipsiae 1883–1884.

Podczeck, O. (ed.), *August Hermann Franckes Schrift über eine Reform des Erziehungs- und Bildungswesens als Ausgangspunkt einer geistlichen und sozialen Neuordnung der Evangelischen Kirche des 18. Jahrhunderts. der Grosse Aufsatz (edice Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historische Klasse 53)*, Akademie Verlag, Berlin 1962.

Polišenský, J., „Jan Amos Komenský a Baltazar Gracian“, *Studia Comeniana et historica* 16, 1986, 31, s. 123–127.

Pospišil, I., „Důkladná revize, srovnání a rehabilitace jako záloha pro budoucnost (Roman Jakobson a Dmytro Čyževskij)“, *Новая русистика [Novaja rusistika]* 10, 2017, č. 1, s. 98–103.

Pražák, A., „Komenský a Němcová“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942, s. 209–216.

Pražák, E., „Komenského Labyrint a Cypriánův spis O potupení světa“, in: P. R. Pokorný (ed.), *Pocta Dr. Emmě Urbánkové. Spolupracovníci a přátelé k 70. narozeninám*, Státní knihovna, Praha 1979, s. 267–283.

Ratke, W., *In Methodum Linguarum generalis introductio*, in: J. Rhenius (ed.), *Methodus Institutionis nova quadruplex*, Typis Haeredum Valentini, Lipsiae 1617, s. 132–206.

Raue, J., *Tabula Pansophiæ in Animis hominum recte atque ordine ingenerandæ*, 1646.

Rehder, E., *Gottfried Wilhelm Leibniz*, Bd. 1, Elke Rehder Presse, Barsbüttel 2017.

Reimmann, J. F., *Versuch einer Einleitung In die Historiam Literariam derer Teutschen. Und zwar Des dritten und letzten Theils Erstes Hauptstück (...)*, Hall im Magdeburgischen 1709.

Richterová, S., „Z labyrintu do ráje. Komenského dílo jako cesta poznání“, in: D. Vojtěch (ed.), *Česká literatura na konci tisíciletí I. Příspěvky z 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky*, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha 2001, s. 61–76.

Rieger, G. K., *Die Alte und Neue Böhmische Brüder, Als deren Merckwürdige und erbauliche Historie Zur Erkenntniß und Wiederholung, besonders bey gegenwärtiger Zeit, Der Kirchen Gottes wieder nothwendig zu werden scheint, Aus richtigen Urkunden also hergeleitet, Daß es zugleich zu einer verlangten Fortsetzung des ehemaligen Saltz-Bundes dienen kan* 1–24, Züllichau 1734–1740.

Rieger, L., „Komenský a Leibniz o racionalisaci mystiky ve filosofii baroka“, *Česká mysl* 33, 1937, č. 5.

Röber, P., Kotzebue, J., Fuhrmann, B., *Labyrinthus Variarum & inter has periculosarum, aliquot opinionum, De Potestate Romani Episcopi*, Typis Johannis Haken, Witebergae 1628.

Rothe, H., „Emigration als barocke Lebensform. Ein Versuch“, in: Rachůnková, Z., Sokolová, F., Šišková, R. (eds.), *Dmytro Čyževskij. Osobnost a dílo. Sborník z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí*, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, Praha 2004, s. 274–288.

Runeby, N., „Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651“, *Scandia. Tidskrift for historisk Forskning* 29, 1963, s. 360–362.

Ryba, B., *Komenského trojí zpracování Vestibula* (separát z *Archivu pro bádání o životě a spisech Jana Amosa Komenského* 15, 1940), Brno 1940, s. 30–41.

Ryba, B. (ed.), *Sto listů Jana Amosa Komenského*, Jan Laichter, Praha 1942.

Ryba, B., „Španělská a lešenská Janua linguarum“, *Věda a život. Měsíčník šířící poznání vědecké práce a jejích výsledků* 9, 1943, s. 469–475.

Říčan, R., „K učení Komenského o poměru křesťanské vrchnosti k církvi (Příspěvek k dějinám bratrské věrouky)“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, s. 41–56.

Saavedra Foxardo, D., *Idea Principis Christiano-Politici centum symbolis expressa*, 1. vyd., Münster 1640.

Schaller, K., *Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert* (edice *Pädagogische Forschungen. Veröffentlichungen des Comenius-Instituts* 21), Quelle & Meyer, Heidelberg 1962.

Schaller, K., *Pan. Untersuchungen zur Comenius-Terminologie (Musagetes. Contributions to the history of Slavic literature and culture 5)*, S-Gravenhage, Mouton, 1958.

Schaller, K., *Zur Grundlegung der Einzelwissenschaft bei Comenius und Fichte. Eine Studie zum Problem des Studium generale*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität, Köln 1955.

Schifferová, V., „Comenius als Scheideweg des traditionellen und des modernen Denkens. Zu Patočkas Comenius-Interpretation“, *Acta Comeniana* 14, 2000, s. 161–173.

Schifferová, V., „Comenius und der neuzeitliche Rationalismus“, in: L. Hagedorn, H. R. Sepp (eds.), *Andere Wege in die Moderne. Forschungsbeiträge zu Patočkas Genealogie der Neuzeit*, Königshausen & Neumann – OIKOYMENH, Würzburg–Praha 2006, s. 178–188.

Schifferová, V., „Existence v kontextu Patočkovy filosofie výchovy“, in: V. Leško, R. Stojka et al. (eds.), *Patočka a filozofia 20. storočia*, Filozofická fakulta UPJŠ, Košice 2015, s. 531–551.

Schifferová, V., „Friedrich Ueberweg: Nástin dějin filosofie“, *Filosofický časopis* 44, 1996, č. 1, s. 152–157.

Schifferová, V., „K otázce barokní povahy Komenského filosofie. O komeniologické koncepci Dietricha Mahnkeho“, in: *Bene Scripsisti. Filosofie od středověku k novověku. Sborník k sedmdesátinám Stanislava Sousedíka*, Jiří Beneš, Petr Glombíček, Vladimír Urbánek (eds.), Filosofia, Praha 2002, s. 263–295.

Schifferová, V., „Nový obraz Komenského. O komeniologické koncepci Jana Patočky“, *Filosofický časopis* 55, 2007, č. 3, s. 399–407.

Schleiff, A., *Selbstkritik der lutherischen Kirchen im 17. Jahrhundert (edice Neue deutsche Forschungen 162)*, Junker und Dünnhaupt, Berlin 1937.

Schmidtmayer, A., „Beiträge zur Lebensgeschichte des J. A. Comenius“, *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 71, 1933, s. 206–216.

Schneiders, W., „Der Ort der Pädagogik in der Aufklärung. Johann Amos Comenius, Christian Thomasius und andere“, *Comenius-Jahrbuch* 18, 2010, s. 20–32.

Schreiber, H., Neradová, K. (eds.), *Komenský kontra Gracián. Gracián kontra Komenský*, Evropský literární klub, Praha 2006.

Scleus, B., *Pater noster Das ist Eine geheime vnnnd allgemeine Außlegung Des Heiligen Vater Unsers (...)*, 1639.

Scleus, B., *Theosophische-Schriften: Oder Eine Allgemeine und Geheime / jedoch Einfältige und Teutsche Theologia* (...), Amsterdam 1686.

Seiler, K., *Das pädagogische System Wolfgang Ratkes. Nach den handschriftlichen Quellen im Zusammenhang der europäischen Geistesgeschichte dargestellt*, Palm und Enke, Erlangen 1931

Skutil, J., „Analýza struktury Komenského dialektiky v Labyrintu světa“, *Studia Comeniana et historica* 13, 1983, 26, s. 151–157.

Skutil, J., „Antické, středověké a raně novověké prameny Komenského Labyrintu“, *Studia Comeniana et historica* 19, 1989, 38, s. 144–148.

Skutil, J., „Homo faber v Komenského Labyrintu světa“, *Studia Comeniana et historica* 16, 1986, 31, s. 50–54.

Skutil, J., „Veškeré spisy J. A. Komenského a Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského jako vyvrcholení činnosti Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě“, *Pedagogická orientace. Vědecký časopis České pedagogické společnosti* 5, 1995, č. 14, s. 88–94.

Sládek, O., *Jan Mukařovský. Život a dílo*, Host, Brno 2015.

Souček, J. B., „Komenského program Jednoty církve a úkoly dnešní bohoslovecké práce“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942 s. 149–158.

Souček, S., „Dva české praménky Labyrintu“, *Listy filologické* 51, 1924, 4–5, s. 271–280.

Souček, S., „Komenského ‚Labyrint‘ u nás a v cizině“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 7, 1924, s. 17–44.

Souček, S., *Komenský jako theoretik kazatelského umění*, Česká akademie věd a umění, Praha 1938.

Souček, S., „Literatura“ (*Veškeré spisy Jana Amosa Komenského*, sv. XV, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 1, 1910), *Časopis Matice moravské* 36, 1912, s. 95–144.

Souček, S., „K výtahu K. B. Skrbenského z neznámého jinak dílu spisu Komenského ‚Amphitheatrum universitatis rerum‘“, *Český časopis historický* 31, 1925, s. 337–356.

Souček, S., „Nový Komenský“, *Naše věda* 12, 1931, s. 159–176.

- Souček, S., „Sechs bisher unbekannte handschriftliche Arbeiten J. A. Komenskýs“, *Prager Rundschau* 2, 1932, seš. 1, s. 177–179.
- Souček, S., „Šest neznámých rukopisných prací Komenského“, *Lidové noviny* 7. a 9. 2. 1932, č. 68 a 71.
- Souček, S., „Theatrum a učebnice Komenského pro latinské školy“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 13, 1932, s. 74–86.
- Souček, S., „Výtah K. B. Skrbenského z neznámého jinak dílu spisu Komenského ‚Amphitheatrum universitatis rerum‘“, *Časopis Matice moravské* 49, 1925, s. 224–244.
- Soudilová, V., „Patočkova interpretace Komenského“, in: *K filosofii Jana Amose Komenského. Příspěvky z filosofického semináře konaného dne 3. dubna 1992 v Krnově*, Střední pedagogická škola Krnov, Krnov 1992.
- Spiegel, A., *De Hvmani Corporis Fabrica Libri Decem (...)*, Impensis & Caelo Matthaei Merian, Francofvrti 1632.
- Spinoza, B., *Ethica Ordine Geometrico demonstrata (...)*, in: *Opera Posthuma, Quorum series post Praefationem exhibetur*, 1677, s. 1–264.
- Spinoza, B., *Renati Des Cartes Principiorum Philosophiae Pars I, & II, More Geometrico demonstratae*, Apud Johannem Riewerts, Amsterdami 1663.
- Spinoza, B., *Tractatus De Intellectus Emendatione (...)*, in: *Opera Posthuma, Quorum series post Praefationem exhibetur*, 1677, s. 355–392.
- Spinoza, B., *Tractatus Politicus (...)*, in: *Opera Posthuma, Quorum series post Praefationem exhibetur*, 1677, s. 265–354.
- Staedke, H., *Die Entwicklung des enzyklopädischen Bildungsgedankens und die Pansophie des J. A. Comenius*, Julius Klinkhardt, Leipzig 1930.
- Steiner, M., „Udělení pamětní medaile Jana Patočky Dipl. Pol. Dr. Werneru Korthaase“, *Akademický bulletin*, 2000, č. 8.
- Svoboda, K., „Komenského názory na řeč“, *Český časopis filologický* 1, 1942–1943, s. 220–233.

Šimek, F., „Soud Komenského o Rokycanovi“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, s. 56–65.

Škarka, A., „Heinrich Milde. Kapitola z kulturních styků německo-českých“, *Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná* 1942, č. 4, s. 1–44.

Škarka, A., „Kdo složil píseň ‚Kristus, Bůh i člověk pravý‘?“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 15, 1940, 66–84.

Škarka, A., *Komenského rozprava „O poezii české“ z leningradského sborníku*, in: *Slezský sborník* 53, 1955.

Škarka, A., „Komenský – básník duchovních písní“, *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* 14, 1937, 11–76.

Škarka, A., *Nový komeniologický nález: Kázání pohřební nad P. Fabriciem z r. 1649* (edice *Věstník Královské české společnosti nauk. Třída pro filosofii, historii a filologii*, roč. 1938, č. 4), Praha: Královská česká společnost nauk, 1938.

Škarka, A., „Posvětšování náboženské literatury u Komenského, zvláště v Labyrintu“, *Studia z dawnej literatury czeskiej, słowackiej i polskiej poświęcone 5. Międzynarodowemu Kongresowi Slawistow w Sofii*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Warszawa 1963, s. 176–189.

Škarka, A., *Půl tisíciletí českého písemnictví*, Odeon, Praha 1986.

Škarka, S., „Stanislav Souček, Komenský jako theoretik kazatelského umění“, *Český časopis historický* 45, 1939, s. 320–326.

Štampach, O. I., „Ekumenická poselství spisu Praxis pietatis“, *Křesťanská revue* 59, 1992, č. 4, s. 80–82.

Štoll, P., *Lotyšská kultura a Jednota bratrská. České kontexty lotyšských kulturních tradic v 17.–20. století*, Karolinum, Praha 2014.

Turek, A., *Jan Amos Komenský ve Fulneku. Příspěvek k životopisu učitele národů*, Adolf Turek, Olomouc 1939.

Turnbull, G. H., *Hartlib, Dury and Comenius. Gleanings from Hartlib's Papers*, London 1947.

Turnbull, G. H., *Jana Amosa Komenského dva spisy vševedné – Two Pansophical Works by John Amos Comenius*, Praha 1951.

Turnbull, G. H., *Samuel Hartlib. A Sketch of His Life and His Realties to J. A. Comenius*, Oxford 1920.

Turnbull, G. H., „The Recent Discovery in England of New Material for the Study of Comenius“, in: *J. A. Comenius. International Conference on Life and Work of J. A. Comenius. III. Bulletin of Information*, Praha 1953, č. 3.

Tvrđý, J., „Komenský renesanční filosof a pedagog“, *Věstnik pedagogický* 19, 1941, č. 4.

Uher, J., „Komenského Praxis pietatis“, *Časopis matice moravské* 55, 1931, s. 371–417.

Urbánek, V., „Acta Comeniana. Časopis pro komeniologii a intelektuální dějiny raného novověku“, *Akademický bulletin* 2010, 7–8, s. 34–35.

Urbánková, E. (red.), *Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archivech a museích*, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1959.

Usnesení ÚV KSČ a vlády republiky o vydání spisů J. A. Komenského, *Rudé právo*, 28. března 1956, s. 1.

Verchovskij, P. V., *Učreždenije duchovnoj kollegii i duchovnyj reglament. K voprosu ob otnošenii Cerkvi i gosudarstva v Rossii. Izslėdovanije v oblasti istorii ruskago cerkovnago prava*, sv. 2, 5. část, Rostov na Donu 1916.

Verner, S., „Komenského Labyrint světa a Dantova Božská komedie“, *Křesťanská revue* 1971.

Viětör, K., *Probleme der deutschen Barockliteratur* (edice *Von der deutschen Poeterey* 3), J. J. Weber, Leipzig 1928.

Vitellius, *Vitellionis perspectivae libri decem*, Norimberk 1533 (pozdější vydání 1552 a 1572).

Vodňanský z Uračova, N., *Theatrvm mvndi minoris Ssyroký Plac / neb Zrcadlo Swěta. To gest: Ziwý Kontrffekt nezčjslných Bijd wsseho Lidského pokolenij / w tomto Swětě Rytirugjcyho*, Giřijka Nygrina, Praha 1605.

Voetius, G., *Politica ecclesiastica, partis prima*, Joannis Waesberge, Amstelodami 1663.

Volf, J., „K vydání Komenského Panegersie z r. 1702“, *Časopis Musea království Českého* 85, 1911, č. 3, s. 379–380.

Vonka, R. J., *Běžec s pochodní. Myšlenky o Janu Amosu Komenském* (edice *Knihovna Pokroku* 165), Pokrok, Praha 1940.

Waltershausen, B. S. von, „Der Weltverbesserer Johannes Amos Comenius“, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 20, 1942, s. 452–466.

Weismann, Ch. E., *Christiani Eberh. Weismanni Theologi Tvbingensis Introductio In Memorabilia Ecclesiastica Historiae Sacrae Novi Testamenti Ad Iuvandam Notitiam Regni Dei Et Satanae Cordisque Hymani Salvatorem (...)*, Svmtibvs Orphanotrophei, Halae Magdeburgicae 1745.

Wendt, B., *Idee und Entwicklungsgeschichte der enzyklopädischen Literatur* (edice *Das Buch im Kulturleben der Völker* 2), Konrad Triltsch, Würzburg 1941.

Whitmer, K. J., *The Halle Orphanage as Scientific Community. Observation, Eclecticism, and Pietism in the Early Enlightenment*, The University of Chicago Press, Chicago – London 2015.

Wojcik, J. W., *Robert Boyle and the Limits of Reason*, University Press, Cambridge 1997.

Ziegenggeist, G. von (ed.), *Wissenschaft am Scheidewege. Kritische Beiträge über Slawistik, Literaturwissenschaft und Ostforschung in Westdeutschland*, Akademie-Verlag, Berlin 1964.

Ziegler, J. L., *Umění kazatelské*, Martin Neureutter, Praha 1823.

Zoubek, F., „O Komenského polemikách theologických. Příspěvky k poznání ducha i století jeho“, *Časopis Musea království Českého* 60, 1886, č. 2–3, s. 408–413.

Zoubek, F. J., *Život Jana Amosa Komenského. Na oslavu třisetleté památky jeho narození*, J. Otto, Praha 1892.

Zoubek, F. J., *Život Jana Amosa Komenského*, Beseda Učitelská, Praha 1871.

Zwicker, D., *Irenicum irenicorum, Seu Reconciliatoris Christianorum hodiernorum norma triplex, Sana omnium hominum Ratio, Scriptura Sacra, & Traditiones*, Amsterdam 1658.

Žilka, F., „Komenský křesťan“, in: J. V. Klíma (ed.), *Jan Amos Komenský. Soubor statí o životě a díle učitele národů*, L. J. Peroutka, Praha 1942, s. 31–52.